

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BILLEDER AF
SØNDERJYLLANDS
HISTORIE

Tilegnet mindet om P. A. CALLØ

Sønderjyllands Kreditforenings første administrerende direktør

1920—1960

BILLEDER AF SØNDERJYLLANDS HISTORIE

Ved ANDREAS MICHAELSEN

*Udgivet af SØNDERJYLLANDS KREDITFORENING
ved 50 års jubilæet den 6. maj 1970*

BILLEDER AF SØNDERJYLLANDS HISTORIE er sat med Goudy Old Style. Papiret er Uno-cote III, 130 g, fra De Forenede Papirfabrikker. Klicheerne er leveret af Buchtrups Cliché- & Offsetanstalt, Århus. Bogbinderarbejdet er udført i J. P. Møllers bogbinderi, Haderslev.

Trykt i A/S Modersmaalets Trykkeri, Haderslev.

Forord

Den 6. maj 1970 kan Sønderjyllands Kreditforening fejre 50-års dagen for sin oprettelse.

Repræsentantskabet og direktionen havde oprindeligt tænkt sig at markere dagen ved at udgive et jubilæumsskrift om foreningens virke fra 1945–70, men ved nærmere overvejelser opgav man denne tanke ud fra den betragtning, at jubilæumsskrifter af denne art i almindelighed kun har interesse for en ret snæver kreds. Endvidere er Sønderjyllands Kreditforening i den lykkelige situation, at dens bevægede tilblivelseshistorie i tiden 1914–20 og dens 25 første begivenhedsrige år 1920–45 er blevet levende skildret af direktør P. A. Callø i foreningens jubilæumsbog fra 1945.

Man genoplever i jubilæumsbogen fra 1945 landsdelens økonomiske udvikling, der i denne periode ganske naturligt måtte forløbe anderledes end i det øvrige Danmark. Landbruget, der var udmarvet efter krigsårene 1914–18, måtte betale dyrt for at omstille sig til danske forhold, og det tog næsten 20 år, inden den økonomiske genforening var fuldbyrdet.

Den uvurderlige indsats, Sønderjyllands Kreditforening ydede for at hjælpe mange sønderjyske landmænd igennem tredivernes landbrugskrise, har man ikke glemt, selvom det nu ligger 35 år tilbage.

Man var i 1945 klar over, at hvis bogen om Sønderjyllands Kreditforening skulle skrives, måtte det ske, mens de mænd, som havde stået midt i arbejdet for foreningens tilblivelse, var i live.

På denne baggrund og i bevidstheden om, at Sønderjyllands Kreditforenings historie i tiden efter 1945 ikke har formet sig meget anderledes end i de øvrige danske kreditforeninger, forlod man tanken om at udsende en jubilæumsbog om de sidste 25 år af kreditforeningens virke.

Forord

I stedet for besluttede man at udgive et kulturhistorisk værk om Sønderjylland, og denne opgave blev overdraget lokalhistorikeren, lærer Andr. Michaelsen, Tyreshul.

Bortset fra ønsket om, at bogen skulle slutte med en artikel om kreditforeningens bygning og en artikel om P. A. Callø, den administrerende direktør fra 1920–1960, har forfatteren haft helt frie hænder.

Der skal lyde en varm tak til forfatteren og til alle dem, der har medvirket ved bogens tilblivelse.

S. Marcussen.

Forfatterens forord

Sønderjylland er rig på kulturhistorie. Der synes her at have været andre livs- og udviklingsvilkår end i det øvrige Danmark, og selv inden for vor landsdels grænser findes vidt forskellige retninger og påvirkninger – en følge af de stærkt afvigende naturlige forhold. Her ved Nordens grænse har kulturhistorikeren en rig arbejdsmark, for her har brydningerne mellem de forskellige landes kultur været i smeltediglen, og mangt og meget har sat sit stempel på udviklingen.

I århundreder var Dannevirke et virksomt værn mod indflydelser sydfra, og til langt ind i middelalderen var Sønderjylland i kulturhistorisk henseende under påvirkning fra nord, dog med undtagelse af vor vestlige del og øerne ude i vadehavet, der dannede ligesom en verden for sig, med sin egen ejendommelige befolkning og sin fra den østlige del af landet afvigende natur. Herude var det Holland og Rhin-egnene, der i mangt og meget satte deres stempel på udviklingen.

Men med middelalderen svandt indflydelsen nordfra mere og mere, og impulser fra syd gjorde sig stærkere gældende. Reformationen bragte nye og friske luftninger, og omtrent samtidig holdt renaissance sit indtog. Også handelen trak mod syd, og den voksende, almindelige velstand i 1500-tallet gjorde sammen med den livsglæde, der fulgte i renaissancens spor, sit til, at strømningerne hurtigt slog rod i vor jordbund, hvor den bar rige frugter.

Og så det politiske. Sønderjylland er danmarkshistoriens længste og mest udviklede kapitel. Som en engelsk historiker sagde, da han var her: „Jeg har sat mig ret grundigt ind i Danmarks historie, undtagen i det sønderjyske spørgsmål, for De må tilgive mig, men det er til at få hovedpine af!“

Ulykken var, at de danske konger så på det ligesom andre fyrster ude i Europa dengang: Landet var „deres“. Kun én arving kunne få

kronen, og yngre sønner måtte der sørges for. Således opstod her-tugdømmet, og det glider også sammen med, at den danske konge havde brug for en mand ved grænsen.

Vor sydlige achilleshæl.

Denne bog er et forsøg på at give nogle glimt fra Sønderjyllands be-vægede historie. Skildringen tager sin begyndelse i den fjerne oldtid, og da vi her særlig ejer rige fund fra bronzealderen, indledes bogen med beretningen om fundet af Skrydstruppigen, der har hvilet i sin gravhøj i Sønderjyllands jord i henved 3000 år.

Den stærke middelalderborg Tørning, hvis stolte bygninger for-længst er sunket i grus, er en levende illustration til stridighederne mellem konge og holstenere. Men Tørning mølle blev her senere under Boysen-slægten til en danskhedens forborg. Vi hører om handel og velstand, om kvægst og ulvejagter, rejser ud ad støvede veje, gen-nem det engang skovklædte land, besøger vesterkanten, lytter til al-muens beretninger og følger livet på landet i sorg og i fest.

Med genforeningen er kredsen sluttet. På Dybbøl banke mødtes i 1920 kongen og det sønderjyske folk, og pagten med moderlandet be-segledes endeligt med lensgreve Schacks løfte til kongen: „*Vi skal være Dig gode og trofaste sønner og døtre, Danmark, det lover vi Dig i dag – det giver vi Dig håndslag på, kong Christian!*“

Sammen med et til lykke til Sønderjyllands Kreditforening for 50 års fuldbyrdet genforeningsarbejde vil jeg gerne bringe ledelsen af Søn-derjyllands Kreditforening min bedste tak for den tillid, der er vist mig ved at få lov til at udarbejde den følgende skildring og for at have fået helt frie hænder til at løse denne kulturelle opgave. Måtte det være lykkedes at skabe et værdigt bidrag til vor landsdels kultur-historie.

Andreas Michaelsen.

Indholdsfortegnelse

Indledning 11

Skrydstruppigen 21

Skrydstruppigens hoved og håropsætning 36. Den dødes dragt 41

Bronzealderens lurfund 51

Nydambåden 54

Mosefolket 60

Af Tørnings saga 67

„Danmarks eneste bjergslot“ 71. Tørning under Limbekkerne til 1428 72. Tørning under Ahlefeldterne 1428–92 79. Tørning som krongods 1492–1776 87. Tørning efter 1776 93. Voldstedet ved Tørning 102. Tørning gamle tinghus 103. Gengangeren fra Tørning 113. Grev Rantzaus lykke 115. Anne Boysen fortæller 116. Fra krigen 1848 124

Af landsdelens historie. Af sparekassedirektør *H. P. Jensen* 133

Fra velstand til kvægepest 141

Det skovklædte land 160

Ad støvede veje 166

En rejse fra Haderslev til Ribe i 1814 169

Nordslesvigs landbrug i forrige århundrede 181

Mit land. Digt af *Carsten Petersen* 196

Marsklandet 197

Min tantes gård på landet. Fortalt af professor *Carl Roos* 213

Hjemme på Olufsminde. Fortalt af fhv. gårdejer *Jakob Ravn* 242

Høstsang. Digt af *Cathrine Schaar*, f. *Michaelsen* 264

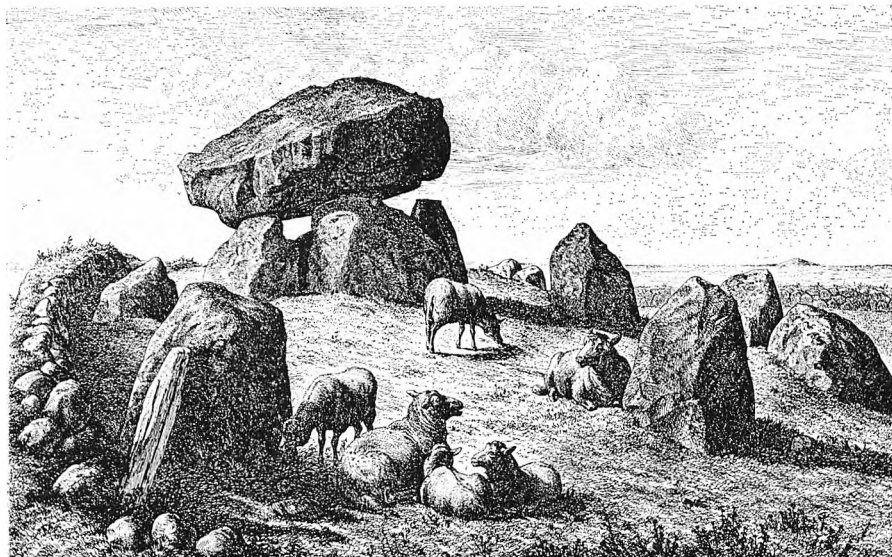
Almue og overtro 265

En møgeltønderdrengs erindringer. Fortalt af fhv. direktør *Peter Møller* 295

Marienlyst. Af kreditforeningsdirektør *Holger Bayer* 328

Direktør *P. A. Callø*. Af redaktør *Svend Thorsen* 341

Billedfortegnelse 357

Indledning

Midt ned gennem Sønderjylland, på grænsen mellem det bakkede, høje land i øst og de store flader i vest, går landsdelens gamle, naturlige hovedfærdselsvej.

Her færdedes vel allerede oldtidens handelsmand, ad denne vej, som endnu er til under navnet *oksevej*, hvor drifterne af brølende stude helt siden middelalderen førtes ned til markederne i syd.

Endnu ved genforeningen sås den gamle vej smukt, på lange strækninger i sin fulde, imponerende bredde; ved Immervad – hvor den nu er fredet – og i passende afstand med brede vigepladser til nattekvarter. Men i 1864–66 trak jernbanen sit spor op gennem landsdelen, stilheden sænkede sig over den ældgamle vej fra syden til norden, og kun vandringsmanden ad „den gamle hærvej“ fornemmer genlyden

af de utallige klove, studenes høje brølen og drivernes råb – et ekko fra svundne århundreder på den nu så stille vej.

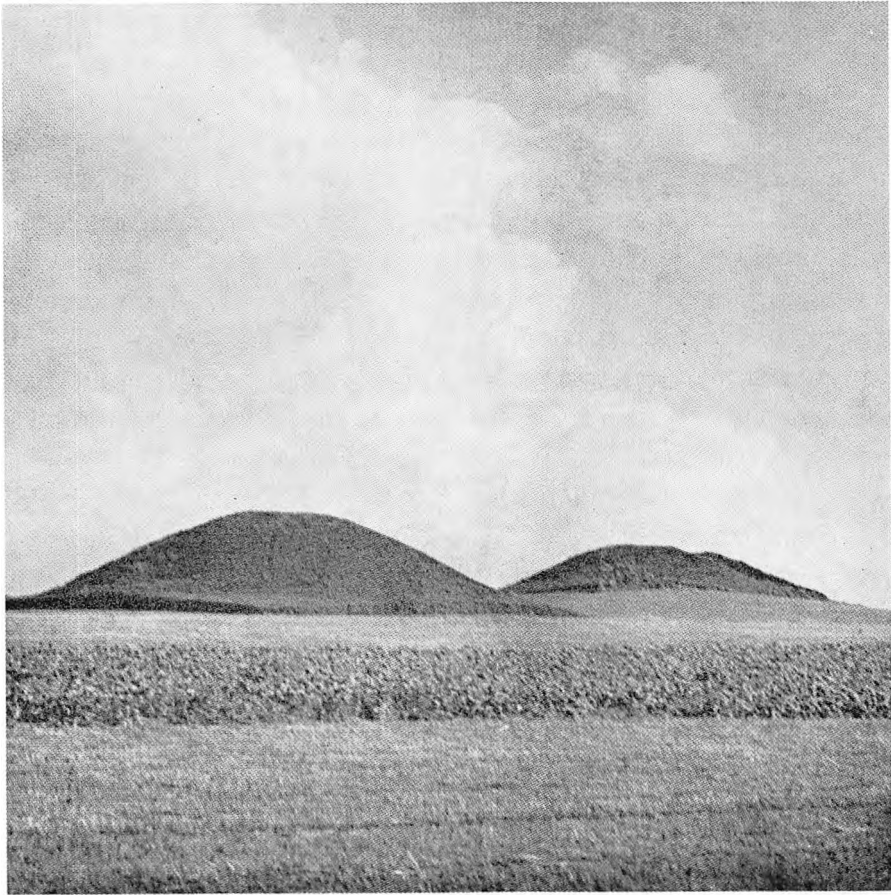
Men nærved, ja på det nærmeste fra samme linie, ser den rejsende fra nutidens jernbane ud over landet til begge sider, mod øst og vest. Mulig vil han da også vente fra jernbanen at finde de rækker af oldtidsminder, der ligesom hører til ved gamle veje. – Men selv den berømte *Vamdrupgruppe* oppe ved „grænsen“ af høje, som har ydet pragtfulde fund fra vor bronzealder, tegner sig næsten ikke i nutidslandskabet; kun hist og her rykker højene ham så nær, at de giver landskabet karakter. Som ved Hovslund, hvor højene næsten rammer banen ind både til øst og vest.

Mod øst ved Hovslund er beliggenheden særlig smuk; i forgrunden løfter det imponerende *Hanebjerg* – måske Danmaks betydeligste langhøj fra bronzealderen – sin mægtige, krumme ryg, og på bankerne bag den skimtes talrige andre høje.

Men det er ikke rette „vejhøje“, afstanden fra vejen er altfor stor, og deres høje og frie beliggenhed bestemmer dem som vidner om storhedstidens – bronzealderens – aristokratiske krav til gravmælets høje og frie beliggenhed. Og således også videre sydpå. Først syd for vor nuværende grænse, helt ned mod Dannevirke, samler oldtidsminderne sig om vor gamle hærvej, der skærer Dannevirkevolden vest for *Kalegat*.

Måske føler den rejsende sig skuffet og tænker sig, at højene for dum må have været der og kun ved tidernes ugunst efterhånden er blevet så få. Fra 1864 til 1920 var jo mindesmærkerne i de sønderjyske landsdele så temmelig overladt til tilfældigheder, uden virkelig opsyn eller røgt. Griske privatsamlere flængede i vore gravhøje med hård hånd, og resultatet, Danmarks oldsager, endte for det meste med før eller senere at prigsives handelstilfældigheder – for da ganske at tabe tilknytningen til deres hjemsted, og dermed miste evnen til at berette om vor landsdels oldtidshistorie.

Kun sjældent foretog man i disse år videnskabelige undersøgelser i Sønderjylland. Kielermuseets mænd var de fleste steder meget

Bronzealderens storhøje præger det danske landskab. Deres høje og frie beliggenhed vidner ikke blot om højene som et sidste hvilested, men er også et monument over et liv i storhed og magt. De både skulle se og ses viden om.

Hvor de ligger tæt sammen, har der i nærheden været et hovedsæde for én af bronzealderens storslægter. – Mægtigst i landet har en fladhøj ved Nustrup været med et tværmål på 67 meter. – For 3000 år siden blev bronzealderfolkene med den vide horisont her stedt til hvile i deres egekister under højenes tag.

lidt velkomne og havde kun et fåtal af de forhåndsforbindelser, enhver historiker eller museumsmand ved er så nødvendige på dette område – kun få meddelelser indgik fra de lokale iagttagere.

Om danefæ var der ofte strid; thi foruden de lokale museer og det velordnede Flensborgmuseum meldte sig i givet fald også rigshovedstaden Berlin med sine skarpe krav. – Alt gik efterhånden i retning af splittelse eller fordeling af tilfældige årsager. Om mindesmærkernes beliggenhed og antal savnedes for det meste enhver underretning; med enkelte lysende undtagelser, som f. eks. pastor *P. Kier's* fine optegnelser (fra Øster Løgum sogn, hvor Hovslund ligger), der udførtes for mere end 150 år siden, og hvoraf man kan læse et udtog, trykt allerede i Napoleonstiden, i *Antikvariske Annaler* for 1812.

I dag er kun ca. hver tiende af de oprindelige gravhøje bevaret. Uforstand, manglende pietet eller blot ønsket om at få læssevis af fyld – og dermed højens bund lagt ind som yderligere agerjord – har gennem århundrederne decimeret højenes antal, og givet er det, at også krigene har virket til skade for mindesmærkerne. Endnu i 1. verdenskrig så man svære, militære forsvarsværker indbygget i oldtidshøje, f. eks. ved Rugbjerg, vest for Hovslund.

Et stort tab netop for denne egn, hvor vi har begyndt vor vandring, var indtrådt under den foregående krig, i 1864: Bortførelsen af Nord-slesvigs eneste runesten ved oksevejen. Den kom dog atter tilbage, men først i 1953, og står nu i sin årtusindgamle majestæt ved vejen; kun et ord siger dens ristede runer: *Hairulfr*, og vor oplyste tid må blot undrende svare: Hvem? Hvorfor, hvornår?

Før 1920 var kun fredlyst en halv snes af de betydeligste mindesmærker i Haderslev amt, ved køb; og herudover kun dele af Dannevirke. – Dog ligger ødelæggelsen i mange tilfælde langt tilbage. Om noget så mærkeligt som „*Dannebrogsskibene*“ ved Genner fjord ved man nu kun den omtrentlige beliggenhed; ingen nulevende har set dem.

Endnu efter verdenskrigens slutning skete tab, sidst ved mindesmærkers oprettelse for de faldne og til de talrige genforeningssten.

For blot hundrede år siden tog offentligheden ikke megen vare på oldtidsminderne. Den 27. maj 1860 offentliggjorde „Illustreret Tidende“ denne tegning af „Bondehytte på en gravhøj ved Vedsted“. Huset lå vel lunt i højen, men det store gråvkammer i højens midte har nu aldrig været tiltænkt eneboeren som dagligstue!

Men det meste blev dog reddet i tide. For straks efter 1920 sattes arbejdet ind på fredlysning af vore mange forhistoriske minder, naturligt appelleredes nu til hjemstavnsfølelsen, og fredlysning blev en æressag, uden pengeydelse. Overalt blev der til nationalmuseets mænd villigt meddelt alt, hvad der kunne gives til oplysning – således har én af museets inspektører, Hans Kjær, fortalt, at f. eks. en gårdejer i Rugbjerg, hos hvem han ønskede en høj fredlyst, i sin skriftlige tilladelse af egen drift, uden at sige et ord, før han skrev under, selv føjede høj nr. to til.

De nye tal af opgjorte oldtidsmindesmærker i Sønderjylland efter 1920 var alligevel ofte ganske betydelige. I Øster Løgum sogn blev der

optalt ca. 220 punkter; men kun en ringe del var blot nogenlunde velbevaret. Flest var fra stenalderen, hvis stenkamre i hele deres bygning giver en ganske god forestilling om, at disse kamre bygger på en gammel tradition, som bød, at de skulle gengive billedet af en klippegrav.

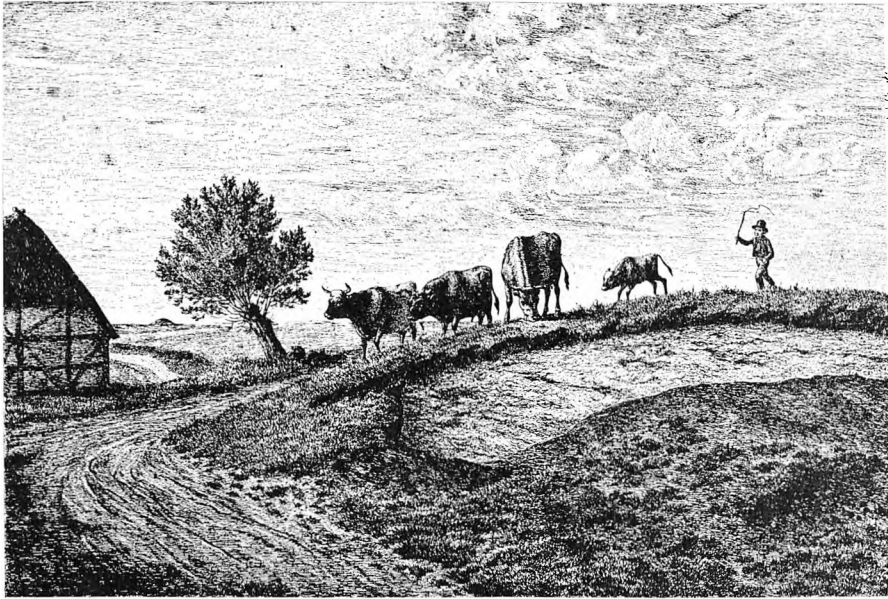
De folk, som byggede dem, kom op til vort land med traditioner om klippegrave for de døde. Det var jo de samme folk, som bragte kendskab til agerbrug og kreaturhold til landet, og som derfor også måtte indrette sig bofast. Det var *de første bønder* i Danmark, og dermed på rette sæd og vis vore forfædre, på hvis førstearbejde vi mere eller mindre bygger.

Ældgammel folketro er knyttet til mange af disse vore ældste minder. Et af de vestlige dyssekamre, i Klipleve, ligger fra gammel tid åben, frit på en mark, markant, men meget uregelmæssig i sin bygning. Det hedder sig, at dækstenen er sprængt af lynet, og at gårdens skæbne er afhængig af, om dyssen bevares; derved værnes gården mod lynet! Iøvrigt troede man helt indtil 1800-tallet, at vore gravhøje, som jo også kaldes kæmpehøje, virkelig var gravminder for *kæmper*. En meget stor tand, fundet i en høj, troede selv den lærde Ole Worm i 1600-tallet var et tydeligt bevis på, at her var begravet en kæmpe.

200 år senere opdagede man, at klenodiet var – kindtanden af en hest.

– I hele Sønderborg amt er optalt og kortlagt ca. 950 oldtidsminder, heraf 700 på Als. Tønder amt har kun 500, Åbenrå godt 1000, men rigest er Haderslev amt, over 2000, og her er da også de smukkeste oldsagsfund vel nok gjort. – I det hele er indvandringen her til landet fulgt som en bølge efter isens tilbagetrækning; nord for Hamborg er

fundet en boplads fra ca. 16.000 år f. Kr., og på Sjælland er den ældste boplads fra ca. 9000 f. Kr., hvilket viser, at tundratidens rensdyrjægere efterhånden tog de frigjorte områder i brug. Ældst i Sønderjylland er fund fra ca. 7000 før Kr., fra den ældre stenalder; bopladserne lå da langs vandløbene, særlig mange er fundet omkring Simmersted mose, der dengang endnu har været sø. – Og disse første jægere, fiskere og samlere lærte da, sikkert fra en indvandring af nye mennesker, omkr. 2600 f. K., én af de mest afgørende ændringer i menneskenes tilværelse: *Agerbrug og kvægavl.*

På en mark, der tilhører Vojensgård, er under en gravhøj fundet Sønderjyllands ældste pløjespor, ridset på kryds og tværs af en *ard*: En tyk, tilspidset stang, der, nærmest at sammenligne med en harvetand, med spidsen skråt nedad blev trukket gennem jorden og ridsede den op. Disse pløjespor stammede fra før 1800 f. Kr. – her har altså været agerbrugskultur i henved 4000 år!

Blandt Nationalmuseets mange verdensberømte oldsager indtager dragtfundene fra bronzealderen en særlig fremragende plads, idet de har skænket os de ældste klædedragter, der kendes fra Europa – og heriblandt verdens ældste dagligdragter!

Foruden en del store tæpper og fragmenter af klædningsstykker foreligger der nu 4 fuldstændige mandsdragter og 3 kvindeklædninger, alle fundne i grave, der ligesom Skrydstrup-pigen tilhører en tidlig del af den ældre bronzealder, ca. 1400–1200 f. Kr.

I den periode af oldtiden jordfæstede man i almindelighed ligene ubrændte, liggende i en kiste dannet af en spaltet og udhulet egebul. De blev hensat på et stenleje på den bare mark og dækkedes med en jordhøj optuet af græstørv. Ofte blev jordhøjen gjort større, når nye grave – måske af slægten – blev anbragt i eller op til den oprindelig ret beskedne høj.

Men kun, hvor særlige jordforhold gjorde sig gældende, nemlig i Midtjylland og Sønderjylland, bevaredes trækisten med sit indhold af tøj og træsager, ja undertiden, som i Skrydstrup, endogså med den døde selv.

I Ægyptens og Perus kongegrave beror konserveringen på, at *tørken* forhindrer forrådnelsesprocessen. Men her i Danmark er det *fugtigheden* i forbindelse med en konstant lav temperatur, der har bevaret sagerne fra at opløses. Og i Skrydstrup, som i Jels- og Egtved-højen, har man iagttaget, at der under kistens stenleje lå et tykt al-lag, som holdt den væde tilbage, der sivede ned gennem højfylden og samlede sig på højens bund.

Desuden kunne man se, at i fylden uden om kisten var udskilt flere lag af allignende jernforbindelser, som lukkede kisten hermetisk inde i en både luft- og vandtæt æske – som inde i en sardindåse! Herinde fremkom en konstant fugtighed og en så lav temperatur, at forrådnelsesbakterierne ikke kunne trives. Gang på gang hedder det i de ældre udgravningsberetninger, at kisten stod fuld af vand, og at vandet strømmede ud af højen – ganske som ved fundet af Skrydstrup-pigen.

De første fund af bronzealderdragter, hvoraf rester blev bevaret, kom for dagen i 1827 og i 1859–60, begge i Sønderjylland, og de sidste i 1935, Jelsmanden og Skrydstruppiggen.

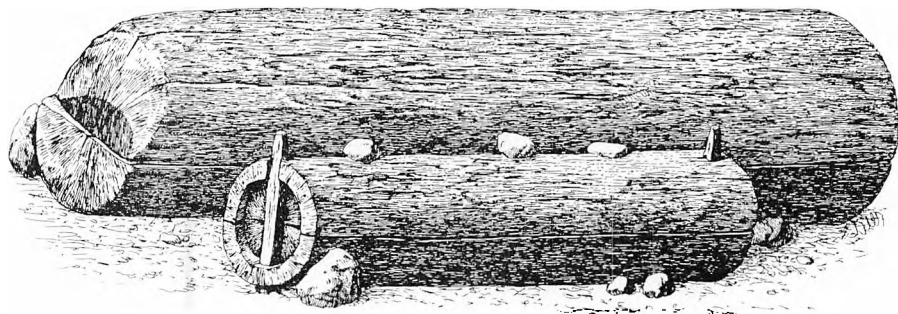
I 1827 bortgravedes omtrent halvdelen af den store høj *Toppehøj* ved Bolderslev i Bjolderup sogn i Åbenrå amt. En egekiste, som stod ca. 4,50 m inden for højfoden, blev åbnet og fundet delvis ødelagt. Våbenudstyret viste, at kisten havde rummet liget af en mand, hvis knogler var opløst, men en lok af hans lyse hår var bevaret og af klædedragten kun nogle få stumper, bl. a. en lille rest af en hue. Men de bronzesager, der havde fulgt den døde i graven, var derimod særdeles velkonserveret; metallet er endnu ganske frisk og har sin særlige, lysegule farve. Foruden en bøjlenål bestod gravgodset af et smukt sværd, en dolk, en pålstav af bronze og en kam af horn.

En lignende skæbne overgik den egekiste, der i 1859–60 fandtes i *Lille Dragshøj* i Højrup sogn, Hvidding herred i Haderslev vesteramt. Også den havde indeholdt liget af en mand. Knoglerne var ganske opløst, men mærkeligt nok var hjertets fibre, hjernen og kranietaget med rester af det lyse hår, velbevaret. Af de smukke tekstiler, bl. a. en hue, fandtes ubetydelige rester. Ved den dødes fødder stod en træskål beslået med tinstifter, og i en lang skede af træ var stukket en kort dolk. Men både træskeden og en dobbeltknap af træ gik til grunde.

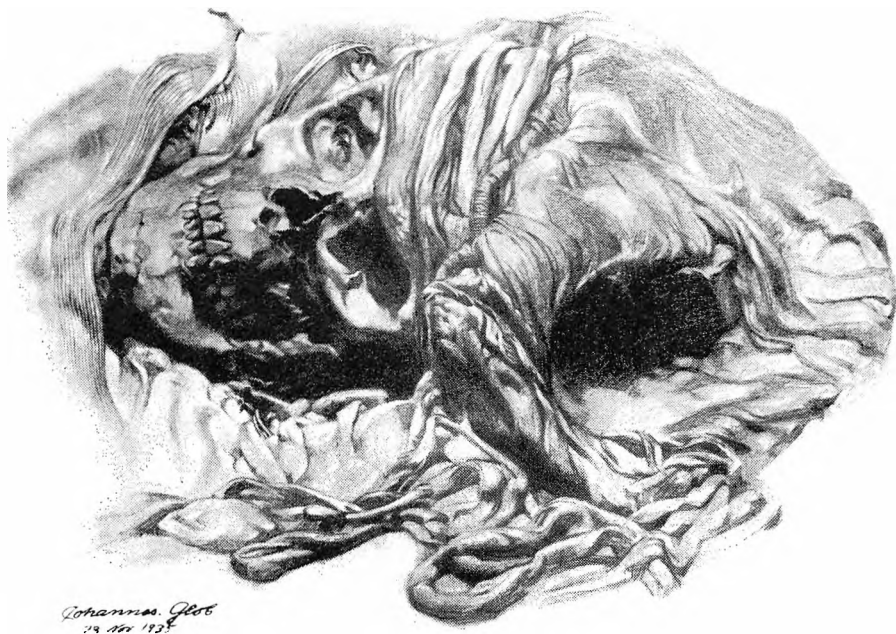

Langagerne ved Keldsted

I Haderslev amts museum findes en meget stor bulkiste, der kom for dagen i en anelig høj ved Hennekesdam i Jels sogn, Haderslev amt. Heri havde været nedlagt liget af en mand, men antagelig allerede i bronzealderen har kisten været opbrudt af højrøvere; låget var flækket og kisterummet fandtes fuldt af sand. Tilbage lå rester af en kohud, hvorpå liget var lagt, en hue, en sko til venstre fod samt en kam af horn. Nogle rester af en trææske, bronzenagler og tre bronzetutuli. Tutuli er småskiver, 1½–5 cm i tværmål, oftest med ornamenter og en lille bule i midten, som i et skjold.

På Nationalmuseet hviler Skrydstruppiggen nu i en velbevaret bulkiste.

Skrydstruppigen

Af de mere end to tusinde jordfaste mindesmærker fra oldtiden, der fra fordums tid fandtes i Haderslev amt, rummer Gram herred alene noget over halvdelen. Vedsted-egnen har tilsyneladende været midtpunktet i denne tætte oldtidsbebyggelse, for her ligger både sten- og bronzealderens mindesmærker ofte samlet i store grupper, og herfra synes de at stråle ud både i nordlig og sydlig retning.

Fra egnen omkring Vedsted går højene i tætte rækker mod nordvest gennem sognene Hammelev, Vojens, Skrydstrup, Jegerup, Maugstrup, Sommersted, Oksenvad og Jels videre op mod Kongeåen. Desuden mere i vestlig retning over Nustrup, Gram og Fole i retning mod Ribe, der synes at have været et hovedpunkt for oldtidens skibsfart.

En del af Gram herreds mange gravhøje, særlig de mindre, skyldes vel den yngre stenalders folk. Men adskillige af dem kan med sikkerhed siges at være rejst i den ældre bronzealder, da de har givet smukke, karakteristiske fund fra den tid. Ialt kendes fra Gram herred 83 gravfund fra den ældre bronzealder; heraf stammer 47 fra dennes første afsnit, og af disse er 9 fremdraget i Skrydstrup sogn.

Desværre er mange af de mindesmærker, der indtil for få år siden gav egnen et storslået oldtidspræg, nu sløjfet eller stærkt forgravede, men endnu står dog hist og her anselige kæmpehøje bevaret. På Skrydstrupmark, 2 km sydvest for Vojens, har der således ligget en gruppe på 12 anselige høje, hvoraf de fleste er blevet ødelagt. Men på landmand Chr. G. Schmidts ejendom lå endnu i 1930'erne tre nogenlunde velbevarede høje. Den østligste af dem rummede en stensat grav, hvori lå et sort lerkar, vel fra ældre bronzealder. I den vestligste fandtes en stensat mandsgrav i højens side, hvor gravgodset bestod af en smuk spiralarmring dannet af guldtråd, samt et bronzesværd med grebtunge, der daterer graven til ældre bronzealders første tid.

Men den sydligste, den nærmest gården, viste sig at rumme det eneste stående fund, om hvilket her skal gives en nærmere beskrivelse.

Højen ved gården har i tidens løb lidt megen overlast på grund af sin beliggenhed så nær gården. Da der i sin tid skulle bygges til stalden, måtte højens østlige del afgraves for at få plads. Også af den nordøstlige side blev der udgravet et stort stykke for at give plads til – gårdens mødding! I 1931 skulle en gammel grusgrav jævnnes, og så tog man en stor del af højens sydside. Da kom de første fund til syne: To bronzealdergrave, som hver indeholdt et bronzesværd. Museet i Haderslev fik underretning om fundet, men da man kom ud til findestedet, viste det sig, at gravene var fuldstændig forstyrret. De omgivende stensætninger var fjernet, og tilbage på højens bund lå et lag brunt pulver; rester af de egekister, der havde stået i gravene. –

Nu var kun den midterste del af højen intakt, og Haderslev museums årvågne direktør, C. M. Lund, havde i de følgende år sin op-

Skrydstruppigens gravhøj i 1935 set fra nordvest. Den har i sin tid haft en imponerende størrelse, 4 m høj og ca. 24 meter i tværmål!

mærksomhed henledt på denne store høj, der i sin tid havde haft en imponerende størrelse, 4 m høj og ca. 24 meter i tværmål! Hvert år tilså han højen, da han efter fundene i siden af højen mente, der var begrundet sandsynlighed for, at centralgraven endnu var gemt i højens midte, og det jo var at forudse, at højen ville blive yderligere beskåret.

I juli måned 1935, da direktør Lund en dag passerede forbi Schmidts ejendom, gik han om for at se på højtomten. Den stod endnu som for 4 år siden. Ejeren kom ud og fortalte, at nu var det hans hensigt at grave et hul ind i højen for der at få plads til sine roer. Lund var straks klar over, at højens centrum ville være truet, hvis Schmidt gav sig til at grave i den, og foreslog i stedet at lade Haderslev museum grave hullet. Det gik Schmidt gladeligt ind på, da han jo så selv slap for arbejdet.

Mandag den 15. juli 1935 tog man fat på højens udgravning. Man gik ind fra sydsiden med en 4 meter bred udgravning til ind over højens centrum – her var det nemmest for Schmidt at få gemt sine roer for vinteren. Højen var tæt bevokset med lyng. På toppen stod nogle få, forkrøblede tjørnebuske. Jorden var her midt på sommeren meget udtørret og så hård, at det ikke var muligt at grave i den; man måtte først bruge en hakke for overhovedet at få den løsnet. Arbejdet skred derfor kun frem i et meget langsomt tempo. Fyldet var stærkt gruset, ligesom markerne omkring højen. – Man regner med, at til at bygge en så betydelig gravhøj op er medgået græstørv fra flere tønder land!

Højen var lige over centrum 4 meter høj. 1½ meter nede begyndte man at spore nogen fugtighed i højfylden. Ved ca. 2 meters dybde dukkede en alstribе op, der fra øst til vest lå omtrent vandret, men mod syd førte dybere ned i højen.

Nedenunder dette hårde allag sporedes en mærkelig forandring i fylden; den var nu næsten ganske sort, meget fugtig og indeholdt en mængde ganske tynde striber af sammentrykkede planterester. Det viste klart og tydeligt, at højen var opført af græstørv. Ved at glatte væggene af oven over allaget kom også her de oprindelige vegetationsstriber for dagen, men selve planteresterne var der her intet tilbage af.

Tre meter nede i højen stødte spaden endelig imod en sten. Indtil denne dybde havde man ikke fundet en eneste sten ud over dem, der tilfældigt var kommet med i fylden, og ingen over 10 cm i tværmål. Ganske forsigtigt blev nu et lille, tyndt lag fyld fjernet, og inde midt i højen kom lidt efter lidt en ca. 3 m lang og 1 m bred, oval afrundet stenkreds til syne, med retning øst-vest. Nu var fylden blevet meget fugtig og tung, men ret let at grave i.

Rundt om stensætningen gravede man nu en rende og fejede forsigtigt jorden bort fra stenene. – Og om de videre spændende øjeblikke af udgravningen ejer vi Lunds egenhændige referat, øjeblik for øjeblik:

„. . . Da jeg her lå og fjernede jorden mellem stenene, gled graveredskabet ned i et lille hul mellem to sten. Jeg hørte et lille plask, og da jeg løftede en mindre sten lidt til side for at se, hvad det var, så jeg, at graven stod fuld af rent, klart vand helt op til stensætningens top.

Med den yderste forsigtighed blev nu den jord, der lå indenfor gravens øverste stenrand, fjernet, og det viste sig, at stendækket, der oprindeligt havde ligget oven på graven, var sunket og lå lidt dybere nede. Graven måtte jo altså være sunket sammen, dvs. at den egekiste, som oprindeligt havde stået i den, vel måtte være rådnet bort, selv om alle forudsætninger for bevarelsen af en sådan var for hånden i højen.

Det er en selvfølge, at spændingen nu var på det yderste. Skulle der endnu være noget tilbage af kisten og dens indhold dernede mellem stenene? En lille tynd sonde blev ganske forsigtigt listet ned mellem stenene over graven. I ca. 40 cm's dybde blev den stående. Et ganske let tryk fik den straks til at gå længere ned, men da jeg slap den, kom den atter op!

Et nyt forsøg blev gjort med samme resultat. Og samme forsøg blev gentaget både ved hoved- og fodenden – stadig med samme resultat. Der måtte ligge noget blødt dernede! Sonden blev taget op, og nu var det hånden, der ganske langsomt og forsigtigt gled ned mellem stenene.

Ganske rigtigt! Der lå tøj dernede. Det kunne ikke være andet . . . !“

Men for nu overhovedet at komme videre med udgravningen var det nødvendigt at få alt vandet fjernet fra graven. Der blev gravet en rende i vestsiden, men herunder viste det sig, at der inde under højen lå et meget hårdt allag, der 6 m fra højens midtpunkt stødte sammen med det øverste, svagt buede lag.

Da renden var gravet færdig, måtte man – for overhovedet at få vandet ud af graven, først støde hul på endnu et allag, her et ganske tyndt, der havde dannet sig mellem åbningerne i stensætningen. Vandet slog ud i en stråle, og først da alt vandet var løbet ud, blev den sten fjernet, der var sunket ned i graven. Desuden en del jord, der var faldet ned i gravens fodende.

„ . . . Da al jord og sten var fjernet, lå indholdet for vore undrende blikke: Et lig, indsvøbt i et stort stykke tøj, med ganske små rester af den egekiste, hvori det i sin tid var blevet nedlagt. Ganske tydeligt kunne vi skelne konturerne af ligets enkelte dele gennem det beskyttende dække – hovedet med øjenhulerne, skuldrene, bækkenpartiet og benene med knæskallerne. Og da endelig håropsatsen og dele af det hårnet, der var trukket over denne, kom til syne, var vi alle klar over, at det var en kvinde, der her havde fundet sit sidste hvilested.“

At det var et fund af den allerstørste betydning for oldtidsforskningen, der her var kommet for dagens lys, var man straks på det rene med. Så det gjaldt om at få det taget ud af højen og sendt til konservering, uden at det tog skade i nogen retning. Vigtigst af alt var det at beskytte det mod den stærke solvarme og den dermed forbundne udtørring. Der blev derfor spændt et solsejl over udgravningen, og herunder blev liget tildækket med bløde tøjstykker og stadig overstænket med vand. Stensætningen om graven blev derefter fjernet, og for at få plads til at fortsætte arbejdet, gravedes en dyb rende ned i højen rundt om liget.

Det viste sig nu, at der nede under kisten var en stenbro, og det allag, der gennem tiden havde dannet sig mellem højfyld og den oprindelige markoverflade, havde kittet hele denne stenbro sammen til en fast, hård plade.

For at få liget løftet ud af højen uden det kom ud af sin stilling, mejsledes først et hul midt ind under liget. Et bræt blev stukket ind i hullet, trykket fast op mod liget og godt afstøttet. Så blev der mejslet et nyt hul ved siden af; et nyt bræt stukket ind og fast forbundet med det første, derpå et tredje bræt osv., indtil liget lå på en fast sammenføjet træplade. En rigeligt tilmålt ramme blev sat ned om liget og fastskruet til bræddelaget.

Nu lå liget altså i en ny kiste. Det blev godt afstøttet med træuld, for at det ikke ved at løftes ud af højen skulle forskubbe sig og komme ud af stilling. Ganske forsigtigt blev derpå kisten løftet op og båret ind i

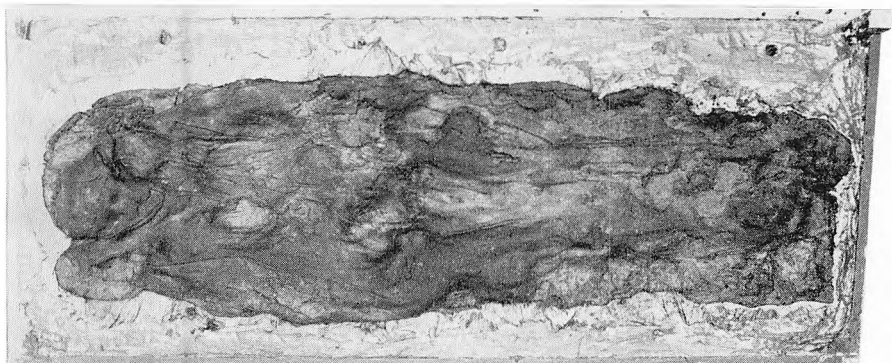

På bunden af højen havde Skrydstruppiggen sovet sin 3000-årige søvn. Her er centralgravens stenunderlag, hvorpå kisten var anbragt; liget lå dækket af to store, sammenfoldede tøjstykker. Da graven stod fuld af vand, måtte man først dræne det bort gennem renden, som ses i venstre hjørne.

gårdens lade, hvor der var skygge og fugtig luft. Her blev nu støbt gips rundt om og ind under liget, så det kom til at ligge i et fast og sikkert gipsleje, og til slut blev fundet tildækket med flere lag vådt silkepapir, som med en blød pensel blev drevet ned i alle fordybninger og ujævnheder.

Endelig blev en ny ramme lagt ovenpå den første og forbundet med denne ved flere lister på begge sider. Denne ramme blev støbt fuld af gips hen over hele liget, og da rammen var fyldt, blev et trælæg lagt over hele kisten og godt tilskruet.

Så den 5. august, 3-ugers dagen efter udgravningens begyndelse, kunne fundet fra Skrydstrup sendes afsted til Nationalmuseets laboratorium til videre behandling.

Skrydstruppigen i sin nye kiste, liggende indstøbt i gips, ved ankomsten til Nationalmuseet. Ganske tydeligt skelnedes ligets konturer gennem det beskyttende dække – hovedet med øjenhulerne, skuldrene, bækkenpartiet og benene. Håropsatsen røbede, at det var en kvinde, der her havde fundet sin sidste hvile.

Da kassen med den i gips indstøbte egekiste var vel ankommet til Nationalmuseet, blev den åbnet, og man så straks, at ingen af sagerne havde forskubbet sig under transporten. Efter en foreløbig præparation blev fundet hensat med tætsluttende låg under stadigt tilsyn, indtil den endelige udpakning kunne foretages. Den blev påbegyndt i oktober 1935 og var afsluttet i februar 1936:

Kistelåget var ikke bevaret, og underdelen af egekisten var brudt i mange stykker af trykket ned over de sten, der havde støttet kisten i højen. – Kisten målte 2,10 m.

Af selve liget var kun toppen af hovedhåret synligt, alt andet lå dækket af to store, sammenfoldede tøjstykker. Tøjet dannede en ujævn, buklet flade af trykket fra de mange sten, både fra dem over og under kisten. Dog kunne selve ligets stilling tydeligt anes under klædelagene. Det hvilede udstrakt på ryggen, ansigtet vendte opad med en lille drejning til venstre; armene var udstrakt ved siden af kroppen, og benene lå ligeledes strakte. Tydeligst sås skulderled, overarm, bækkenparti og dele af benene.

Ved optagelsen blev først de øverste tøjstykker løsnet med spatler og let bøjelige stålklinger med afrundede kanter. Hvor tøjet ikke

Stormandsdatteren i sin kiste, iført sin vævede dragt. Om panden lå rullet et tykt bundt uldsnore, hvorfra udgik hendes høje, smukt opsatte frisur. Ved højre øres plads sås tydeligt den ene spiraloprullede guldtråd. For første gang blev man her klar over, at det ikke var hårprydelser, men at guldringen har omgivet øret! – Ved bæltet ses en kam af horn.

havde været udsat for stærkt tryk eller lå over knogledele, lod det sig let skille ad, men kun med yderste omhu kunne man undgå, at tråde bristede, der hvor kisterester, knogler og bløddele på grund af hårdt tryk mellem to sten nu dannede en tynd, hård masse. Under optagelsen blev kisten holdt fugtig, og en saponinopløsning lettede adskillelsen af de forskellige tøjlager.

Efterhånden som de dækkende klædelag blev løsnet, rullede de forsigtigt op på et stort stykke voksdug og blev lagt hen i et lavt vandkar til behandling. Her kunne tøjet flyde og derfor lettere foldes ud.

Nu kom det påklædte kvindeligt til syne. Ansigtet og højre underarm lå fri og udækket, mens „skørtet“ var gledet hen over venstre underarm, hvis knogler iøvrigt var slet bevaret. Derimod var ansigtets knogler meget velbevaret og dækket af sparsomme rester af bløddele, hvori øjenhår endnu sad fast. Af ansigtet var næsens køddele, de ydre ører og læberne destrueret, så at næsehulen og fortænderne var synlige.

Over panden sås et bundt tykke uldsnore og over dem en beviklet hårsnor, og herfra udgik en høj, smukt opsat frisure, dækket af et hårnet. Det åbne hårnet var flettet af hår fra en hests hale eller manke, og disse hår var yderst skrøbelige, hårde og sprøde.

Ved ørernes plads sås ringe af spiraloprullet guldtråd, der på højre side omfattede en dusk af hovedhåret. Til venstre for hovedet lå et bundt tykke uldsnore, hvorunder kunne skimtes en anden spiraloprullet guldtråd. Liget bar en kort trøje med ærmer, der gik omtrent til albuerne, og et stort, folderigt skørt, der var sammenholdt af et bælte, et uldent bånd, der gik $2\frac{1}{2}$ gang om livet; bæltet målte ialt 189 cm. Til bæltet var bundet en kam af horn.

I betragtning af, at kisten næsten helt var opløst, havde tøjet holdt sig godt. Men det var på høje tid, at kisten blev fundet og udgravet. Der stod jo heldigvis ved afdækningen vand i graven. Havde det ikke været tilfældet, ville kisteresterne være tørret og skrumpet ind og brudt i småstykker. Men vandet havde slidt på uldhårene og gjort dem tynde og spinkle, og mellem klædernes folder fandtes myriader af små,

tynde stykker uldhår som lå sammenfiltret i lag, skyllet derind af vandet. To cigarkasser fulde af tæt sammenfiltrede uldhår blev efterhånden opsamlet, og lige så meget blev nok bortskyllet af vaskevandet.

Da de store, dækkende tøjstykker var fjernet, blev konserveringsarbejdet standset et par dage, og kisten udstillet for publikum i Nationalmuseets forhal. Det nu landskendte fund havde ligefrem køer af interesserede, men snart fortsatte konserveringen i form af fotografering, røntgenfotografering og til slut afformning af ligets overflade og af hele legemets forskellige dele med sammenklæbet silkepapir. Der blev fremstillet en skematisk tegning i målestok 1:5, og efterhånden som arbejdet skred frem, blev herpå afsat mærker for klædningens leje i forhold til skelettet. Derudover gjorde man så mange optegnelser og detailskitser, at en nøjagtig genfremstilling af kistens indhold efter præpareringen var mulig.

– Hvilken forskel på behandlingen af fundet fra Skrydstrup og fund for blot 100 år siden! På de følgende sider ses, hvor meget man kan få ud af et fund, der uforstyrret kommer under kyndig behandling. Et oldtidsfund kan af dem, der forstår at tyde det, læses som en bog, og det er de eneste kilder, vi har til belysning af disse fjerne tiders historie, 3000 år tilbage i tiden. Skrift træffer man først flere århundreder efter Kristus; skrevne bøger ikke før middelalderen.

Egtvedkvinden i sit blot 38 cm korte skørt, sammen med Skrydstruppigens i sin fodlange dragt. De bærer verdens ældst bevarede dagligdragter! – Hvis da snoreskørtet skal betragtes som kvindernes sommerdragt og langskørtet som hendes vinterklædning – eller præsenteres vi for den ældre bronzealders mini- og maksimode, som kvinderne her trådte frem for 3000 år siden?

Den unge Skrydstrup pige i sin fornemme dragt har været en statelig stormandsdatter, boende nær ved handelsvejen fra norden til syden.

– Men med jernalderens køligere og fugtigere vejrlig blev man tvunget til at anlægge en varmere klædning. Bronzealdrens smukke, traditionsrige dragt, velegnet for det tørre og varme klima, måtte sammen med andre gamle kultur-elementer vige pladsen for en ny tid.

Verdens ældst bevarede dagligdragter

Det hænder af og til, endnu den dag i dag, at en høj bliver jævnet eller en stensætning under markfladen bliver brudt op – en buldozer får lov at køre videre, gravkøen har ikke tid til at standse – og uden at der sker meddelelse til museet herom.

Den, der gør det, bør betænke, at han herved river et blad ud af Danmarks historie. Muligvis står der på det blad blot at læse, hvad vi allerede ved; men muligt er det også, at der herved går noget til grunde, som aldrig er set før og måske ikke vil komme igen andetsteds. En grav giver ét, en anden et andet nyt, og af alle disse små enkeltheder samles billedet af vor oldtid som en mosaik af de mange enkelte småstykker.

Danmark er det eneste land i verden, hvor man i den ældre bronzealders egekister har fundet dragten bevaret. Vi havde forud flere mandsdragter, men udover Borum-Eshøjkvinden, fundet 1871 i Borum sogn, Århus amt, der fik en meget ublid behandling, havde man inden fundet af Skrydstruppiggen kun én eneste, af Nationalmuseet fuldt videnskabeligt undersøgt egekiste, nemlig Egtved-kvinden fra Kolding-egnen, fundet i 1921.

Desværre har man i ældre tid ikke behandlet fundene med samme forståelse. I ét tilfælde huggede man hul på låget og sendte en dreng ned for at se, hvad han kunne finde; i et andet huggede man enden af kisten og skrabede indholdet ud med en ovnskraber – et tredje sted væltede man kisten for bedre at kunne rode fundet igennem på jorden!

Var museet ikke kommet i tide og ejeren her handlet på samme måde, havde vi af hele fundet kun haft nogle tøjstumper, et par ørenringe, knoglestykker og en enkelt, måske sønderbrudt, hornkam.

Selv om Skrydstruppigens skelet var temmelig sønderbrudt, da stendyngen havde øvet et stærkt pres på liget, og selv om hovedet havde lidt en del, idet nakken var trykket ind og højre kæbeparti beskadiget, er der næppe noget menneske fra oldtiden, om hvis udseende i levende live man kan danne sig et så tydeligt begreb, som om Skrydstruppiggen.

Hendes ansigt har været fint og smalt, tænderne velformede og uden spor af sygdom; visdomstænderne manglede helt i undermund- den og var ikke færdigdannet i overmund. Øjenvipperne var lange, og hovedhåret lyst, nærmest askeblondt. Hun har været 18–19 år gammel, slank og høj, 170–171 cm, men med ualmindelig spinkle lemmer; bæltstedet lå 105 cm over fodsålerne. – Det er en ganske anselig højde, den unge kvinde har haft. Borum-Eshøjkvinden har i sammenligning med den velvoksne Skrydstruppige været lille, kun 157 cm med bæltstedet 90 cm over fodsålen; Egtvedpigens var 159–160 cm høj.

Trods indgående røntgenundersøgelser er det ikke lykkedes at på- vise træk, som kunne tyde på, at Skrydstruppigen antropologisk ad- skiller sig fra nutidens mennesketype – kun fandt man tænderne ene- stående smukke og velbevarede og forsynet med et kraftigt emaljelag; i langt bedre stand, end man i almindelighed kan se hos nutidens dan- ske kvinder i samme aldersklasse.

Høj, slank, lysblond – alt i alt må Skrydstruppigen have været en typisk repræsentant for den nordiske race.

SKRYDSTRUPPIGENS HOVED OG HÅROPSÆTNING

Bronzealderens folk har lagt stor vægt på deres ydre. Herom vidner klart de mange smykker og toiletrekvisitter, der er bevaret fra dette afsnit af oldtiden; men intet andet gravfund har som Skrydstrupfundet rent umiddelbart givet os et indblik i denne side af tidens kultur. – Skrydstruppigens frisure bliver herved – hvordan den nu end må opfattes – et kulturhistorisk dokument af største værdi.

Fra Æshøj-graven er bl. a. bevaret en lang og fyldig hårlok eller pisk, men på grund af måden, fundet blev behandlet på, ved man ikke, hvordan det blev båret. Egtvedpigens blonde hår har været skåret lige og kort af over panden, mens det i siderne og nakken var halvlangt. Da kisten blev åbnet, lå det løst og uden orden, men har vel været holdt sammen på en eller anden måde, og lige bag nakken lå en snor, der sikkert har tjent dette formål.

En frisure, der ligner Egtvedpigens, viser et som *håndtag på en rægekniiv* anbragt kvindehoved – det eneste hidtil kendte forsøg fra den ældre bronzealder på at modellere et menneskehoved. Det måler 1,3 cm fra isse til hage, og at dømme efter de udrevne øreflipper, som har båret ringe, må det forestille en kvinde. Den lille figurs lange næse, de dybtliggende øjne under den fremspringende pande, den kraftige hage og lille mund giver det et ejendommeligt, karakterfuldt præg. Håret, der er et temmelig langt, i nakken lige afskåret pagehår, er angivet ved fine streger, og er foran kort og redt frem over panden.

Andet kildemateriale forelå indtil fundet af Skrydstruppigens ikke fra den ældre bronzealder, så med største omhu begyndte man undersøgelsen, da man snart så, at hendes håropsætning var meget ejendommeligt, ja virkede helt fremmedartet. Den var tilmed særdeles indviklet, sammensat som den var af mange dele: Hårnet, hårfletning, valk og uldsnore af stor længde, vundet om hovedet i flere lag og fæstet med løkker og knuder. Flere af stofferne var yderst skrøbelige. Ikke alt kunne løsnes og skilles ud fra hinanden uden at lide skade, hvilket naturligvis ikke måtte ske; altså var der højest tale om hist og her

Inden fredningerne var det overtroen, der beskyttede oldtidens monumenter. Under højene holdt troldfolk og de underjordiske til, og dem turde man ikke krænke ved højbrydning. Men med oplysning og højskoler forsvandt overtroen og med den mange af vore smukke oldtidsminder.

at forskyde de overliggende dele en lille smule for at kunne se de dybere lag.

Men gennem de mange små iagttagelser, ved straks at nedskrive, hvad der blev set, skitsere eller genfremstille i andet stof, hvad der blev set, nåede man efterhånden frem til en klar forestilling om, hvorledes denne mærkelige 3000-årige frisur var dannet af pigens næsten 60 cm lange hovedhår.

En detaljeret gengivelse vil her føre alt for vidt, og en beskrivelse af håropsætningen kan lyde lang og såre indviklet. I stedet følger (se tegningen side 39) en anvisning på selv at anlægge denne høje og fornemme *Skrydstrup-frisure*:

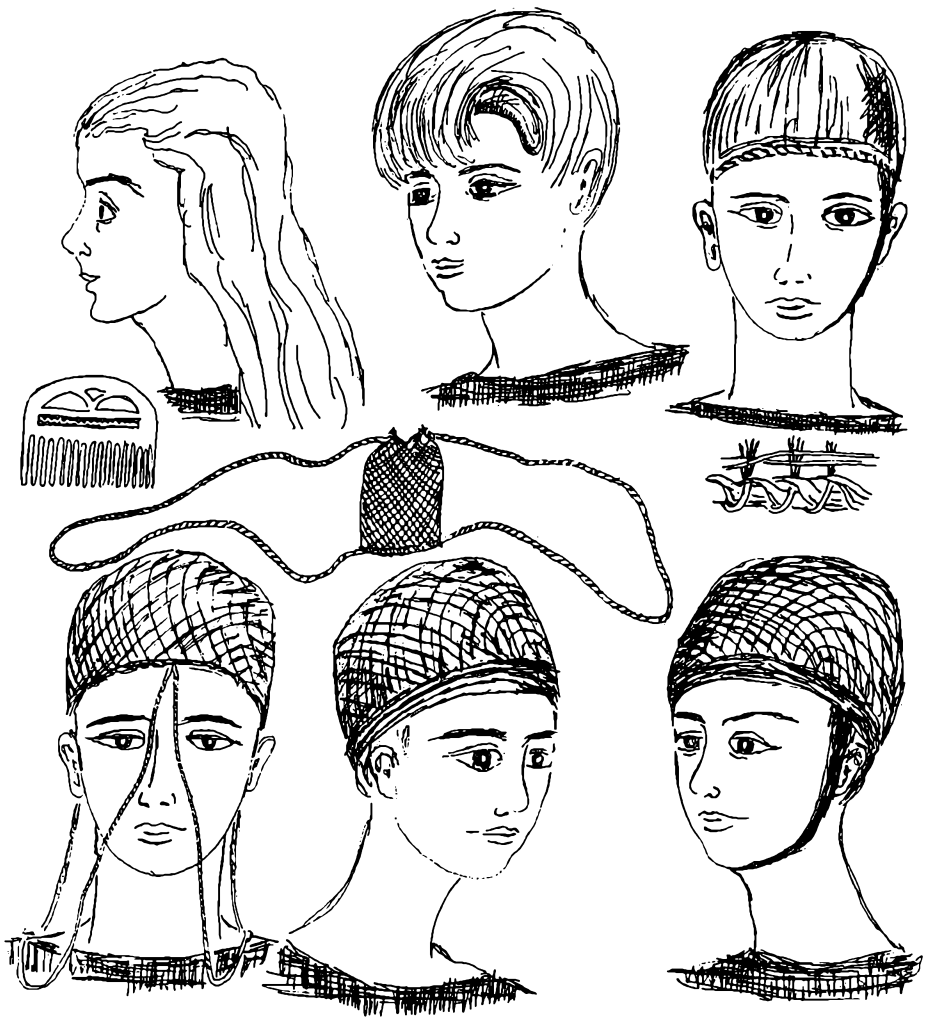
Det lange hår redes tilbage. Over hovedet fra tinding til tinding lægges en valk, og håret redes frem over den i et ensartet, tyndt lag. Håret deles nu op i en række småduske, hvis spidser flettes sammen; ligesom blomsterne i en blomsterkrans – vel det mest tidsrøvende af opsætningen (se den lille skitse). Fletningen danner altså en hårsnor tværs over panden, ligeledes fra tinding til tinding.

Valksnoren, en ca. 1 m lang snor af fint uld, lægges derefter omkring hovedet i kanten af frisuren for at holde den på plads, indtil den kan sikres på mere forsvarlig måde.

Nu tages hårnettet på. Det er snoet af hestehale eller mankehår og er fæstnet til og fastholdt af en ca. 5 (!) m lang snor, *netsnoren*, snoet af 19–21 garn af brun uld. Denne snor danner to lange løkker, der hænger ned, én på hver side af hovedet. Den ene af disse vikles om hovedet i kanten af nettet.

Dernæst vikles den anden om, modsat, men kun til det sted, hvor den møder enden af den første; her stikkes den gennem løkken, og omviklingen fortsættes nu den anden vej og afsluttes ved, at enden af snoren sættes i klemme under beviklingen. Vidtløftig – men raffineret.

Om *hagesnoren*, der som sidste tegning viser, hører med til frisuren, er ikke helt sikkert, men er højst sandsynligt nødvendig for at holde valk- og netsnoren på plads. Den kan også være tilføjet for at holde den dødes hage på plads. Denne hagesnor er ca. 2 m lang og begynder ved knudebundtet ved venstre kind og forløber, ja, pas nu på: Ned langs venstre kind, om hagen, op til højre tinding, over panden til venstre tinding. Her stikkes den gennem tre af de ombøjede snore i venstre tinding, videre bag nakken, ved dennes venstre side langs med den beviklede, øverste netsnor. Videre frem om højre tin-

ding og over panden fra højre til venstre side, hvor den snoes et par omgange sammen med den tidligere omvinding af panden med samme snor. Efter en sløjfe ved venstre tinding går den ned til knuden udfor venstre øreflip og slynger sig flere gange i knuder og sløjfer om denne hagesnor, for til slut at danne en solid knude med snorens anden ende.

Nej, det har ikke været noget ringe arbejde at sætte en sådan frisure. Ikke blot at fremstille den har været meget tidsrøvende, men det har krævet mange forsøg og megen overvejelse at finde frem til den måde, der gav frisuren den attråede form og den fornødne stabilitet. Skrydstruppigens har uden tvivl måttet have hjælp af en tjenerinde til at sætte håret, i hvert fald at flette den beviklede hårsnor; og skulle hun kunne gøre resten selv, må hun vel have haft lejlighed til at spejle sig.

Hårsnoren er vel næppe løst op om aftenen; en gang fremstillet har den formodentlig haft lang varighed. Derimod har hagesnoren og hårnettet med netsnor og valken måske været løsnet og taget af om aftenen, for igen at påsættes om morgenen, efter at håret fra hårsnoren og opad er blevet bearbejdet og ordnet med kammen. – Men selv dette ville ikke være nogen ringe morgentoilette.

Var „Skrydstrupfrisuren“ i det hele taget en dagligfrisure? Vi ved det ikke helt. Og hvordan med Egtvedpigens? Hendes hår var tilsyneladende ikke særlig kunstnerisk arrangeret, da hun blev gravlagt, men ligger ret løst. Skrydstruppigens frisure har Egtvedpigens næppe båret, hertil synes hendes hår at være for kort, og der er iøvrigt heller ikke hos hende fundet nogen valk.

At bronzealderens kvinder har kunnet sætte deres hår på flere måder, ses også af en lille menneskefigur af bronze. Det er der i og for sig intet mærkeligt i. Dengang har man sikkert som nu kunnet se fornemme, højt opsatte frisurer side om side med mere hverdagsagtige.

Das ewig weibliche.

På hver side af Skrydstruppigens hoved fandtes to ringe af dobbelt lagt, spiraloprullet guldtråd. – Guldringe var et ikke ualmindeligt anvendt smykke i bronzealderen. Deres størrelse varierer meget, fra fingervidde til arm- eller ankelvidde. Men ikke få er for store til en finger og for små til arm eller ankel. Sådanne mellemstore ringe var undertiden fundet ved hovedets plads i graven, og man havde derfor ment dem anvendt som hårprydelser.

Skrydstrupfundet gav for første gang klar besked om disse mellemstore guldringes anvendelse. Hos Skrydstruppiggen sad ringene på ørernes plads, og da ansigtet var vendt lidt til venstre, var der på højre side mulighed for at iagttage ringen i forhold til håret og det, ganske vist nu destruerede, ydre øre. Selv om håret fra nakken var redt hen over øret, var det tydeligt, at ringen ikke sad fast i håret. *Guldringen har omgivet øret.*

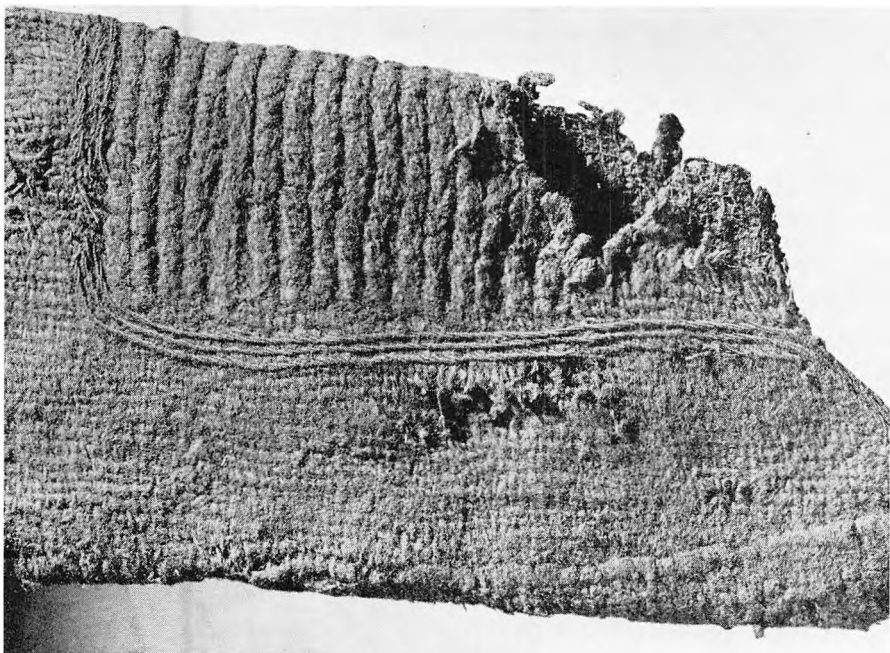
Venstre øre var derimod ikke dækket af hår. Fra nakken var håret her lagt op over panden til hårsnoen – og som det fremgår af billedet side 31 af Skrydstruppigens ansigt, som det mødte beskueren første gang, det dækkende klæde blev fjernet – fik man nu vished om, at guldringen har siddet direkte på og rundt om venstre øre – og ikke været fastholdt eller fæstnet til håret.

DEN DØDES DRAGT

På grund af egekistens dårlige bevaringstilstand var tekstilerne i Skrydstrupfundet gennemgående meget medtagne. Men der fandtes en stor mængde tøj, og intet andet samlet fund har givet os en så rig repræsentation af forskellige tekstilteknikker som netop dette.

De to store tøjstykker, der var bredt over liget, var som alle andre tekstiler af brun fåreuld og udført i såkaldt toskaftet vævning. De tre sider er på begge oprindelige vævekanter, men den fjerde har en afskåren grænse, hvilket viser, at de ikke er egentlige tæpper eller sjaler, men snarere må opfattes som tøj beregnet til klæder. Det største har en flettet kant forneden og måler 193×106 cm; det mindre, som har en vævet kant, er 161×125 cm. Og under kvindens hoved var stoppet en afreven stump af et tredje tøjstykke, ca. 31×39 cm stort.

Da Skrydstrupfundet som tidligere fund således heller ikke bragte nogen vævning, hvor alle fire oprindelige grænser er tilstede, er spørgsmålet om, hvor stor en stoflængde, bronzealdervæven kunne præstere, stadig uløst. Men det er beregnet, og det er nødvendigt at an-

Skrydstrupfundets dragt viste en højt udviklet væveteknik. Det, der giver Skrydstrup-trøjen en særlig værdi, er de dekorative broderier, der findes i halsudskæringen og som her er vist på dragtens ærmer.

tage, at to – eller flere – personer må have været samtidig i arbejde på en stor, opretstående væv, vel af lignende type, som den, der har været anvendt på Færøerne helt op til nutiden.

Den døde var iført en kortærmet trøje. Heller ikke her var bevaringstilstanden god, idet enkelte partier var gået tabt, men til alt held er det værdifuldeste, nemlig broderierne, i nogenlunde god stand.

Vævningen er toskaftet. Toskaft er en vævemåde, hvorved den lodrette kædetråd hveranden gang går foran, hveranden gang bagved den vandrette skudtråd. Mønsteret viser, at man – ved nøje beregning – har forstået, ud af ét tøjstykke, at skabe et klædningsstykke med udmærket pasform. Det virker uhyre enkelt, men er dog raffineret gjort. Fra hver side er der gjort et snit så langt, som man ønskede ær-

merne. De to flige neden snittet er foldet ind mod midten og syet sammen, mens partiet over snittet er bøjet vandret om sin midte og således danner ærmer og bærestykke. Herved kommer sømmen til at ligge på ærmernes underside, hvorefter bærestykket heftes til understykket med en vandret søm.

Når tilskæringen og syningen udføres omhyggeligt, vil alle sømmene ligge i ryggen og på ærmernes underside. Halsåbningen er dannet ved et vandret snit, og fornedet har trøjen helt rundt været forlænget med en tilsyet tøjstrimmel, men af denne er kun et mindre stykke bevaret.

Det er den samme type, og udført på samme måde som trøjerne i Borum-Eshøj- og Egtvedgravene. Men det, der giver Skrydstruptrøjen særlig værdi, er de dekorative broderier, der findes på ærmerne og i halsudskæringen og som indramning om et dekoreret felt på ærmerne nogle ejendommelige, snoredannende sting. Snoresyningen er udført med tre tråde, og de afgrænsende partier er afstribet med en række reliefagtige ribber, fremkommet ved sammentrækning af stofet med en svær to-tvunden tråd.

Halsborten er udført med en slags to-etages syning, således at borten først er undersyet med en art knaphulssting eller tungesting, der danner et netværk – ikke ulig hækling – og derefter oversyet med tre tråde, der griber ned i knaphulsstingene.

Knaphulssting har åbenbart spillet en fremtrædende rolle i vor tekstilkunst – både til syning på tøj og til fremstilling af netværk. I bronzealderen er knaphulsstinget almindeligt, og i det ældste fundne danske tekstilarbejde, fra Ordrup mose ved København, er fundet netværk af bast, med ganske de samme sting, blot en omdrejning mere på tråden.

– Det sammensyede tøjstykke, der dækkede den døde fra tailen til fødderne, har lidt meget af stenenes tryk. Det er dannet af et næsten 4 m langt, 145 cm bredt tøjstykke og rimpet sammen med en tyk tråd. Det lå samlet om den døde ved et bælte, vævet af fint, lysebrunt uldgarn. Bæltet var 215 cm langt, 3–4 cm bredt og vævet i toskaft af den

type, der kaldes *reps*. Det har oprindeligt været længere, men ved den ene ende slutter bæltet i en knude, der lukker for de afrevne tråde.

Ved siden af vævningen indtager i ældre bronzealder flettearbejdet en fremtrædende plads. Det er åbenbart, at man her står overfor et allerede dengang gammelt og traditionsrigt håndværk med flere forgreninger og variationer.

Således træffes hos Skrydstruppigen den ejendommelige, logisk og symmetrisk arbejdende fletteteknik, der kaldes *sprang* – eller også slyng eller linkning. Ligesom Borum-Æshøjkvindens hårnet er *Skrydstruppigens hue* udført i sprang; et flettearbejde, hvor slyngmaskerne tages op med hænderne og med støtte af tråde og pinde opbygges i regelmæssige, men rigt afvekslende mønstre.

Den dødes hovedhår var som nævnt dækket af et net, fremstillet af en hests manke eller hale.

Om anklerne var viklet uregelmæssigt firkantede tøjlapper af lignende karakter som i andre egekistefund. Men desuden fandtes ved begge ligets fødder rester af lædersko, som trods deres medtagne tilstand tydeligt ses at have været virkeligt fodtøj, der har været brugt – og ikke sko gjort udelukkende til gravbrug. Til skoene var anvendt et firkantet stykke læder, der var udfliget i tåenden, og hvor fligene er samlet med et snørebånd, der førtes ned under svangen og knyttedes på vristen. Hælenden var sammensyet med en lodret søm.

Selv om skoene var bedre bevarede end det plejer at være tilfældet i egekisterne, kan vi ikke ud fra dem helt danne os en forestilling om, hvorledes bronzealderens sko har set ud.

Men herom giver venstre sko i Jelskisten og ganske særlig en mosefunden sko fra Arnitlund (Haderslev museum nr. 3800) besked. Sidstnævnte er optaget uden forbindelse med andre sager, men gennem pollenanalysen har man fundet, at den må stamme fra jernalderen. Selv om den således er yngre, er den alligevel af betydning for spørgsmålet om bronzealderens sko.

Skrydstruppigens sprangede hue, her rekonstrueret af Margrethe Hald. Sprang er en særlig flette-teknik, som man anvendte i ældre bronzealder.

I sammenligning med de to andre fund var Skrydstruppigens grav fattig på smykkesager; her fandtes hverken halskrave eller armringer, ingen bælteplader eller fingerringe – heller ikke en dolk, som jævnlige er optaget sammen med kvindelig. Kun fandtes de to nævnte spiralringe af ægte guldtråd og en kam, hæftet ved livbæltets højre side.

Skrydstrupkammen er dannet af en 7,7 cm bred og 7,7 cm høj hornskive, let krummet efter hornets krumning og forsynet med 30 tænder. Foroven er den afsluttet med en flad bue med tre gennembyrdnin-

ger og herunder dekoreret med en zigzaglinie, der træder tydeligt frem, da de fordybede partier er udfyldt med en harpiksmasse. Formen kendes også i bronze, endda med en ganske lignende dekoration. Men i bronzevalderen er dette den eneste kamform, først i jernalderen optages en ny type.

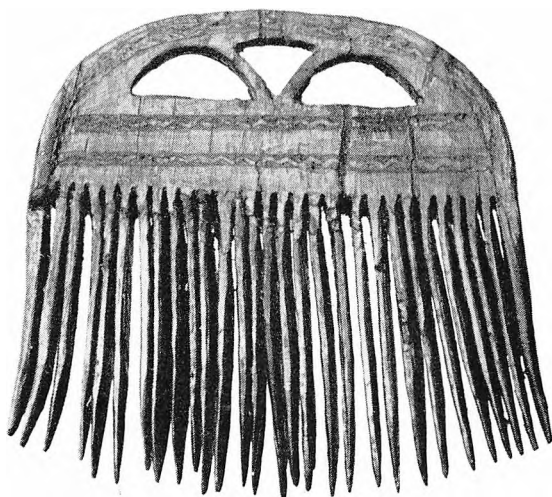
Arnitlundschoen er ligesom schoen fra Jels gjort af et aflangt skind- eller læderstykke. Dens overlæder er udskåret i et system af flige med 15–16 smalle, gennemborede strimler i selve snuden. Midt på schoen sidder endnu en knude til et snørebånd. Denne snøreindretning virker meget moderne og pyntelig. – Samlingen af schoen i hælen er ligeså praktisk som elegant: Sålen er her skåret trekantet til, og et stykke af den er skåret bort både ind- og udvendigt. Herved opnås, at schoen kan samles i hælen med en lodret søm og stykket herefter sys med to sømme med meget fine sting til sålen.

Da den ældre bronzealder går på hæld kommer via Bornholm og over Holsten-Slesvig til landet den ny gravskik: *Ligbrænding*. I den yngre bronzealder, ca. 900–400 f. Kr., står vi overfor den ubarmhertige ligbrændings resultater: *Ingenting at tage og føle på*. Og med jernalderens indtræden ca. 400 f. Kr. forsvinder ethvert spor af snøreskørtet og i det hele taget af den i bronzealderen anvendte dragt-

På Haderslev museum opbevares denne 2000-årige scho fra jernalderen, fundet i en mose ved Arnitlund. Den er gjort af et aflangt stykke læder og er en scho til højre fod; efter sin størrelse beregnet til at bæres af en kvinde eller større dreng. Overlæderet er udskåret i et helt system af flige.

Skrydstruppigens smukke kam i naturlig størrelse. Den er dekoreret med zigzaglinier og en flad bue med tre gennembrydninger. Kammen er af horn og let krummet efter hornets krumning; formen kendes også i bronze, men var bronzealderens eneste kamform. Først i jernalderen optoges en ny type.

type. Jernalderens kølige klima og fugtige vejrlig tvang vore forfædre til at anlægge en varmere klædning, og bronzealderens smukke, traditionsrige dragt har da måttet vige pladsen sammen med andre kulturelementer.

Har bronzealderens dragter ikke været kølige? Kvindernes langskørt vel ikke, men snoreskørtet og mandsdragten sikkert nok. Bronzealderklimaet var imidlertid gennemgående tørt og lunt, og derfor er der vel ingen grund til at undres over, at en egentlig benbeklædning mangler i tidens garderobe. Menneskeslægtens historie viser desuden, at med koldt vejrlig melder bukserne sig så at sige af sig selv.

Det er meget sandsynligt, at snoreskørtet skal betragtes som kvindernes sommerdragt, og langskørtet som hendes vinterklædning. I Skrydstruppigens grav lå under kohuden et lag af plantedele, græsser og en lille *skovkørvel*; da dennes blade var nydeligt bevarede og ikke sammenkrøllede, må de have været friskplukket, da de kom i kisten. Og da der ikke forekom hverken frø eller blomster, tør man slutte, at den unge kvinde må være død om forsommeren. – Men hvorfor

var så Skrydstruppiggen ikke klædt i den dertil svarende sommerdragt. Ja, det kan vi ikke svare på.

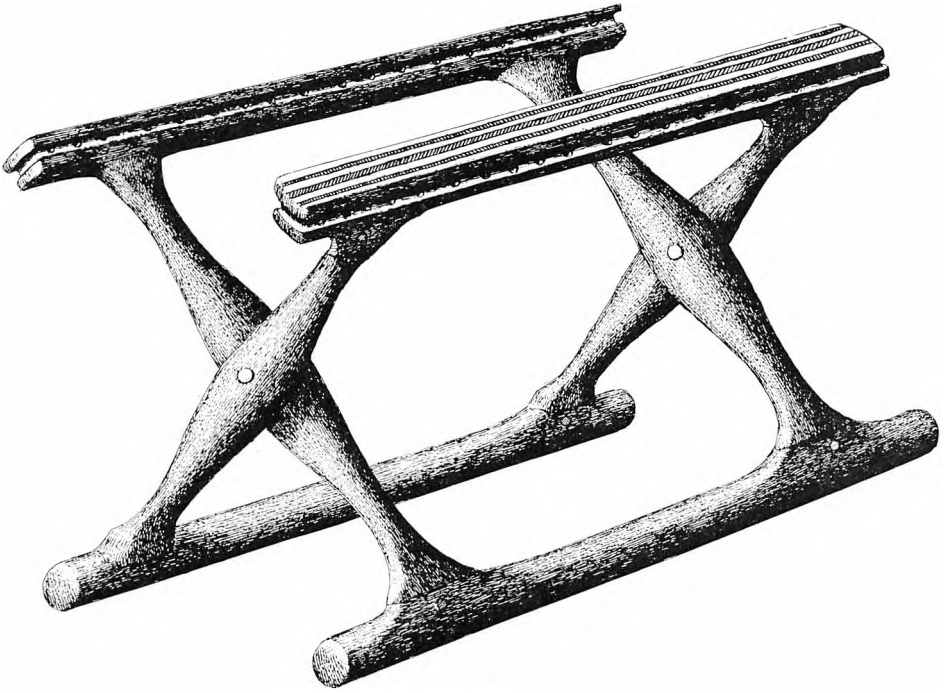
Den lange række af indholdsrige og mærkelige fund fra bronzealderen – ja oldtidens – storhedstid virker på den, der årtusinder efter fordyber sig i studiet af den verden, de kommer fra og levendegør, som en *stråling* af energi. Det forbavsende ligger egentlig mindre i massen af det tilførte fremmede stof, skønt det er imponerende nok, end deri, at dette stof omskabtes, ja gennem en bevidst og storstilet smeltning-proces, til nationalt eje.

Der var livlig handelsforbindelse, men fundene er ikke blot fremmede produkter. Der kan peges på sydtyske sværd med ottekantet fæste, på glasperler af uvis herkomst, og hvad efterligning af fremmede modeller angår, kan nævnes fænomenet *klapstolen*.

Men ellers! Overalt selvstændig nordisk smag og stil, et uafhængigt arbejdende nordisk bronzehåndværk. En højt udviklet væveteknik, der fundmæssigt når sit højdepunkt i omtalte Skrydstrupfund. Skrydstruppiggen har boet nær den gamle handelsvej, ofte kaldet *guldvejen*; tegner man et kort over guldfundene i Jylland, særlig fra ældre bronzealder, viser de fleste en pæn, stiptet række op langs den rute, vi nu kalder *den gamle hærvej*.

Skrydstruppiggen – vel en aristokratisk stormandsdatter – har tilhørt en handlekraftig, organisationsdygtig overklasse, der har forstået at udnytte vort lands hjælpeklender, først og fremmest ravet, men vel også pelsværk osv., og med folkene sydpå fik de oparbejdet et fast og pålideligt virkende handelssystem. Fund synes at pege mod, at Elbvejen videre må have været den vigtigste handelsrute ned gennem Europa.

Den brede klasse har vel overvejende passet landbruget, som deres forfædre, jættestuefolket, gjorde det. Men det kan på denne tid ikke være agerbruget, der har bragt landet frem i første række. Denne erhvervsgren må i Skydstruppiggens tid have ført en mere tilbagetrukket tilværelse.

Et vidne om kulturforbindelserne i Europa for over 3000 år siden er den smukke klapstol, fundet i Guldhøj ved Kongeåen mellem Vester Vamdrup og Havdrup. Den er det ældste danske stykke møbel, vi kender! En fiks, sammenfoldelig lille stol, skåret i asketræ og har haft påflettet sæde af odderskind.

Denne klapstol består af to samlede, firsidede rammer, der er samlet ved tapper; den ene ramme helt udenom den anden. Øverst på skammelen langs de indskårne false ses sædelisterne til optagelse af sædets offerskind, hvoraf endnu fandtes rester øverst på klapstolen.

Om dens forbillede er der ingen tvivl; det er den ægyptiske model, vi kender fra kongegravene i pyramiderne. Men dette enestående, velbevarede eksemplar fremstillet heroppe vidner om sin nordiske ejers kulturglæde og hans deltagelse i vidtspændende handelsnet og merkantile forbindelser.

Klapstolen var nedlagt i én af de tre kister i Guldhøj, der som bronzealderens egekister ikke alene har givet os dragter, men meget andet, der viser, at det ægte og smukke har ligget dem i blodet. Vist har de været aristokrater, med sikker smag og sans, de mennesker for hvem disse gravhøje er bygget.

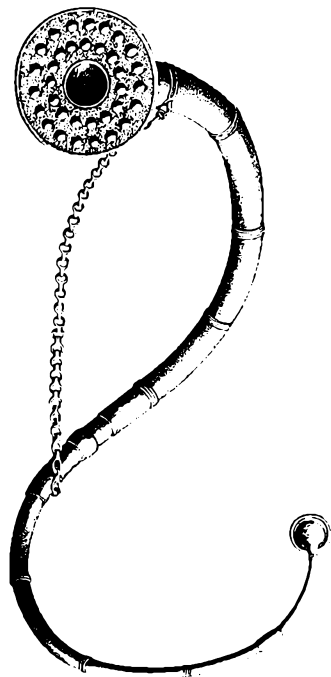
– Men studiet af disse ældste tider går videre. For den arkæologiske forskning er det af største betydning, at tidligere vundne resultater bekræftes ved fremdragelsen af nyt, af *sagkyndige* udgravet materiale. Kun ved hjælp af et stort antal indbyrdes samstemmende iagttagelser er der mulighed for, at vi kan nå frem til det almene og for vor fortids kulturepoker karakteristiske.

Det er da næppe for meget sagt, at *Skrydstrupfundet* danner et værdigt sidestykke til det berømte, 14 år tidligere gjorte Egtvedfund. Dets betydning er enorm og dets bidrag til belysning af bronzealderens kulturhistorie tør næppe siges at være udtømt, trods de indgående studier, hvoraf artiklen her røber et udtog. –

Det er et fund, som stedse vil inspirere forskerne til nye undersøgelser.

Bronzealderens lurfund

Blandt Nationalmuseets mange verdensberømte fund indtager lurerne fra bronzealderen en meget fremtrædende plads. Ikke alene repræsenterer de de ældste instrumenter fra vor verdensdel, men takket være mosevandets konserverende egenskaber er flere af dem så vel bevarede, at man endnu kan blæse de samme toner på dem som bronzealderfolket. De tidligste fund af lurer, der er omtalt i litteraturen og bevaret til vor tid, kom for dagen i slutningen af 1700-tallet. Da det videnskabelige studium af vore jordfundne oldsager på den tid endnu ikke var begyndt, kan man ikke undre sig over, at datidens antikvarer stod ganske uforstående overfor disse instrumenter.

Kun i Nordtyskland og her i Norden er fundet fuldt udviklede bronzelurer. Og at vort fædreland med rette kan kaldes for lurerens hjemland fremgår ikke alene af, at de fleste eksemplarer er fundet

her, men at vi fra danske moser har et materiale, der viser hele udviklingsrækken.

Lurerne, som aldrig er fundet i grave, men kun i moser og lignende steder, er keglørersinstrumenter, der alle er udført ved støbning. Det er en yderst vanskelig proces, hvor man først danner en indre form eller kerne af ler; herover lægges et ganske tyndt lag voks, hvori ornamenterne og ringene modelleres. Udvendig formes igen et lag ler, og når formen er færdig, lægges den i ilden og glødes, til leret er brændt og voksen smeltet og således danner hulrummet til bronzen.

Det lyder teoretisk ganske simpelt, men i praksis stiller sagen sig, når det drejer sig om større genstande, yderst vanskelig. Enhver moderne bronzestøber udtaler gerne sin beundring for sin bronzealderkollegas ypperlige arbejde og den skarpsindighed og opfindsomhed, vore forfædre har lagt for dagen ved støbning af lurernes lange, tynde rør, hvis godstykkelse ofte ligger på omkring blot en halv millimeter!

Rørvæggen i en lur er så tynd, som det overhovedet går an ved en så stor genstand, om man ikke vil risikere, at det går ud over holdbarheden. En ca. 2 m lang lur vejer ikke stort over 3 kg. Men enhver musiker ved, at tonen i et blæsehorn får desto mere smæld og gennemtrængende kraft, jo tyndere væggen gøres.

Til et komplet sæt lur er hører to instrumenter, der svarer nøjagtigt til hinanden i dekoration, størrelse og bygning, hvorfor de også får tilnærmelsesvis samme tonehøjde. Kun på ét lurpar fra et fund på Langeland, er rørene svunget til samme side. På alle andre parvis fundne lur er rørene svungne modsat ligesom hornene på en okse. Den enkelte lur har aldrig haft sin mage, gjort ikke *som* den, men *til* den.

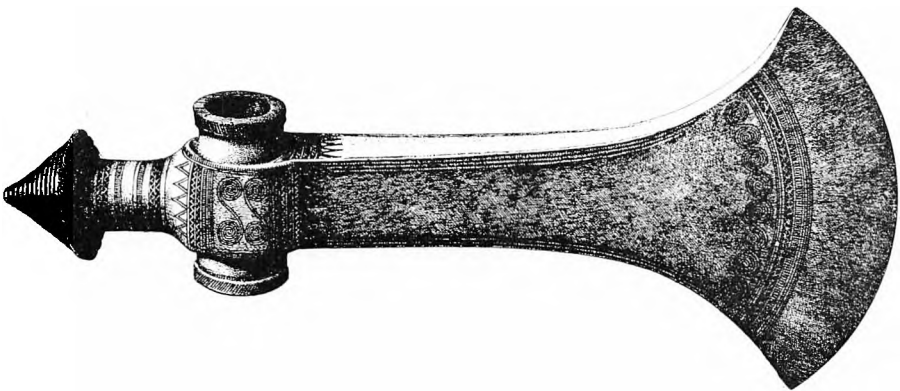
Der kan endnu blæses på disse ca. 3000 år gamle musikinstrumenter. – Man mindes salig Münchhausens jagthorn, hvis indefrosne toner kom til live ved optøning! Forsøg viser dog, at trods deres rene og stærke, dybt rungende toner, er lurerne kun signalinstrumenter. Vi må se i øjnene, med andre ord, at lige så højt, lurerne står i form og linie, lige så primitive er de som musikinstrumenter.

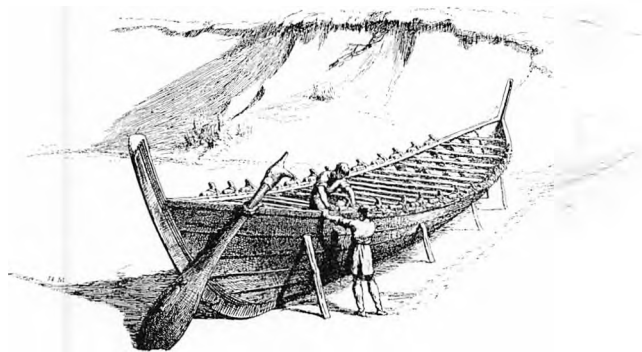
Man kender ialt 31 lurere, fundet spredt over hele landet. Berømt er lurerne fra Folvisdam og Maltbæk i Jylland, Husby på Fyn og Brudevælte i Nordsjælland. Af det største danske lurfund, de seks Brudevæltelurere, er én nu i Eremitagemuseet i Leningrad.

I Sønderjylland er hidtil kun gjort ét lurfund, og endda kun et par mindre stykker af en lur, som nu opbevares på Haderslev museum. De er fundet en gang i 1800-tallet i et engdrag ved Jernhyt, og resten af lurerne må jo ligge i engen endnu, og findes vel også en dag. – Her var en opgave!

Med fuld ret er luren, dette særprægede instrument – hvis navn egentlig blot betyder *udhulet træstok* – blevet et af vore nationale symboler. Men kun kort varede storhedstiden for dette Nordens, og ganske særligt Danmarks, særlige instrument, *bronzealderens var-tegn*. – Ingen lurere er endnu fundet fra bronzealderens sidste periode.

Thi da bronzealderen omsider stundede mod sin afslutning, tog den lurerne med sig.

Nydambåden

Om vel ingen anden oldsag i Sønderjylland har der været ført så bitre kampe som om denne båd fra folkevandringstiden, fundet i Sønderjyllands jord.

Den er nu tysk eje og står i det kongelige ridehus på øen lige vest for Gottorp slot. Titusinder af danske valfarter hvert år til dette sted for at se dette mærkelige skib. De færreste ved vel ret meget om bådens historie, men ingen undgår at få et overvældende indtryk af magt og skønhed, når de står foran dette Nordens største og mærkeligste rofartøj.

Findestedet er Alssunds vestbred. Nær landsbyen Øster Sottrup i Nydam, som er en nu udtørret dam eller sø.

Det var i 1863, at lektor Conrad Engelhardt endelig besluttede sig til at foretage en systematisk undersøgelse af mosen, hvor egnens bønder gennem flere år havde fundet så det ene, så det andet, fra gammel tid. Og allerede d. 18. august 1863 gav undersøgelsen det mest storslåede resultat:

En stor og prægtig egebåd, til 28 årer, dukkede frem af mosen. Den var væltet om på siden og forsætlig sænket; i planker under vand-

linjen var der hugget store huller for at lukke vandet ind. – Og sent på året fandtes endnu et stort skib, denne gang af fyr. Det blev til-dækket med tørvejord på en tilstødende mark for at stå her vinteren over, da frosten var begyndt at binde jorden.

Men Engelhardt skulle aldrig gense denne fyrrebåd. Man gjorde til krig, 1864 kom og dermed tabet af det slesvigske land. Og som det går, når hærvæsen og arkæologi mødes, gik det også her. Prins Friedrich Carl af Preussen ankom, sørgeligt berømt for ranet af Hærulfstenen. Og den smukke og sjældne fyrretræsbåd, fremdraget mens kong Frederik VII personligt overværede udgravningen (iøvrigt hans sidste), blev forladt, liggende sønderdelt af soldaterne hen på marken; nogle udskårne planker tog prins Friedrich Carl med sig, men hovedparten blev brugt som brændsel til madlavning, brækket itu og kastet på bål i de kolde vinterdage.

Så har vi da kun én båd, kendt over hele verden under sit navn, Nydambåden. Den er lang, næsten 23 meter, slank, største bredde er 3,26 m, og dybden af båden fra ræling til bund er 1,02 m. Man har beregnet, at med 45 mand om bord, med fuld udrustning og ballast, har den haft en bruttovægt på ca. 8800 kg, og endda stikker den så kun 50 centimeter under vandlinien! Kølplanken er kun ca. 10 cm tyk, og på grund af sin mangel på egentlig køl har båden sikkert været temmelig ustabil. Den manglede iøvrigt også mast og sejl. Men hvis man havde villet prøve at gøre dens stejle skrog bredere, mere udbygget, kunne den kølløse bundplanke ikke have holdt til det voldsomme pres.

Og så ser vi da båden glide afsted med sin besætning på 40–45 mand, hvoraf maksimum 28 mand ved årerne og en styrmand spejdende ved den store styreåre, der i tovstroppe var ophængt udenbords agter på den styrbords side.

Åregaflerne er et helt lille skoleeksempel på oldtidsfolkernes snille og sans for praktisk udformning af de simpleste hjælpemidler. Mange slags åregafler er set gennem tiderne, ingen dog så simpel og samtidig så tjenlig til sit formål: Et stykke af en tynd træstamme med en gren

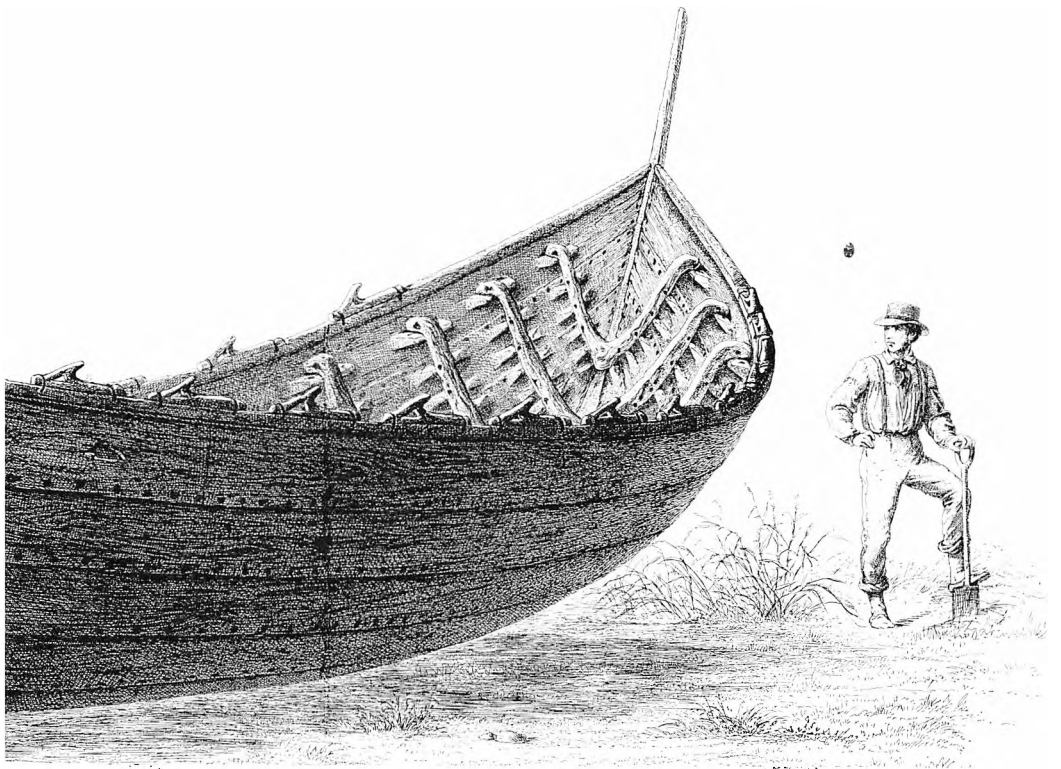
på; alt overflødigt bortskæres, et hul bores og en rebstrop sættes i – og åregaflen er klar til brug. De 28 åregafler er bundet til rælingen med basttøve. – Skrøbeligt, vil man sige; men det gjorde det muligt efter ønske hurtigt at vende om og således ro den modsatte vej!

Styreåren er et vældigt stykke tømmer, $3\frac{1}{2}$ m langt og arbejdet til, så vingen på en flyverpropel næppe er bedre formet. Og denne styreåre er en forgænger for det senere opfundne, faste ror, det som vi ser 300 år senere på vikingernes skibe.

Efter det oplyste om fundet må det antages, at både og gods i dette fund ikke er et offer, der på én gang er hensat i Nydam mose. Mange større og mindre ofre er her henlagt gennem et længere tidsrum, uafhængigt af hinanden.

Vældig er Nydamfundets bestand. Over 100 sværd, oftest med fint damacerede klinger, og 552 lancespidser af jern. Dertil pile, pilespidser af ben eller jern, buer og økser. – Ridetøj, rembeslag af sølv og bronze og meget andet; desuden træspande, trækøller og romerske

mønter fra 69–217 e. Kr. Mange hesteknogler fandtes, endog et helt skelet af en påfaldende lille hest. – Fredeligt offergods forekommer ikke i Nydam.

Landskabet om Alssund er mærkeligt m. h. t. de mange fund af skibe. Hjortspringbåden og de to Nydambåde er sikkert påvist, og Engelhardt nævner endog en tredje båd, en stedlig overlevering hævder, skal findes i nærheden, men som man endnu ikke har kunnet finde.

Nydambåden kunne jo ikke bjerges i ét stykke. Den var faldet sammen, eller rettere fra hinanden. Hele fundet blev pakket i kister og kørt til Flensborg museum. Men krigen rykkede nærmere, så fundet måtte væk. Engelhardt pakkede det i 30 pakkasser, og ved juletid 1863 kom det med fragtvogn til Als til feltprovsten *Hoyer Møller*. Men krigen udviklede sig snart til en katastrofe, og med fragtvogn og skib sørgede feltprovsten for at få det dyre fund til Korsør, hvor det lagredes på loftet hos en købmand – og nu var Nydambåden væk, helt forsvundet.

I 1864 skulle fredsforhandlingerne i Wien bringes til en afslutning, men det var svært, for de tyske delegerede savnede noget: Nydamfundet!

Men ingen vidste noget, ingen kunne spore længere end til præstegården på Als. Den blev endevendt – intet at finde. Man nægtede rent ud at slutte fred, om ikke Nydamfundet blev bragt til veje. – Og de danske forhandlere vidste ærligt og redeligt ikke, hvor det var. Så optrådte forræderen, en betroet fædrelandssindet mand, der havde været med til bortførelsen. Tyskerne meddelte danskerne, hvor Nydambåden var at finde, og så blev den udleveret.

Samlingen kom med meget andet til Kiel. Danskerne græd, og Flensborgerne også. To uhyre krige gik hen over Tyskland, den sidste jævned næsten Kiel med jorden. På Nationalmuseet i København sendte man i de år Nydambåden mangan en bævende tanke.

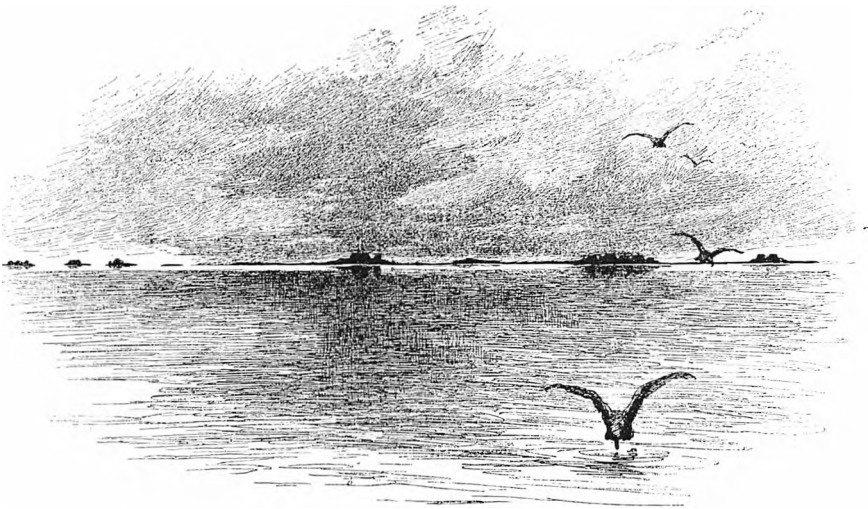
Efter at den første bombe var faldet i Kiels slot, 40 km fra Nydambådens hal, blev der travlt i huset. Muren til gaden blev slået ud, og

med en kran fik man båden løftet ud på en blokvogn og kørt ned til havnen til en stor flodlægte. Gennem floder og kanaler slæbtes Nydambåden videre ned til en sø, *Mølln*, hvor den under vidt udhængende bøgetræer blev fortøjet i et sikkert skjul.

Her lå så Nydambåden under hele krigen. En mand boede imens om bord i lægterens kahyt og førte tilsyn med båden. – Men hverken de andre evakuerede samlinger eller båden kom tilbage til Kiel efter krigen. Englænderne ønskede det hele til Hamborg. Efter mange forhandlinger førte det hele til, at det hele store museum havnede på Gottorp slot.

Og her står nu Nydambåden i sin hvide bådsal, beundret af henved 100.000 gæster om året. Man kan vel sige at den er kommet hjem til hertugdømmet Slesvig, i hvis jord den dengang blev fundet. – Men tag selv ned og se Nydambåden.

Nordens største og mærkeligste rofartøj.

Mosefolket

Gennem århundreder har man i de danske moser gravet tørv som brændsel til arnestederne som værn imod vinterens kulde og til madlavning. Og lige så længe er velbevarede, mørktfarvede mennesker pludselig dukket frem af tørvens skjul til overraskelse, skræk eller forundring for tørvegraverne. Særlig uhyggelig er de fund, der kun indeholder et hoved eller en enkelt legemsdel, en hånd eller fod, som f. eks. to fundne afhuggede kvindehoveder, om hvilke man mener, det drejer sig om ofre, muligvis til højere magter.

Et sådant menneskefund, mørkfarvet, skræmmende, troede man var den Onde selv – *Djævelen* – eller man mindedes beretninger om uhyggelige, uopklarede mord fra egnen og sporløst forsvundne mennesker. Kun få tænkte på, at det i virkeligheden var mange århundreder, ja måske et par årtusinder, der skilte deres egen tid fra den dødes levedage. – Derfor underrettede man næsten altid politiet eller anden

lokal myndighed, og liget fik herefter sin anden begravelse mellem kristne på nærmeste kirkegård.

Men oldtidsmennesker har det været i de fleste tilfælde, og flere tusinde må have endt deres dage i moserne, for fra de sidste 200 år findes her i landet oplysninger om mere end halvandet hundrede sådanne fund! Men kun fra et fåtal foreligger der beretninger om fundforhold, beklædning og køn. Og endnu færre er bevaret.

Det første fund, hvorom der foreligger optegnelser, blev gjort i 1640 i en mose i Holsten. – Siden er mosefolkene dukket op, stadig til lige stor forundring og overraskelse for finderne og for de tilskuere, der altid hurtigt er strømmet til. Når alle gamle beretninger sammentæles, er i Danmark fremdraget 166 mosefolk, i Slesvig og Holsten 69, 5 i Hamborg, 48 i Holland, i England 41 osv. – fra Sverige og Norge henholdsvis 9 og 16 moselig.

Det er tydeligt, at disse mærkværdige fund hovedsagelig er gjort i Nordvesteuropa. Ganske enkelte er over 5000 år gamle, men langt de fleste tilhører tidsrummet mellem årene 100 år før og 500 efter Kristus, midt i vor jernalder. – De yngste når vor egen tid, som f. eks. de krigsdræbte tyske og russiske soldater i De masuriske Sumpe i 1. verdenskrig og nedstyrkede flyvere fra sidste krig.

For henved tyve år siden gjorde man de to mest kendte fund – Tollundmanden og Grauballemanden; navne der er kendt af næsten hvert barn og har en særlig klang i enhver historisk interesserts øren. *Tollundmanden* var en 2000-årig oldtidsmand, hvis enestående godt bevarede hoved kan ses på Silkeborg museum, så livagtigt og fint bevaret, at man, når man står foran montren og ser den dodes mildt lukkede øjne og de samlede læber, hvilende på siden, i erindringen må genkalde sig ordene fra vor verdens ældste heltepos „Gilgamesh“:

De døde og de sovende, hvor de ligner hinanden.

Tollundmandens hoved er så velbevaret, at det er det bedste, der i det hele taget kendes af noget oldtidsmenneske i hele verden. Og da det andet velbevarede fund, *Grauballemanden* fra tørvemosen i Grau-

balle, var udstillet på Forhistorisk Museum i Århus, rejste der sig pludselig i mange tvivl om, at dette lig virkelig stammede fra jernalderen. Var det muligt, hvad videnskaben sagde, at dette fund havde mosen bevaret gennem årtusinder? Pressen mumlede, først et stort, jysk blad, men snart med mange eftersnakkere i den øvrige presse.

Signalet blev givet af en ældre gårdmandskone fra Grauballes omegn. Hun mente, at den døde mand måtte være „Røde Kristian“, en tørvearbejder, der omkr. 1890 forsvandt sporløst fra egnen – og da hun stod foran mosemanden erklærede hun straks: „Jamen, det er da ham!“

Diskussionen bølgede over landet, men imens arbejdede videnskabsmændene roligt med deres undersøgelser. Endelig blev den kendte C-14 eller kulstof-14-metode, den moderne atomfysiks måling af radioaktivitet, gennemført – udskudt på grund af ombygning – og meddelt gennem pressens overskrifter:

„Røde Kristian blev slået ud af atomerne. De radioaktive isotoper bekræftede, at Grauballemanden er 1650 år gammel.“

Den ublodige strid havde fået ende. Folks naturlige modstand mod det utrolige, at en afdød kunne bevares så uændret i århundreder af det jernholdige mosevand. Man havde taget en mosemand til sig som en af sine egne, samtidige jyder.

Men han var fra den ældre jernalder.

På museet i Gottorp kan, i kælderens bag Nydam-båden, ses nogle af disse mosefolk, fremdraget i Slesvig-Holstens tørve moser. De er smukt udstillet i brunt mosejord, livagtigt som da de blev nedlagt i mosen. Det ældste fund blev gjort i juni 1871 og grundigt undersøgt af Johanna Mestorf; iøvrigt den første tyske kvinde, som blev professor.

Det var en usædvanlig velbevaret mand, der lå skråt i mosen med ansigtet nedad og ryggen op. Han var nøgen med undtagelse af et læderstykke om venstre ben. Hans klæder af uld, derimod, dækkede den døde hoved, der havde et trekantet hul i hovedet som efter et kraftigt slag.

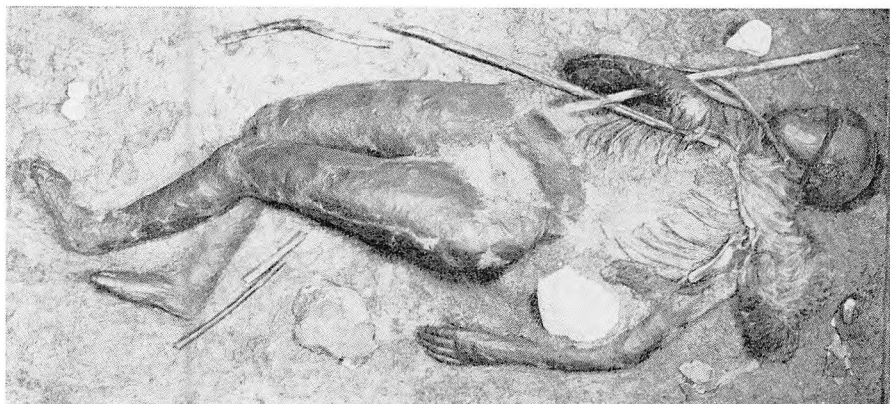
Som den første mosemand blev den døde fotograferet, opstillet på tåspidserne. Da man dengang ikke øjnede andre muligheder for opbevaring, blev konserveringen af ham foretaget ved rygning – man hængte simpelthen liget nogle dage op i en skorsten!

Under arbejdet i en kedelmosen syd for Slesvig by i maj 1952 fik en af arbejderne ved transportbåndet øje på en lang knogle i mosen og råbte straks: „*Pas på, der kommer et hjorteben!*“ I næste øjeblik standsede motoren, heldigt, for det var ikke noget dyreben, men underbenet af et moselig, hvoraf allerede en fuldstændig bevaret hånd og fod var kommet op på transportbåndet. Fornuftigvis anmeldtes fundet straks til museet på Gottorp, hvor man omgående var i højeste alarmtilstand, fordi man ikke tidligere havde haft lejlighed til at studere et sådant fund på selve åstedet.

Efter at det af arbejderne tilkaldte politi var blevet beroliget og sendt bort, gravede man omhyggeligt ned i den mørke skovtørv, lag for lag. I 1,27 m dybde viste en birkestav sig, et par cm dybere en godt bevaret højre hånd og derefter håndled, under- og overarm. Dybest nede, på grubens bund, lå hovedet, stærkt tilbagebøjet og hvilende på højre øre. Fra nakken så man et bånd komme frem og gå hen over ansigtet som en slynge. – Den endelige undersøgelse fortsattes på Gottorp slot, hvortil fundet, udskåret i en tørveblok, blev kørt afsted i en moderne rustvogn.

Det viste sig at være en ung pige. Hun lå på ryggen med hovedet drejet til siden, venstre arm udstrakt og mellem den og hoften lå en stor stenblok. Højre arm var bøjet, afværgende forekom det, ind mod brystet, mens benene lå let drejede, det venstre ind over det højre. Hovedet med det smalle ansigt og hænderne var bedst bevaret, mens brystet fuldstændig var gået til grunde, så ribbenene var synlige. Også underlivet var forsvundet.

Hovedhåret, der som hos de fleste moselig var rødligt af mosesyren, men her engang havde været lysblond, var af usædvanlig finhed og barberet bort fra den ene side, nu kun et par millimeter langt, og på den højre side klippet til en længde af 4–5 cm.

Af utalte tusinder er disse mosefund de eneste tilbage af jernalderens mennesker, der for 2000 år siden levede, lo og kaldte landet deres, så selvfølgelig, som vi gør det i dag. En grusom offerhandling har bevaret denne 14-årige pige fra jernalderen dybt nede under lyngtørven frem til i dag: Med et stramt bind om øjnene er hun ført nøgen ud i mosen og druknet.

Ved en røntgenundersøgelse tegnede hendes hjerne sig tydeligt og så velbevaret, at man bestemte sig til at blotte den for en nærmere undersøgelse. Klart fremtrådte da alle furer og vindinger i hjernens overflade, men man kunne trods en omfattende undersøgelse ikke godtgøre, om der var nogen forskel på denne ca. 2000-årige hjerne og vore dages menneskers hjerne.

Men videre kunne røntgenundersøgelser afsløre: Den 14-årige unges piges underbensknogler og dens vækstlinier viste, at hun har haft dårlige kostforhold om vinteren, hvor der i ældre jernalders fugtig-kolde klima sikkert har været smalhans i mange huse. – Hun har levet i tiden umiddelbart efter Jesu fødsel.

Den unge pige lå nøgen i tørvegraven med bind for øjnene og krave om halsen. Bindet over ansigtet sad stramt og havde skåret sig ind i næserod og nakke. Det har sikkert skullet lukke hendes blik for denne verden. På halsen var intet spor af kvælning. Båndet var ca. 3 cm bredt og flettet sammen i den særlige sprangteknik af 38 uldtråde. Det

har sikkert oprindeligt været brugt som et pynteligt hårbånd med sine vekslende mørkebrune, lysebrune og røde farver. Kraven er af dobbelt okseskind.

Trods grundig undersøgelse var der ingen tegn på voldelige overgreb, som kunne have medført døden. Man må derfor forestille sig, at hun nøgen, med bind for øjnene og kraven omkring halsen, er ført ud i mosen og druknet i den lille tørvegrav, i hvis bund der kan have stået en halv meter vand eller mere. En grusom offerhandling. Og for til slut at holde det unge legeme nede, har man lagt et par birkegrene og en stor stenblok ind over hende.

Kun en snes dage efter fundet af pigen, blot 5 meter fra hendes leje, dukkede den 9. januar 1952 en mand frem i mosen. Under en række runde træstykker på en arms tykkelse sås moseliget, en mand, hvilende nøgen på ryggen med armene krydset over brystet, knæene let bøjet og fødderne helt nede ved mosebunden. Han var holdt fast som i en skruestik af krumtvoksede grene, som var tilspidsede og boret ned i laget under tørven.

Den sværeste gren lå over hovedet. Og om halsen lå en fingertyk hasselkæp, hvormed han måske er blevet kvalt, så han ikke har lidt druknedøden i tørvegraven som den unge pige.

Fra moserne i samme egn, Eckernförde amt, er udover disse to nævnte lig gjort mange ejendommelige offerfund fra oldtidens forskellige perioder. I 1948 arbejdede to mand med tørvegravning, og ca. 70 cm under overfladen fandt de et menneskehoved, indpakket i et slag af rådyrskind. Intet andet menneskeligt spor fandtes i tørven, hvor hovedet var taget op.

En undersøgelse på museet på Gottorp, hvor hovedet nu befinder sig, viste, at det var en 50–60 år gammel mands. Det er afhugget med et skarpt våben eller redskab, der har gennemhugget næstøverste hals-hvirvel, der endnu bar tydelige snitspor. Hovedet var sønderslået i venstre side, og håret, der nu er rødt, har været blond, gråsprængt. Det bærer nakkeskilning og er 28 cm langt, samlet på højre side og her

kunsthærdigt snoet til en knude, der holdes sammen uden nål eller bånd, men ved en særlig knytning. Nakkehåret er kortskåret.

Sådanne hårknuder er kendt fra romerske billedhuggerarbejder og er omtalt af den romerske forfatter Tacitus, der skrev en bog på netop moseligenes tid i det første århundrede efter Kristus. Tacitus skriver, at særlig den svebiske stammes mænd gik med sådanne knuder, hvorfor de kaldes *sveberknuder*. – Den danske mosemand fra Elling har på venstre side af hovedet håret samlet i en fletning, der måske oprindeligt har været samlet i en sådan særpræget fletning.

Men vigtigt er det i alt fald, at dette fund fra Osterby på ét punkt bekræfter Tacitus' skildring af germanerne, for netop hans beretning giver på flere måder en nøgle til tydning af en række af mosefolkets mange, endnu uløste gåder.

Mandshoved fra jernalderen med håret flettet i „Sveberknude“, fundet i 1948 ved Osterby.

Af Tørnings saga

. . . Man merker her Tørninggaard, det er det i gamle Dage saa navnkundige Sted Tørning Slot, som for nesten 400 Aar siden tilhørte de Limbeker. Til Slottet seer man endnu Rudera i Skoven. Til Gaarden avles mangfoldig Korn, og fødes ved et par hundrede Stykker Qvæg, Stude og Heste.

Eggen er overmaade lystig. Spadserer man under de høye Banker, seer man dem vrimle med Træer, paa hvis Grene de hoppende Fugle med deres livlige Stemme maa oplive alle dem, som ere traurige. Angenemt, seer man, Vandet fremskynde af sine bedækkede Kilder, hvoraf Vittigheden og Dueligheden ogsaa veed at benytte sig.

(P. Rhode, 1775)

I middelalderen, da staten ikke var stærk nok til at beskytte borgerne, måtte hver mand selv værgе sin egen bopæl.

Man stræbte da først og fremmest efter at udnytte det værn, naturen kunne yde; særlig hvor egnen var ensom og afsides, udsøgte man sig et mere eller mindre utilgængeligt sted som byggeplads. Men ikke nok hermed. Bonden spærrede i krigstid vejen til sit hjem med grøfter og gærder, og de højere stænder skærmede deres ved grave, volde, mure og plankeværker. Og de mægtigste mænd anlagde borge, der blev anset for uindtagelige; af dem er ikke få voldsteder bevaret. – Et af de betydeligste er voldstedet ved Tørning i Haderslev amt.

. . . Den oprindelige adel i Nordslesvig var hærmandsslægter af sønderjysk eller fælles-dansk oprindelse. I det 14. århundrede, da arveadelen dannede sig, møder vi her som i den øvrige del af landet kun danske ætter. Det er navne som Skram, Emmiksen, Friis, Vinter, Sture, Juul, Knudsen, Rosenkrans, Abildgaard og mange andre.

Men under de sidste svage herskere af Abels stamme tilrev de holstenske grever sig en overvældende magt i landet, og fra 1325 til 1375 kæmpede de i 50 år med det stadige mål for øje at sætte sig i endelig besiddelse af Sønderjylland. I denne kamp støttedes de af den krigeriske og frugtbare holstenske adel, der sammen med dem trængte frem over Ejderen.

I 1313 måtte Erik Menved opgive krongodset, det såkaldte *Konungelef* i Sønderjylland. Og da grev Gert i 1325 forlenedes med her-tugdømmet, benyttede han og hans nærmeste efterfølgere ligefrem det danske krongods til at skaffe den indvandrede holstenske adel et solidt fodfæste her i landet. I midten af det 14. århundrede optrådte den holstenske adel med overvældende magt helt op til Kongeåen. – Christian I's stadige pengenød tvang ham til at gøre denne adel endnu større indrømmelser, og ved hans død var hele Haderslev amt ligeledes ude af kronens hånd, idet den vestlige del: Gram, Frøs, Kalvslund og Hvidding herreder, styredes af herrerne på Tørning, mens resten var pantsat til dronning Dorthea eller ejedes af den stedlige adel.

Tørning-idyl 1840. Møllen er set oppe fra Sandkulen, netop her lå „Erik af Pommerns skanser“, hvorfra kongen under belejringen i 1420 beskød Klavs Limbeks slot. Under oprensningen i mølledammen for ca. 100 år siden fandt man en stor, tilhugget granitkugle, brugt til middelalderens kastemaskiner, de såkaldte blider. Den ligger nu omme i haven til møllen.

Men en stor del af de gamle slægter holdt sig her lige op til 1580–88, og den haderslevske adel havde efterhånden et meget broget udseende; holstenske, sønderjyske og kongerigske ætter levede side om side: Emniks’erne, Tinhus’erne, Lindenov’erne, Munk’erne, Ulfeld’erne o. a. beholdt fædrejendommene lige indtil det store udkøb fandt sted i 1580’erne, da hele amtet rensedes for adel, som måske intet andet sted i det danske rige.

Allerede efter Christian I var indtrådt en stærk reaktion imod adelen; på én gang lagde kong Hans fire herreder med Tørning slot til sin andel af hertugdømmerne, og få år senere erhvervede Frederik I Eisbølgård med et meget betydeligt tilliggende af bøndergods.

Idyl ved kanalen

Men det egentlige hovedslag førtes dog af kong Frederik II. Fra 1580–88 udkøbte han hele adelen i amtet, og Christian IV afrundede det således, at der ikke blev andet adelsgods tilbage end de *Gram* og de *Rantzauske* gårde *Høgsbro* og *Vesterbæk* i Hvidding herred. – Men skønt adelen således tidligt forsvandt fra amtet, har den øvet en meget betydelig indflydelse på dets ældre landboforhold. Som en fremmed reagens i en befolkning af frie bønder er det for en stor del den, der har fremkaldt fæstevæsenet i Nordslesvig, og til en forståelse af det magtspil og uhyre holstenske tryk sydfra er her valgt at fortælle om det middelalderlige slot *Tørning*, hvis stolte bygninger længst er sunket i grus, men hvis ruiner og betydelige voldsted den dag i dag minder om de voldsomme kampe og rivninger om landsdelen – denne så smukke egn, hvis idyl *Haderslev*ernes så yndede udflugtssted engang var centrum for.

„DANMARKS ENESTE BJERGSLOT“

Et lille stykke sydvest for Hammelev findes endnu rester af grundvolden til det gamle og berømte slot Tørning, der lå oppe på en stejl banke; gennem tiderne kaldet *Danmarks eneste bjergslot*. Borgpladsen hører nu under Tørning mølle og ligger inde i dens store have.

Navnet er godt kendt fra vort lands historie, for her har adskillige af landets fornemste mænd haft deres hjem gennem århundreder, og her har stået kampe, som stedet endnu viser spor af.

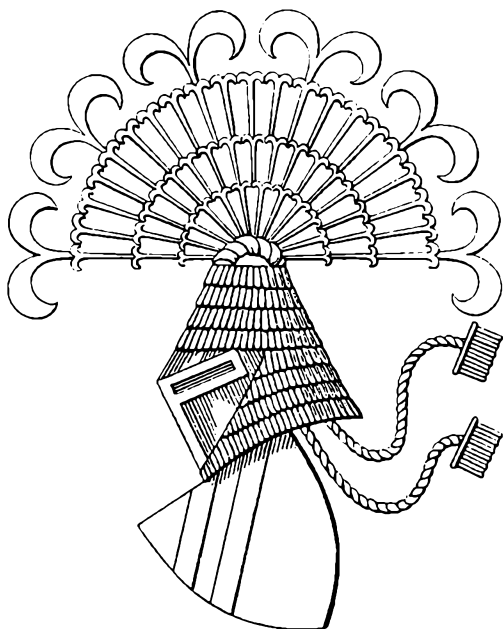
Om Tørnings første oprindelse ved man intet med sikkerhed, men borgen er uden tvivl blevet bygget under krigen mellem de danske konger og de oprørske hertuger af Abels slægt, altså i slutningen af det 13. århundrede, i de år, kong Erik blev myrdet af de fredløse (1286) i Finderup lade i Nørrejylland.

Oprindeligt har slottet tilhørt hertugerne. I skriftlige kilder nævnes det første gang 1331, da det ligesom i de nærmest følgende år kaldes *Thyrning*; senere skrives det *Dorningh* eller *Dornyng*. Den ældste benævnelse kunne tyde på, at stedet allerede i den fjerne oldtid har været beboet og indviet til krigsguden Tyr.

For godt 600 år siden træder Tørning slot for første gang frem i historiens lys. Da Valdemar Atterdag, både ved list og med magt, søgte at samle Danmarks rige, pantsatte hans svoger, hertug Valdemar, Tørning sammen med andre slotte og byer i Sønderjylland til de holstenske grever. Til gengæld fik hertugen Nørrejylland, og herved fik Valdemar Atterdag sit første stykke af Danmarks jord.

Hertug Valdemar havde i 1340 pantsat Tørning til sin morbroder grev Gert. En af dennes tilhængere, holsteneren Hennike von Hunnersbüttel, fik det igen af ham i pant, men kort efter sad en anden holstener, Markward Wolf, som pantnaver på Tørning.

Der har været stærke rivninger og indbyrdes magtstrid om Tørning i de første år efter 1340. Allerede omkr. 1340 sad den mægtige ridder Claus Limbek som ejer på borgen, og i bevarede dokumenter nævnes Markward Wolfs enke, fru Ide, som Claus Limbeks hustru.

TØRNING UNDER LIMBEKKERNE TIL 1428

Allerede 1320–30 har medlemmer af Limbeks slægt fået indpas i Sønderjylland; mest som tilhængere af de holstenske grever eller hertuger, og gennem 2–3 slægtled spillede familien en betydelig rolle.

Deres hjemsted menes at være byen Lembæk nordfor Rendsborg, og herfra har slægten så taget sit navn.

Deres våbenmærke var smukt: To blå skråbjælker i sølvfelt, på hjelmen en busk af hvide og blå strudsefjer. Senere var hjelmtegnet 10–13 faner, ja i nogle våbenafbildninger to vosselhorn, hver delt fire gange af sølv og blå.

Den første af ætten, man kender, var Claus Limbeks farfar Gotshalk Limbæk, som boede i byen Slesvig. Faderen hed Otto Limbek.

Claus Limbek kom til Danmark med grev Gert og var tilsyneladende en fremragende mand; den kloge grev Gert gjorde ham da

også til en slags næstkommanderende i hele Nørrejylland, og i 1340 havde han det vigtige Kalø slot i pant. Ved grevens drab samme år stod han i fare for at miste sine danske besiddelser og sluttede sig derfor til Valdemar Atterdag. 1344 hjalp han kongen ved forliget i Sønderborg, og samme år udnævntes han til drost, landets højeste embedsmand.

Om Claus Limbeks komme til Tørning fortælles det, at han ikke var velset af almuen, og at hans hustrus bønder nægtede at adlyde ham. Da han så klagede til hende, gav hans kloge hustru ham det råd: *„Jeg er kone for at holde mit bord i stand, hvor langt det end er, sørg du bare for, at det bliver langt til gavn. Og hjem søg disse bønder med et dygtigt følgeskab, så får du nok se, hvem der er vore undersåtter!“*

Nu hentede Claus hjælpetropper fra Holsten, og heroverfor måtte bønderne falde til føje og finde sig i ham som herre.

1351 gjorde en del stormænd i Jylland opstand mod kong Valdemar, og Claus Limbek sluttede sig til dem. Kongen belejrede da sin urolige, oprørske drost, men grev Klavs af Holsten ilede Tørning slot til hjælp, og så måtte de få danske vige. Det fortælles, at der tilsidst kun var én ko tilbage på volden. For at få kongen til at tro, at de endnu var godt forsørget, blev den hver dag, men beklædt med et andet skind, ført omkring på borgvolden . . .

Men en ræv har flere udgange. I 1775 berettede P. Rhode i sin amtsbeskrivelse (s. 428): *„Imellem Jægerup og Skrydstrup lå det slot, som ved en underjordisk gang og ved små skove havde communication (forbindelse) med Tørning slot, én mil derfra, hvilket egnens beskaffenhed også synes at bekræfte, skønt det meste af denne revier nu er med jord bedækket. Revieren løb fra Burgvold forbi Billund og Jægerup kirke indtil Vojens sø og derfra igennem de dybe dale ind i Stevning og Mølle dammen.“*

Allerede 1353 sluttede Claus Limbek forlig med kongen, men var senere atter i oprør mod ham, ofte i ledtog med Niels Bugge på Hald. Sagnet fortæller, at da han engang skulle sværge kongen troskab,

Ruinerne på Tørning slotsbanke; den bevarede kernemur har ligget på tværs af borgens længderetning. Fund af bl. a. en søjlefod fra 1300-tallet vidner om, at her har ligget usædvanligt pragtfulde bygninger. – Herfra regerede herrerne på Tørning over fire herreder med en næsten fyrstelig magt.

indædt mumlede: „Jeg sværger, at jeg aldrig skal være tro mod Eder og Eders rige.“ Men næppe så højt, at det kom kongen for øre, så ville han nok have fået ophold i tårnet!

Flere gange tragtede kong Valdemar ham efter livet. Engang var han indbudt til kongen på Vordingborg og lovet frit lejde. Hr. Claus mødte også med et stort og veludrustet skib, men udenfor slottet hviskede en fortrolig stemme: „Se til, I kommer bort; thi vandet, I skal skoldes i, er over ilden!“

Claus takkede for advarslen, skyndte sig tilbage til sit skib og sejlede bort. „Men kongen fortrød endnu på sit dødsleje, at han ikke havde skoldet ham, da vandet var hedt nok dertil,“ fortæller sagnet.

Claus Limbeks ældste søn, Rolf, var tiltænkt Tørning. Han blev sendt til Paris at studere kunst og videnskab, herfra til Prag, hvor han færdedes ved kejser Karls hof og vakte opsigt ved sin skønhed og ridderlige adfærd. Ved afrejsen fra Prag blev han af kejseren slået til ridder, men døde kort efter sit giftermål hjemme på Tørning slot.

Claus Limbek døde i 1369. Endnu, 600 år senere, lever i Hammelev sogn, der beretter, at Claus Limbeks grav skal være under den store hængeelm sydøst for ruinerne, og at hverken han eller fru Ide finder ro i deres grav. Fru Ide skal have haft et kobbel glammende, sorte hunde bag gitter klar til at pudse på bønderne.

Under ledelse af C. A. Jensen foretog Nationalmuseet i 1926 en 3-dages prøveudgravning på Tørning slotsruin, hvor man afdækkede tværmure og fundamenter. Syd for den forvitrede ruin kommer her et gulv tilsyne, bygget op af munkesten. Skrevne kilder nævner således i 1504 fruerstuen på Tørning.

Gennem århundrederne har bønderne i omegnen hentet munkesten fra de nedbrudte borge og slotte. Her hos Cathrine Boisen på Ladegård mark har hendes mand omkring hushjørner, vinduer og døre muret slotssten, hentet af bedstefaderen på Tørning banke.

Claus Limbek havde tre døtre: Elisabeth, der blev gift med Jens Ovesen Hvide, Margrete med Iver Nielsen Rosenkrantz og en tredje datter med Hertvig Krummedige.

Da den ældste søn Rolf var død før faderen, fulgte i 1369 sønnen Henneke Limbek som ejer af Tørning. Han var en meget voldsom og krigerisk herre, der altid lå i fejde – snart med én, snart med en anden.

Junker Henneke Limbek, der aldrig opnåede ridderværdigheden og således ikke havde krav på tiltalen *Herre*, havde således allerede i 1358 været i strid med den kielske *grev Klavs*. Borgerne i Kiel havde efter et sammenstød fået fat i et par af Hennekes svende, der røvede på vejene ved Kiel, og henrettet dem med sværd ved Gåsebæk. Junke-

ren ønskede hævn, og da byens købmænd kom fra marked i Eckernførde, tog han en del af dem til fange, og flere blev dræbt. Grev Klavs greb straks til våben, belejrede Tørning og angreb Haderslev, som han indtog, lammet, som byen var af den sorte pest. Han belejrede derefter Tørning, men nu ilede kong Valdemar junkeren til hjælp og gennede fjenden bort.

I 1368 havde Henneke Riberhus og byen i pant sammen med faderen, men efter dennes død kom han i 1372 i fjendskab med kongen, Valdemar Atterdag, som belejrede Tørning. Men denne gang hjalp Hennekes forrige fjender, de holstenske grever, ham, så kongen måtte hæve belejringen. Året efter bragte forlig med kongen, men fejden fortsatte mod Erling Kalv, der nu var lensmand på Riberhus.

Efter Valdemar Atterdags død i 1375 gik junker Henneke til Tørning atter sammen med tyskerne, der overdrog ham Tønderhus eller Lilletønder, som det kaldtes den gang. I 1378 var han dronning Margretes tilhænger og fejdede med Hansestæderne.

Efter at de abelske hertugers sidste skud var uddød med kongen i 1375, havde holstenerne tilrevet sig Sønderjylland. Herved kom Henneke Limbek i en meget skæv stilling og slog atter om, så han nærmede sig holstenerne for ikke at miste sine besiddelser. Som løn herfor gav grev Gerhard VI ham 1394 Gram herred i pant.

I 1398 var junker Henneke til stede på Urnehoved ting, da hertuginde Elisabeth pantsatte Slesvig til grev Gert. I 1404 fulgte han greven på et togt til Ditmarsken, hvor de begge faldt i slaget ved Hamme den 4. august. – Junker Hennekes hustru hed Jutta af Tvedsgaard i Dalby sogn ved Kolding. Stamtavlen omtaler to af ægteparrets børn; Katharine, gift med Hr. Henrik von Ahlefeldt, og sønnen *Klavs Limbek*.

Klavs Limbek den Yngre nævnes første gang i 1394 og 1399 sammen med faderen. Ved dennes død overtog han i 1404 Tørning, sluttede sig straks til dronning Margrethe og senere til kong Erik af Pommern og kaldtes dennes råd. I 1407 overdrog han Trøjborg len til dronning-

gen, som atter overdrog det til Ribe bispestol. Han ejede Skinkelberg ved Kolding, havde Sild og Føhr som len og Salling som pant.

Indtil 1420 var han kongens mand, men da kom det pludselig til et brud, hvis årsag næppe fuldtud kan opklares, men som nok skyldtes kong Erik af Pommerns ukloge politik, som bragte ham det ene nederlag efter det andet. Kongen fratog ham hans forleneringer, og ved en sammenkomst mellem kongen og junker Klavs faldt der yderst hårde ord fra begge sider. Kongen skyldte ham for forræderi – og hånede ham ved at hævde, at han ikke var Henneke Limbeks ægte søn! Så var bægeret fuldt.

Klavs Limbek opsgav kongen huldskab og troskab og tog Tørning med tilhørende fire herreder til len af de holstenske grever. Sine klagemål mod kongen lod han opslå på kirkedøren i Lybæk. Kongen rykkede nu mod Tørning og belejrede det, men måtte trække sig tilbage, da Klavs Limbek snart fik hjælp af holstenerne. Det fremgår bl. a. af den gamle folkevise:

„Der går dans på Ribergade,
slottet det er vundet,
der dansed de riddere fro og glade
for Erik, kongen hin unge –
Så danse de ædle Limbekke,
og de var kongen alt for stærke.“

Ved en voldgiftskendelse det følgende år vedtoges det, at borgen Tørning med de af de danske opførte bulværker skulle blive stående, som de stod, med fri adgang for de pågældende.

Efter den tid nævnes Klavs Limbek kun én gang, i 1425. Han menes at være død på Tørning som følge af de sår, han havde pådraget sig under belejringen. I 1428 omtales han som død, og da han var barnløs, overgik Tørning med de fire herreder til hans svoger, Hr. Henrik von Ahlefeldt.

Fra nu af var Limbekkernes glanstid forbi, og ætten uddøde i 1562 med den barnløse Klavs Limbek af Nebbe.

TØRNING UNDER AHLEFELDTERNE 1428–92

Ahlefeldt er en holstensk slægt, hvis første mand, *Benedikt*, nævnes 1319 og var i Valdemar Atterdags tjeneste 1341. Hans sønnesøn, Hr. Klavs, fik i 1398 pantebrev på Lundtoft herred af hertug Gerhard og var den første Ahlefeldt, der ejede Søgård.

En anden sønnesøn af Benedikt var Hr. Klavs von Ahlefeldt, der var i dronning Margrethes tjeneste og nævnes 1389 og 92. – Hans søn var Henrik von Ahlefeldt, som i 1428 fik overdraget de til fogderiet Tørning hørende fire herreder: Gram, Hvidding, Frøs og Kalvslund, for 4500 Mark. Og Tørning havde han fået samme år med sin hustru Katharine Limbek, en søster til ovennævnte Klavs Limbek den Yngre.

Henrik von Ahlefeldt omtales i årene 1408–27 som de holstenske grevers mand og deltog i 1427 i belejringen af Flensborg, der endte

med hanseaternes nederlag. Han døde omkring 1430, og sønnerne Hans og Benedikt blev begge skrevet til Tørning.

Hans til Tørning er vist den *Johannes de Anvelde Miles de Holsatia* (det er en holstensk ridder, Hans), der ankom til Rom i jubelåret 1450, hvor han døde som pilgrim og medlem af broderskabet Anima 11. maj 1450. Stamtavlen anfører ingen efterkommere af ham. – Benedikt nævnes 1442 og afhændede i 1444 sammen med broderen en mark i Brændkær ved Kolding, en arv fra morfaderen Henneke og morbroderen Klavs Limbek den Yngre. Broderen Hans havde fået de ovennævnte fire herreder i pagt af hertug Adolf mod at holde slottet åbent for hertugerne og hans efterkommere, såfremt de ville sælge det, og undersåtterne i herrederne måtte han ikke beskatte udover landets ret.

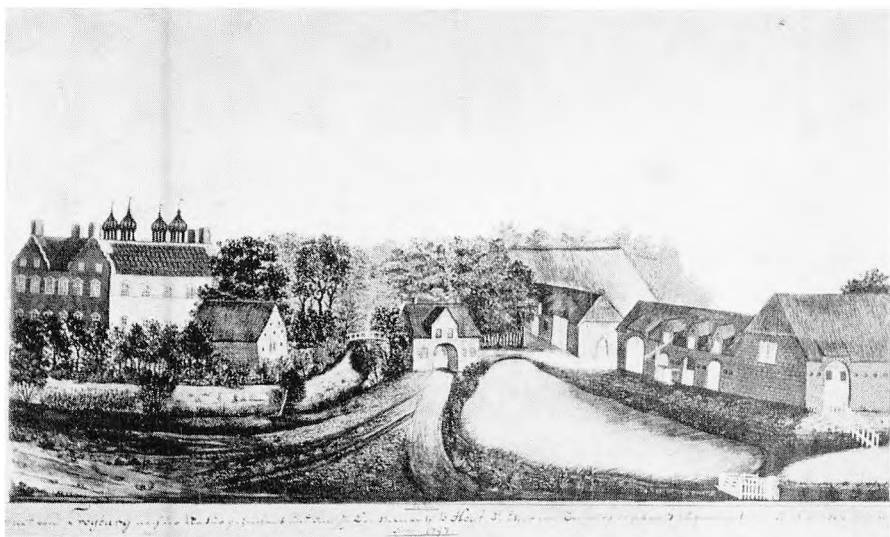
De to brødre Ahlefeldt afhændede i 1446 fem gårde i Tyrstrup herred til domkapitlet i Slesvig; disse gårde lå i Anslet, Knud og Fjelstrup. I 1456 skænkede han sammen med flere slægtninge gods og penge til de fire præster ved Haderslev domkirke for at få læst sjælemesse for deres hele slægt. Året efter blev Benedikt v. Ahlefeldt amtmand i Svabsted og var kong Christian I's tro mand og støtte i hertugdømmerne. Kongen overdrog ham i 1459 fuld ejendomsret over Gram herred for 4000 Mark, og de andre tre herreder fik han på livstid for 12.400 Mark. En fortegnelse fra 1490 viser, at Benedikts sønner Hans og Henrik havde Tørning som deres rette arveborg, og Gram herred betegnes som privateje.

I 1466 boede Benedikt på Tørning, 1469 beseglede han forliget mellem kongen og lybækkerne næst efter rigsforstander Erik Rosenkrantz, og døde ca. 1470. – Hustruen hed Dorothea Hæsten, i 1496 skænkede hun 400 Mark lybsk til Ahlefeldternes kapel i Haderslev.

Ægteparret havde syv børn. Heraf faldt Didrik i slaget ved Brunkeberg, hvor Sten Sture knægtede Christian I, mens den krigerske Benedikt under et ophold i Hamborg druknede i Elben – den hænges ej, som druknes skal! Datteren Salome var gift med Henneke von der Wisch til Ejsbøl, der faldt i Ditmarsken 1500. Margrethe var gift

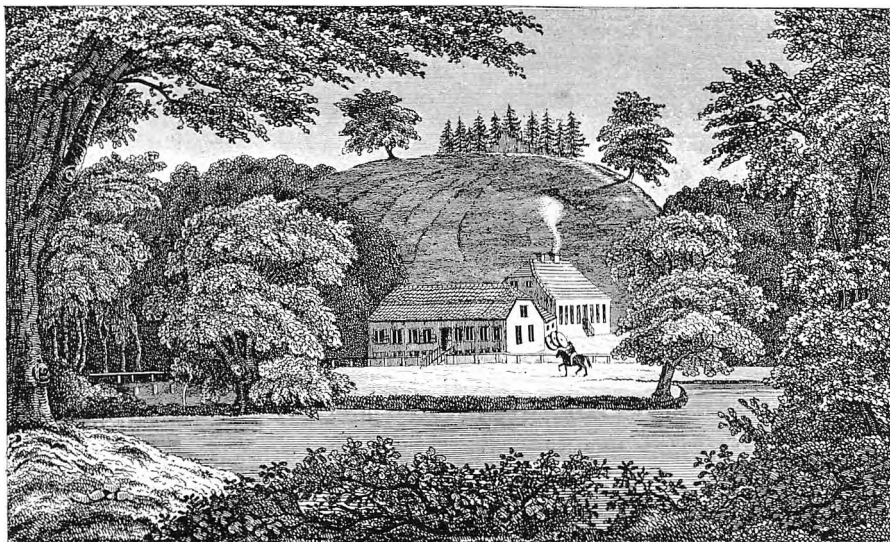
På Tørring slotsbanke vokser mange gamle og sjældne træer, bl. a. Danmarks største hængebøg med et grenfang spændende over et areal på ca. 500 kvadratmeter. Ved ruinens vestre side knejser endnu „den store ask“; dette vældige træ, man var begyndt at fælde til vejspærring i 1848, da friskarerne ventedes. Her er en ægte kastanje (*Castanea sativa*), der har den ærværdige alder af ca. 200 år.

Trøjborg slot og avlsgård, tegnet 1797 af Th. H. Jensen. Trøjborg var i middelalderen et kongeligt len, hvor Limbekkerne residerede i 1300-tallet. „Siden 1854 har slottet ligget hen som ruin, da staten end ikke ønskede det som gave af min bedstefar, og da han ikke ønskede, hans sønner skulle føle sig som herremænd, lod han borgen rive ned,“ fortalte frk Anna Boysen (se side 116 f).

med amtmanden i Haderslev Peter Rantzau, som døde i 1510, medens hun endnu levede.

Anna var gift med en holstensk adelsmand Hans Pogvisch og levede til 1503. – Hendes sønner Hans og Henrik arvede Tørning. Henrik von Ahlefeldt til Tørning og Hans skænkede i 1470 Vor Frue kirke i Flensborg 140 Mark lybsk som årlig rente af 40 gårde i Gram herred. I 1465 overdrog kong Hans Henrik von Ahlefeldt slottet Glam-bæk på Femern for en panteseum af 18.000 Mark lybsk og beskikkede ham til amtmand. Han boede 1502–04 i Holsten, fik 1510 Tønder slot og fogderi i pant i fællesskab med flere adelsmænd og døde ca. 1515. Med hustruen Katharine efterlod han sig kun én datter, Anna, som var født 27. april 1488 og senere døde i barselseng; hun var gift med en holstensk adelsmand, Hr. Iver Reventlow, der døde 1569.

Tørning mølle 1847. I forgrunden den opstemmede mølledam, der drev to vandhjul under den gamle møllebygning, der brændte 1903. I baggrunden slotsbanken med ruiner af Tørning slot, engang kaldet „Danmarks eneste bjergslot“. Sagnet beretter, at hver julenat ved midnatstid hæver en slange sig med guldkrone på hovedet oppe over voldstedet.

Hans von Ahlefeldt til Tørning len m. m. var født ca. 1440. Han kendes godt i vort lands historie, idet det var ham, som var Dannebrog's tapre forsvarer i slaget ved Hemmingstedt d. 17. februar 1500, hvor han faldt. – I 1473 var der en præst i Bevtoft ved navn Hr. Knud, som var kommet i strid med den Ribe bisp, der ville fratage ham kirken og gøre ham uret på anden måde. Hans v. Ahlefeldt tog sig af præstens sag og gik i forbøn for ham.

1476 holdt Hans von Ahlefeldt bryllup med Elsebe Rosenkrantz, datter af Danmarks øverste embedsmand, rigshovmester Erik Ottesen Rosenkrantz til Bjørnholm. Kort efter blev han optaget i rigsrådet og i januar 1480 udnævnt til amtmand på Gottorp. Samme år udstedte kong Christian I et pantebrev på Haderslev slot og by samt Tyrstrup i Nørre Rangstrup herred til dronning Dorothea, og dette

pantebrev er medforseglet af Hans Ahlefeldt. Tre år senere afstod han Gottorp amt og blev amtmænd på Lilletønder.

Nu kom han i strid med Ribe byråd, da han trods forbud ville udføre korn fra den vestlige del af landet – de Ribe borgere opsnappede skibet og førte det til Ribe. Hans v. Ahlefeldt førte klage over denne adfærd, men herredagen frifandt byrådet.

I maj 1485 omtales han som ridder, og i de følgende år nævnes han adskillige gange, således i 1499, da han som den fornemste af de ti herremænd i hertugdømmet beseglede en overenskomst mellem kong Hans og hertug Frederik.

I 1494 købte kong Hans Tørning slot og len af brødrene Hans og Henrik von Ahlefeldt for 102.000 Mark lybsk, en efter datiden meget betydelig sum. Hans v. Ahlefeldt, der ejede slottet og den største del af lenet, tilsikrede kongen af sin part en årlig skatteindtægt af 1400 Mark, og for hvert hundrede Mark skat udbetalte kongen ham 4000 Mark samt 10.000 Mark for Tørning slot med enemærker, avl, møllen foran slottet, fiskeriet m. m. – og på samme måde modtog Henrik von Ahlefeldt 36.000 Mark for de 900 Mark skat, som han havde af godset. – Ved denne handel omtales Tørning mølle for første gang.

Denne store handel blev afsluttet i Flensborg, og som afdrag på købesummen modtog Hans v. Ahlefeldt det holstenske gods *Haseldorf* med 5 marsksogne for de 30.000 Mark og Gelting i Angel. Da kongen modtog Tørning, tilhørte Haderslev amt hertug Frederik. Kong Hans satte derfor egne lensmænd på Tørning, og således opstod *Tørninglen* i moderne forstand, der som bekendt oprindeligt omfattede herrederne Gram, Hvidding, Frøs og Kalvslund, mens Nørre Rangstrup derimod lå under Haderslevhus. Selv efter at Frederik I havde samlet hele hertugdømmet på sin hånd, vedblev lenet at bestå ved siden af Haderslevhus len, først med sin egen amtmænd og senere i lang tid med eget regnskab.

Hans von Ahlefeldt flyttede herefter til Holsten, hvor han havde flere godser og i de følgende fem år var amtmænd på Segeberg. Han

Fra slotsbanken er der en smuk udsigt over Tørning dal; her ses herredsfoged Holms hus, bygget i 1763. I baggrunden Sandkuleskoven og mølledammen, hvor sagnet beretter, at her ligger herredsfogeden nedmanet under en pæl, et stenkast fra land. Når man rækker ved pælen, sukker det fra dybet: „Tag bedre fat . . . !“

var en hård og streng mand, og engang kom han i heftig strid med sine bønder. Da han pålagde nogle af dem en afgift på 50 Mark, rykkede de væbnede frem i store skarer mod Segeberg, så han måtte give gode ord for at slippe af med den sag! – Men Hans von Ahlefeldt var en dygtig mand, som havde kongens fulde tillid.

I vinteren 1500 deltog han i togtet til Ditmarsken, og ved Hemmingstedt faldt han sammen med 10 af sin slægt. Han var bannerfører og værgede sig mandigt. En gammel overlevering i slægten lød

på, at han tilsidst svøbte det himmelfaldne Dannebrog om sig, for at det ikke skulle falde i fjendens hænder; efter et drabeligt forsvar sank han til jorden, sønderhugget af fjendernes sværd.

Fra Hans von Ahlefeldt nedstammer alle nulevende medlemmer af slægten på sværdsiden, den slægt, der har skænket vort land så mange dygtige mænd.

I 100 år havde herrerne på Tørning hersket over Gram, og i to menneskealdre over de tre andre herreder. De havde været i besiddelse af en næsten fyrstelig magt og benyttede deres store hjælpeskilder til at danne et kompakt og afrundet gods kompleks. Ved salget hørte til Tørning et usædvanlig stort enemærke, den såkaldte hovmark. Ladegård by bestod dengang kun af 8 beskyttelsesfolk (husmænd), der hver betalte 8 Skilling, og selv om den allerstørste del af Tørnings enemærker har ligget til græsning eller skov, ville en noget senere tids driftsmåde her have fundet rig anvendelse for hovbøndernes arbejde.

Af pantebreve ses det, at der i Jels har ligget en befæstet fyrstelig gård, der efter pantsættelsen hørte til Tørning, og der kan næppe være tvivl om, at et betydeligt antal bønder i den nærmeste omegn, særlig i Hoptrup, Vedsted, Hammelev, Skrydstrup, Jegerup, Magstrup og Jels sogne må have været Tørning- eller Jelshustjenere selv før salget i 1460. Efter dette faldt jo alle bønder i herredet ind under godset, med mindre de ejedes af andre adelige.

Men som al den øvrige adel havde Limbekkerne og Ahlefeldterne desuden forstået at skaffe sig et meget stort strøgods omkring eller i de nærmest liggende herreder. I Sønder Rangstrup herred ejede de 19 gårde foruden beskyttelsesfolk. I Nørre Rangstrup ejede de 14 gårde, i Tyrstrup herred 8 – i Haderslev herred 48! Ved kong Hans' køb kom alle disse bønder tilbage under kronen, men hovedsageligt som *fæstere*.

Herredsfoged Peder
Christian Holms våben
og monogram.
Indmuret i møllens stuehus.

TØRNING SOM KRONGODS 1492–1776

Efter at Tørning var solgt til kongen og således blevet krongods, hører man kun med mellemrum om Tørning. Sandsynligvis har det været overdraget som len til stormænd. Et anseligt len var det, det ses bl. a. af, at nogle af Danmarks betydeligste stormænd har haft Tørning.

Den første lensmand var rigsråd og ridder Henrik Knudsen Gyldenstjerne, som ifølge en gammel overlevering skal have været udset som kongsemne efter Kristoffer af Bayerns død.

Henrik Gyldenstjerne var en meget rig og anset mand, hvis æt sammen med ætterne Bille og Rosenkrantz var de fornemste i Danmark. Han nævnes 1486, var allerede 1488 både ridder og rigsråd, deltog 9 år senere i krigen mod Sverige og skal især have udmærket sig i slaget ved Rødekro. Han stod i stor anseelse ved kong Hans og ejede et stort antal herregårde ud over landet. Henrik Gyldenstjerne døde i 1517

og ligger begravet i Skt. Hans kloster i Odense. Hustruen hed Karen Bille, der døde 1540. – Hvor længe han havde Tørning som len, vides ikke, men sikkert til sin død.

Herefter var rigsråd Otto Holgersen Rosenkrantz lensmand på Tørning fra 1517–23. Han var vel Danmarks rigeste adelsmand og ejede bl. a. umådelige godser i Norge, tilgået ham som arv. I 1519 lånte han kong Christian II 12.000 Mark lybsk (8000 Gylden), og året efter ydede han i Bergen et stort lån på 39.000 Mark lybsk til kongen.

Ved Frederik I's kroning blev han slået til ridder. En årrække var han høvedsmand på Akershus, ejede Boller ved Horsens og var lensmand på Alholm slot. I året 1523 deltog han i kampen mod Søren Nordby og rejste samme år til en stor familiefest i Lybæk. Her rasede pesten, og både Otto Rosenkrantz og hans hustru Margrethe Gans blev angrebet og døde med 8 dages mellemrum; begge i deres bedste alder.

En af deres børn var én af datidens berømteste danske statsmænd, Jørgen Rosenkrantz, født på Tørning slot d. 14. maj 1523, altså kort forinden forældrenes sidste rejse. – De følgende lensmænd vides der intet om. Kong Hans' dronning Christine skal have boet på Tørning slot flere gange.

Ved deling af hertugdømmerne mellem Christian III og hans brødre i 1544, fik den ældste broder, hertug Hans den Ældre, sin hovedlod i Nordslesvig: Haderslev, Tørning len og Tønder len med Løgum kloster. Efter hertugens død 1580 deltes arven mellem kong Frederik II og hertug Adolf, så lensgodset, altså også Tørning, atter kom under kongen fra 19. september 1581.

Hertug Hans havde imidlertid begyndt opførelsen af Hansborg 1557 i Haderslev og tog senere bopæl der. Men slottet blev ikke færdigt i hans levetid; det fuldenndtes 1582–85 af Frederik II, som gav det navnet Haderslevhus. Det må antages, at de følgende lensmænd har boet her og ikke på Tørning slot, hvor der vel har været en slotsfoged. Tørning har herved tabt sin betydning, så det forfaldt mere og mere

Sydligst i Pamhule skov, i „Ustrupkrog“, afdækker elever fra Vojens skole her gamle stensætninger, der lå omgivet af en ret velbevaret ringvold, der var 55×85 meter i diameter. Bl. a. fandt man også en smuk, gammel stensat brønd. Har her ligget et befæstningsværk, en forborg for Tørring? Gamle kilder nævner Tørring forstærket med to „forborge“. Til højre museumsinspektør H. Neumann.

og til sidst blev nedrevet og omdannet til kongelig avlsgård. Men hvornår dette har fundet sted er uvist.

Men i det glimt aner vi dødsstødet for det engang så stolte Tørning slot: Wallensteins fremfærd i landsdelen 1627–29. Efter 21 måneders hærgen og plyndren rykkede fjenden endelig ud af landet. For at vurdere krigsskaden og fastsætte bøndernes skatteevne(!) lod Christian IV landets tilstand straks efter undersøge af kommissærer. De fleste af disse vurderinger er endnu tilstede; vældige, interessante kilder, for flere len udgør de vældige folianter, men mest i ordknappe vendinger iler de fra skatteborger til skatteborger.

Befalingsmanden på Koldinghus, Hr. Gunde Lange, sendte d. 29. juli 1629 sin indberetning til kongen om forholdene i Haderslev amt og de øvrige kongelige andele af hertugdømmerne. Der indledes med en beskrivelse af de fatale ødelæggelser på Hansborg slot, hvor provinsens øverstbefalende, den rovlystne italiener *Torquato Conti*, havde resideret i halvandet år. Man bør ikke forundre sig over, at eksemplet smittede. Alle de kongelige ladegårde omkring i amtet var molesteret og ødelagt på samme vis. Om Tørning slot lyder den lakoniske beretning: „*Våningshuset er meget skamferet, murankre, vinduer og vindueskarme er udrevne og bortrøvede og „den lange stald“ er halvvejs styrtet sammen . . .*“ – Sic transit gloria mundi.

Vojens hed oprindelig Wodense eller Wons, der svarer til Odense = Odinsvi. Byen lå tidligere syd og vest for Vojensgård, men den er sikkert ikke som almindelig antaget ødelagt i svenskekrigene 1658–60. – Fra 1580–88 udkøbte Frederik II adelen i amtet, og det gamle Vojens' 10 gårde blev da nedbrudt, jorden blev lagt ind under den store, kongelige hovedgård Vojensgård. Kronen solgte den i 1788 i 12 parceller, hvoraf hovedparcellen fulgte med gården. I 1907 købtes Vojensgård af direktør for Nordslesvigsk Kreditforening J. H. Schmidt for 300.000 Mark. Til gården hører nu 550 tønder land.

På Vojensgårds marker er under en gravhøj fundet Sønderjyllands ældste pløjespor, fra før år 1800 f. Kr. Her har altså været agerbrugskultur i henved 4000 år!

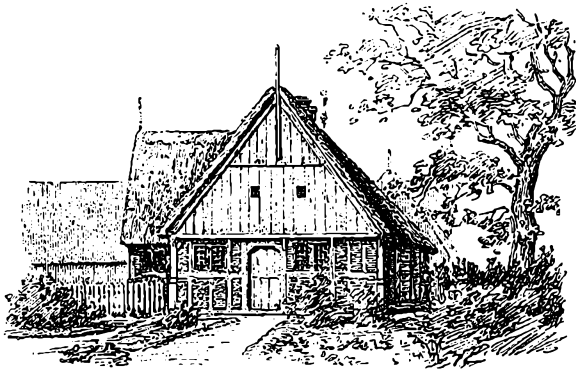

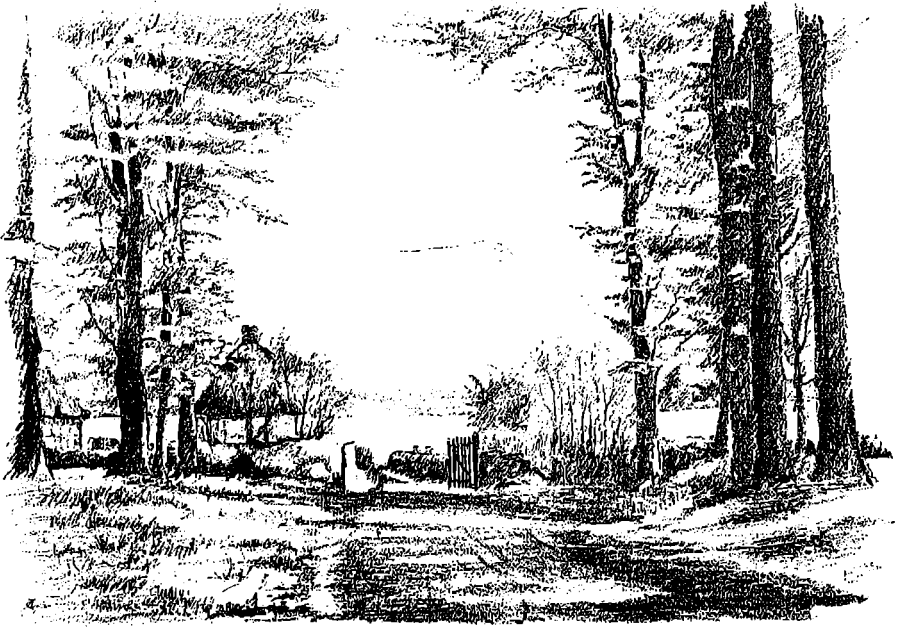
Vojensgård, kongelig hovegård indtil 1788

Ifølge Gunde Langes skildring så det endnu værre ud med møl-
lerne. Haderslev mølle er med *Haderslev by bleven afbrændt*, *Tørning*
mølle er afbrændt og står øde. Og videre: Tyrstrupgårds, Østergårds,
Bevtoft og Branderup vandmøller samt Bolderslev vejmølle ere
afbrændte, Brændore mølle helt skamferet, og flere af de andre *ha-*
ver storligen fornøden at forbedres.

– Vel står der i beretningen, at *Haderslev by er bleven afbrændt*,
men den bemærkning forekommer mere en passant og bør vel ikke
opfattes bogstaveligt. Imidlertid har ulykken været omfattende, alle
borgere i Haderslev, der drev landbrug, fik skattefrihed i 10 år, fordi
de var afbrændt, og „hvad Byen, saavidt Kjøbmand og de som svarer
under borgerlig Ret, da saa mange som Huse og Gaarde ere afbrændte,
ingen Skat udi 10 Aar at udgive, saa og deres Efterstand (restancer),
saa vidt Skat sig kan belange, ogsaa at være efterladt . . .“

I 1665 var avlsgården bortforpagtet til ritmester Magnus Schwalbe,
som forærede Hammelev kirke alterkalken. Den sidste forpagter på
Tørning før udskiftningen var major Bleckingberg, der på Struenses
tid, ca. 1772, anlagde en blikfabrik Godthåb, som senere blev til Chri-
stiansdal – opkaldt efter kong Christian VII.

TØRNING EFTER 1776

I 1740'erne begyndte en varig og meget betydelig stigning i kornpriserne, støttet af den danske regerings beskyttelsestold. Ingen steder i landet blev de nye muligheder udnyttet mere end i Nordslesvig. Her var ingen adel, intet snærende og forkuende stavnsbånd, hoveriet til Haderslev ladegård, til Refsø, Tørning og andre kongelige forpagtninger var af meget ringe omfang og hovedsagelig afløst af pengeydelse. Den nordslesvigske bondestand var et samfund af frie fæstere, der under kronens milde styre nærmede sig til at være arvefæstere – og hermed i almindelighed havde sikkerhed for, at frugterne af slid og forbedringer kunne gå i arv til deres børn.

Og konjunkturopgangen var af største betydning. For endnu to menneskealdre efter den frygtelige svenske krig 1658–60 var den

Schweizerhuset, også kaldet Kunstnerhuset, tegnet i 1856. Det blev nedrevet i 1957 og lå ved vejen fra Hammelev ned til Christiansdal, hvor der i 1772 var anlagt en stor fabrik, der en overgang havde tilknyttet 150 mennesker. I 1862 gravedes kanalen fra Tørning mølle til Christiansdal – det gav en faldhøjde på 20 meter!

Her i dalen har været blikfabrik, oliemølle, soda- og spejlfabrik, teglværk og endelig træsliberi til papirfabrikation. Spejlene i spejlsalen på Rosenborg slot er fremstillet på Christiansdal.

nordslesvigske bondestand meget fattig, lidt som den havde af landets værste udplyndringer. I 1708 fandtes alene i Gram herred i Haderslev amt 101 ødegårde, selv i de østlige, mere frugtbare byer. I årene 1723–24 nedsattes en undersøgelseskommision, der bedømte bøn-

dernes formueilstand og skatteevne i hele Haderslev amt. – Denne bedømmelse findes endnu og giver rigelige oplysninger om standens vilkår – stof til en interessant afhandling!

En skrap skatteopkrævning ville have drevet over halvdelen af befolkningen fra hus og hjem! Selv i en så frugtbar by som Styding i Hammelev sogn så det ikke lyst ud. På de 18 større og mindre gårde fandtes her 1724 ialt kun: 78 heste og føl, 74 køer, 9 stude, 55 ungvæg, 46 kalve, 118 får, 49 svin og smågrise, 25 græs, 16 plove og 30 vogne, og ikke én mand i hele byen var fri for skatterestancer, der for en enkelt endog løb op til langt over 100 Rigsdaler spec.; en efter datidens forhold formidabel sum!

Men fra 1740'erne var der lys forude. I den største del af det øvrige Danmark herskede trevangsbruget, d.v.s. den opdyrkede del af byjorden var inddelt i tre vange, årvis vekslende mellem vintersæd, vårsæd og græsning. Men herved udpintes jorden, da man ikke fulgte op med tilstrækkelig gødning, og inddelingen hæmmede enhver bedre og mere intensiv brug af marken.

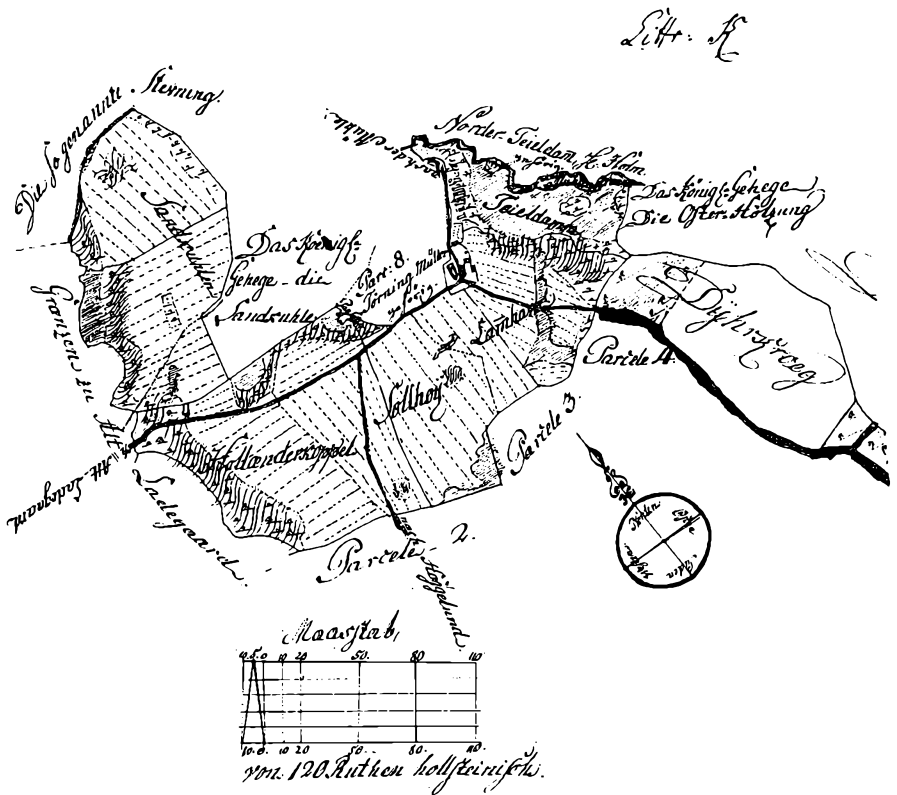
I Vest- og Sønderjylland herskede derimod fra gammel tid det såkaldte *græsmarksbrug*: De fælles byjorder var delt i ca. 9 indtægter eller skifter – jvf. Joh. Mejers atlas over Åbenrå amt 1641 – der afvekslende dyrkedes med sæd og græs. Herved fik jorderne tid til at hvile sig, og i almindelighed fandtes her en mere rationel dyrkning med brak og kløver. – Befolkningen hernede var derfor vel skikket til at modtage de store forandringer og reformer, som regeringen pludselig indførte, altså allerede i Frederik V's regeringstid (1730–46).

I 1736 besluttede Frederik V's regering at sælge alle de store og talrige krongodser, der fandtes her i hertugdømmerne. Oprindeligt vel nærmest kun for at forøge statskassens øjeblikkelige indtægter; men pengenøden overvandt hurtigt, og regeringens opgave hernede blev da „*bondestandens opkomst og folkemængdens forøgelse*“.

Alle disse store godser udparcelleredes, og enhver køber forpligtedes til – såvidt muligt – at bebygge den jord, han fik overdraget. Regeringen på sin side tilsikrede ham foruden fuldkommen fri ejendom,

at der i fredstid ikke måtte pålægges nye skatter, at han og hans børn skulle være fritaget for værnepligt, for ægt, tiende og adskilligt andet. Overalt blev hoveriet omsat til en pengeafgift, og i årene 1763–87 solgtes alle krongodserne i Holsten og langt de fleste i Sønderjylland.

På denne måde solgtes i hertugdømmet Slesvig blot indtil 1784 ikke mindre end 44.000 tønder land! Herved forøgedes befolkningen i høj

I 1776 solgte kronen godset Törning og udstykkede det i 8 parceller med Törninggård som hovedparcellen. Her er venstre halvdel af „Grundritz des Könighen Vorwerks Törning“ fra samme år. Törninggårds bygninger ligger i forlængelse af pilen på kompasrosen. I de følgende år blev henved 300 tønder land udlagt til skov.

Tørring kro, ca. 1900. På billedet tre generationer Sørensen; ældst den hvidskæggede krofar ved bordet, kvinderne sidder pænt i baggrunden til venstre. Yderst til højre „æ futbo“; der hørte dengang landeri til. Tørring kro er bygget i 1852, og her holdtes fra da af tinghus frem til 1867, da præjserne flyttede tinget til Haderslev.

grad, særlig i Sundeved, Als og Ærø. I hele Slesvig fandtes *livegenskab* kun på et eneste krongods, nemlig på Lindå i Angel, hvis beboere nu fik friheden uden nogensomhelst godtgørelse.

I tiårene 1740–60 var der allerede forinden ad privat vej sket betydelige udskiftninger i Nordslesvig, særlig i egnene mellem Haderslev og Åbenrå. Her var Løjt det første sogn i hele landet, som påviseligt ophævede det gamle landsbyfællesskab – dette opbrud kan spores helt tilbage til 1580! I 1770 udkom en ny forordning om fællesskabet i Sønderjylland. Og herigennem svandt som ved et trylleslag fællesskabet i tiåret 1770–80 i alle de kongelige amter og landskaber.

*„Ven vi skriv'er de tre krykker (1777)
skal verden deles i lykker!“*

hedder det i et gammelt spådomsrim fra Sundeved, og denne spådom gik i opfyldelse. Kun hist og her i krogene, på småøerne, ude på de store hedestrækninger og lignende steder, blev svage rester af fællesskabet tilbage til en senere tid.

Således solgtes da også krongodset Tørning i 1776 og udstykkedes i 8 parceller med *Tørninggård* som hovedparcellen. – Andre navne, der endnu minder om Tørning, er: *Tørning Mark*, *Tørning Lund* og *Tørning Kro*.

Tørninggård er en stor ejendom, der omfatter 110 hektar, af disse er 90 ha agerjord, 10 ha eng, 10 ha skov. Gården har tilhørt slægten Matzen helt siden 1786 og ejes nu af fru Rigmor Hundevadt.

Tørning mølle, i hvis have slotsvolden ligger, er en af Nordslesvigs bekendteste ejendomme og omfatter 60 hektar. Tørning mølles historie strækker sig over henved 500 år, den blev nævnt første gang i 1492, da slottet blev overdraget til kong Hans; senere var den bortforpagtet, indtil den i 1784 kom i slægten Boysens eje.

Kongerne var møllens ejer og gav gennem århundrederne arvepagt-kontrakt, der så fik kongelig stadfæstelse. – Den 6. maj 1743 fik tømmermester *Hans Frederik Hoyer* fra Tønder fæstebrev på Tørning vandmølle af kong Christian VI. 8 år senere, d. 13. nov. 1751, er der i amtstuen i Haderslev oprettet forpagtningskontrakt over møllen til *Johan Chr. Bek*. Den gjaldt for 6 år, og Bek lejede møllen årlig for 25 Daler 24 Sk. courant og i arvepagt én gang for alle 400 Daler. I § 4 af fæstebrevet bestemtes, at efter 1757 skulle møllen gå over i J. C. Beks arvepagt.

I en skrivelse fra 2. dec. 1766 oplyses, at *Paul Johannes Zoega* havde fået møllen i fæste; han afstod den kort efter til broderen *Mathias Zoega*.

Efter genopførelsen efter branden i 1762 findes en oversigt over bygninger og inventar ved møllen: Stuehuset var på 13 fag, 18 alen langt og teglhængt. Forved stuehuset var der en bygning, 6 fag lang med rug- og maltmølle. Disse 6 fag, samt 3 fag af stuehuset var opført af arvefæster *Hans Frederik Hoyer*, og møllegæsterne havde ydet spand- og håndtjeneste ved opførelsen.

Mølletvang til Tørning mølle havde dengang 200 pligtige møllegæster, bl. a. følgende gårde:

4 1/2 i Kelstrup, 5 1/2 i Bjerndrup, 8 1/10 i Sommersted, 11 i Magstrup, 5 i Ringtved, 4 i Oksbøl, 7 i Fredsted, 14 1/2 i Hammelev, 13 1/2 i Styding, 5 i Høgelund, 7 i Arnitlund, 6 i Over Jerstal, 4 i Abkjær, 3 i Billund, 1 i Hørlyk, 4 i Jernhyt, 8 i Gammel Ladegård, 7 5/8 i Ustrup og 1 landboel på Vojens Hede.

Desuden var der en del mindre ejendomme, samt præstegårdene i Stepping, Hammelev og Magstrup, med mølletvang. Iflg. arvefæstebrevet af 1743 havde møllegæsterne pligt til at yde spand- og håndtje-

neste. En anden slags mølletvang var det, at bønderne den gang skulle hente møllestene. Den længste afstand, de kunne kræves hentede, var i Husum. Afdøde gdr. Kristen Skøtt har fortalt, at han har været med til at hente møllestenene i Flensborg.

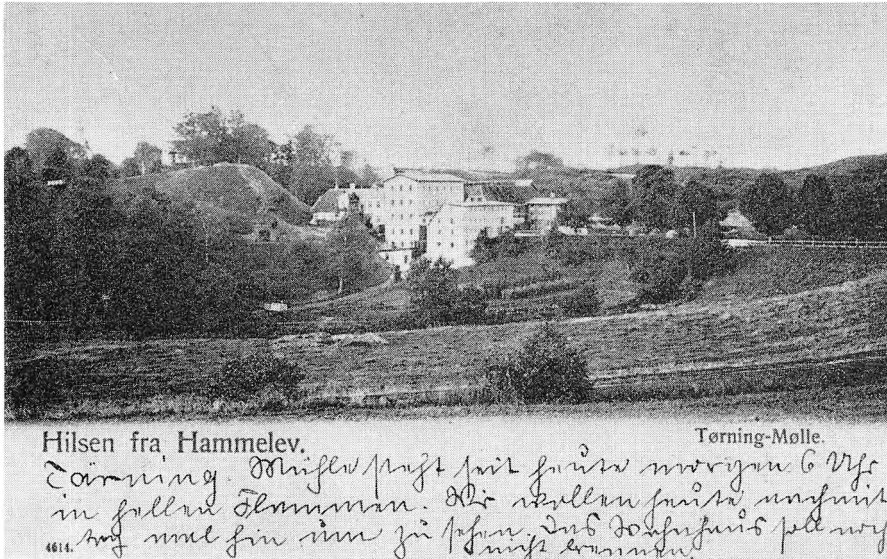
Mølletvangen blev afskaffet i Sønderjylland ved en forordning af 6. februar 1854. Ifølge en vedtægt skulle der betales 450 Rigsdaler årligt til staten fra møllen på grund af mølletvangen; denne udgift hørte op fra samme dato.

Den 8. juli 1784 blev møllen stillet til offentlig auktion i Haderslev. Arvefæsteren på Lindetskov mølle, Mathias Zoega, havde stillet krav om at sælge møllen. Den må vistnok også den gang have taget sig fornem ud, idet der i fæstebrevet fra 1784 nævnes, at beboelseshuset *med kvist* er opført for nogle år siden. Da „kvist“ særlig nævnes, må det have været noget nyt dengang.

Ved auktionen blev Hans Boysen fra Grøngrøft ved Gråsten højstbydende med 7777 Rigsdaler. Der begyndtes med et bud på 6000 Rigsdaler af M. Zoega. En mand ved navn Peter Gørrisen fra Angel bød efterhånden op til 7500 Rigsdaler. Boysen og Zoega kappedes til sidst. –

Året efter blev det tilladt møller Hans Boysen at indrette en gryn- og grubmølle. Hans Boysen døde i 1806, da sønnen Asmus kun var 6 år gammel; han havde den indtil 1862. Han androg ministeriet om at få ejendommen indført under Gram herred, hvad der blev tilladt.

Herredsfogden i Gram herred, Peter Christian Holm, havde bl. a. lejet et til Tørning hørende stykke land, kaldet *Vester Teglholt*, i 1767. Efter Holms død i 1781 overgik det til sønnen advokat Paul Markus Holm, som senere købte det og lod opføre et hus på det. I 1806 solgte han ejendommen til møller Hans Boysen for 8000 Daler courant. En eng, kaldet *Hans' Dam*, blev overdraget Truels Arendsen af Hammelev som arvefæste 1780. Nogle år efter ejedes den af Gyde Gydesen, der solgte 1791 til Johan Jørgen Høpfner i Hammelev. I 1822 erhvervedes den af møller Asmus Boysen.

Kun 4 år efter genopbygningen brændte møllen atter. Her et postkort, stemplet 7. 11. 1907: „Fra kl. 6 i morges står Tørring mølle i lys lue. I eftermiddag vil vi hen at se; endnu skal stuehuset ikke brænde . . .“

Det gamle arvefæsteforhold afløstes endelig i 1866, og Boysen har iflg. kvittering af 27. november 1866 indbetalt 48 Mark 12 Sch. i afløsningssum.

Tørring mølle er brændt to gange. Første gang var en kold vinternat den 19. 1. 1903, da den gamle møllebygning brændte, men stuehuset og den ene vandmølle blev reddet. Anden gang, i 1907, nedbrændte de nyopførte bygninger totalt, men i det stille vejr reddedes det i 1763 opførte stuehus endnu engang og står der den dag i dag. Samme år, den 1. juli, var Christiansdal nedbrændt, og året i forvejen, den 1. august, brændte Tørring kro.

Fra 1862 til 1905 var Asmus Boysens søn Nis Peter Boysen ejer. Han afstod da møllen til sønnen Asmus Boysen og flyttede til Haderslev, hvor han døde i 1925.

I 1945 døde Asmus Boysen på Tørring mølle, barnløs. I 1960 solgtes møllen til den nuværende ejer Andreas Iversen.

VOLDSTEDET VED TØRNING

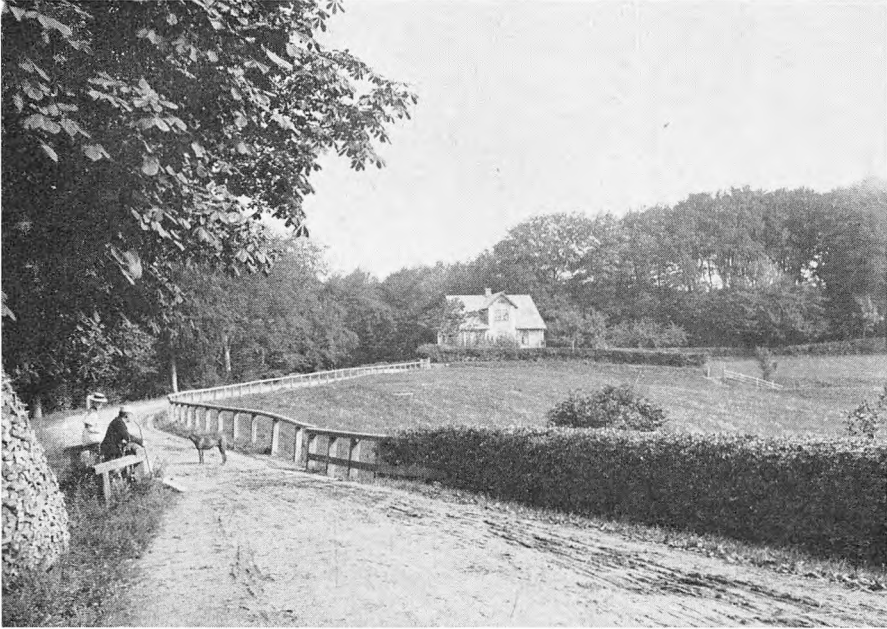
Umiddelbart syd for Tørning mølle ligger et af de anseligste, middelalderlige fæstningsanlæg i Nordslesvig. Dets længde er nord-syd 250 meter, øst-vest 150 meter. Det ligger på en bakkehalvø, der fra syd skyder sig frem i dalen, og tre buede grave afskærer den til to forborge og en hovedbanke. Den mellemste grav fortsætter langs den indre forborgs østside, hvor der er opkastet en svagere ydervold.

Selve hovedbanken er nu en del ændret ved haveanlæg og i nyere tid gennemskåret af landevejen, som også fører over udenværkerne. Det ses dog, at der inden for den inderste grav, som vistnok har været tør, hæver sig flere terrasser. Nordspidsen er således det højeste af den ca. 100 meter lange hovedborg. Den falder brat mod nord og er mod syd begrænset af en med murkerne og munkestensskal bygget tværmur.

I grunden under møllen er der ved århundredskiftet fundet en tidliggotisk søjleford af gotlandskalk fra det 14. århundrede, der uden tvivl har hørt til borgen og synes at vidne om usædvanligt pragtfulde bygninger. – I skrevne kilder nævnes således i 1504 *fruerstuen* på Tørning.

Øst og vest for mølleåen, på begge sider af træbroen ved vejen nord-efter, ligger i skoven to halvrunde forskansninger med tørre grave og lave volde; ved hver af de to anlæg findes en lille, rundet udbygning. Begge voldene synes at vende front mod slottet og er måske levninger af Erik af Pommerns bulværker – de kaldes da også i folkmunde for „*Kong Erik af Pommerns skanser*“.

Inde på Styding Mark lå ligeledes en herregård, *Skevlinggård*. Inden Frederik II overtog og jævned den i 1580'erne, betalte de Styding mænd en afgift på 36 Mark for *Schoubullinggårdshave*. Nu hedder en gård i Styding *Skøvlinggård*, og på dens jorder påvises stadig voldstedet til den gamle herregård.

I haven foran Tørning mølles aftægtshus lå tinghuset for Tørninglen, hvortil man stævnedes milevidt fra. Det blev nedbrudt under træårskrigen, efter at denne tingstue i 1840 for alvor var blevet en kampstue (se side 106). I forgrunden den gamle træbro, som tyske pionerer ombyggede i 1918.

TØRNING GAMLE TINGHUS

Gennem århundreder kom én gang hver uge mange af herredets bønder her sammen for at holde ting. Hvert herred havde sin bestemte ugedag, dog aldrig en fredag og kun sjældent en onsdag; en ældgammel teori holdt fast ved, at disse to dage var uheldige, og i den ældste kristne tid havde man anset dem for at være særlige bods- og bededage: Kristi fødsel blev bebudet en onsdag, og korsfæstelsen skete på en fredag. Tradition er ikke sådan at bryde.

Tinget blev holdt i fri luft. Endnu lever hos de ældste udtrykket „æ tingstok“ om arealet øst for den gamle træbro ind til Sandkule

Fra Olaus
Magnus 1555.
Ældste kendte
billede af en
tingforsamling.

Skov. På fire tingstokke, bjælker som var lagt i firkant oven på tingstenene, sad de mænd, der havde noget at forrette på tinget eller skulle vidne, og rundt om samledes så tingfolket. I sin lov påbød Christian II, at der skulle bygges domhuse, men loven gjaldt så kort, at det er tvivlsomt, at der allerede på det tidspunkt er rejst et tinghus ved Tørring – herom tyder også, at navnet *æ tingstok* er bevaret helt frem til nutiden.

I nærheden af tingstedet lå retterstedet, *Lodenhøj* eller *Løjjenhy*, oppe ved alfarvej. Man har valgt gravhøjen, da retterstedet helst skulle ligge højt, så alle kunne se de misdædere, der her havde endt deres liv i galgen. I 1800-tallet skete det ved halshugning; her kan således nævnes, at den sidste fandt sted i Flensborg så sent som i 1890'erne af Henrik Smed, kaldet *æ Errested smej*, men han havde også begået ikke mindre end seks mord på folk, der havde givet ham kørelejlighed hjem fra markeder. Han var gyselig stærk: „*Der er kun to i verden, a er rej fo; æ djævel og så Hans Michaelsen fra Styding!*“ – Der er høg over høg. – Det blev da også Hans Michael- sen, der i sognefogdens fravær overværede henrettelsen i Flensborg . . . Iøvrigt, fortæller de ældre, brugtes hans skelet på Haderslev Katedral- skole – *her manglede tydeligt nok en halshvirvel!*

Der skete mangt og meget på tinget. Det vigtigste møde var årets første, ofte kaldet *driktinget* – jvf. snapstinget – da kom der altid mange folk fra herredets gårde. På denne årstid havde bonden god tid, og det kunne være dejligt at komme ud i Guds frie natur efter julefesten og den tunge vintermad. Det var også altid godt at træffe folk og høre nyt.

En af tingets vigtigste opgaver var at være et sted, hvor betydningsfulde handlinger kunne foregå i vidners nærvær, således at alle kunne få kendskab til dem. Her overdrog man stykker af Slesvigs jord fra én bonde til en anden. Det kunne evt. foregå med gammeldags ceremonier, som at skære et stykke grønsvær op og kaste det i modtagerens skød, således som den oprindelige fremgangsmåde var.

Oprindelig havde herredstingene ingen leder; de var udvalg af frie mænd, der her sagde dom. Men efterhånden blev herredsfogden, også kaldet *tinghører*, tingets leder. Som regel var han udnævnt af lensmanden. Det var ikke tilfældigt, hvem der blev udpeget hertil; i 1400-tallet ofte væbnere, senere mænd af de bedste bondeslægter, øvede og erfarne gennem lang tids deltagelse i forretningerne på tinget.

Tingsvidnet kunne tit komme til at spille en rolle i senere retsager. Når dokumentet var udfærdiget, satte vidnerne deres segl under og bekræftede derved indholdets rigtighed. Drejede det sig om et ganske særlig vigtigt spørgsmål, fik man flere, måske 24 mænd, til at vidne. Også gejstlige eller mænd af ridderskabet kunne man træffe på tinget. Det skete, at den velbyrdige herre selv mødte op, hvis han havde en sag at fremføre på *allemandstinget*, men det var dog det almindeligste, at herremændene sendte deres fogder eller andre fuldmægtige.

Herredsfogden var ikke blot leder af herredets forhandlinger, han var også dommer, såkaldt herredsdommer. I mange tilfælde afsagdes dommene dog af nævn, nedsat for en enkelt sag ad gangen. I Jylland og her i Slesvig var der faste nævn, og blandt disse medlemmer var de vigtigste de otte *sandemænd*, der af kongen var udnævnt på livstid.

De skulle tage stilling til markskel og dømme om manddrab, voldtægt og andre grovere forbrydelser.

Retsligt skete der en forbedring, da forordningen af 1736 indførte juridisk eksamen, både en for studenter (cand. jur.) og en for ustuderede (dansk jurist). Den sidste var især beregnet for de landlige herredsfogder og lign. Den krævede kun nogle få måneders læsning, men skulle tages ved universitetet. – Men det tog lang tid, før virkningerne mærkedes i praksis, og de var ofte ringe nok – herredsfoged Holm var således lidet vellidt. Først ved forordningen af 1821, der krævede fuldstændig juridisk eksamen for at kunne blive herreds- eller byfoged, får vi en vel uddannet dommerstand.

Forholdene havde dog i almindelighed et andet og bedre udseende ét sted: I Nordslesvig. Her havde Frederik II købt adelen ud. Og da deres gårde, nu altså kongsgårde, ikke betalte sig, udstykkedes de efterhånden til selvejer-bønderbyer. Herved bortfaldt hoveriet, og vi fik en fri bondestand, navnlig i Haderslev østeramt. Det gav denne betingelser for, da et helt nyt tryk voksede frem – eller en ny fristelse: Den slesvig-holstenske – at stemme sig dette imod og tone stærkt dansk flag.

Og næppe er dette sket mere bestemt end på Gram herreds ting i Tørning. Derved får denne, i sig selv beskedne, vel i 1700-tallet opførte tingstue, en ganske særegen betydning, så den fortjener at omtales og dens sted at bevares fra forglemmelse.

Man kan undres over, at Gram herred havde sin tingstue så langt mod øst. Men dels var den vestlige del udskilt til et Gram birk, dels var det vel af hensyn til herredsfogden, der var flyttet ind til Haderslev og i 1763 endog byggede sig et fornemt stuehus over for Tørning mølle – men her ejede herredsfoged Holm jo selve jorden.

Hvor nu Tørning mølles så kendte aftægtshus ligger, lå tinghuset for Gram herred. Og i 1840 blev denne tingstue for alvor en kampstue:

Fra gammel tid var det blevet skik ved kongeskifte at ophænge en tavle med kongens navnetræk og valgsprog. Da nu Christian VIII

havde glædet de danske nordslesvigere med sit reskript af 14. maj 1840 om indførelse af dansk sprog i lovgivning og administration, så langt det var kirke- og skolesprog, vedtog Gram herreds sognefogder og sandemænd at ophænge en særlig smuk tavle med kongens og monarkiets våben med krone over, og under dette stod ordene, forfattet af redaktør Koch i Haderslev:

I lov og rettens sale
han løste bunden tale.
Nu skal alene klinger
vort modersmål på tinge.

Nu kunne nordslesvigerne jo få lov at få deres sager behandlet i det sprog, de forstod – og blive af med de fleste af deres 237 advokater. I hele det øvrige land var der kun 200!

En januarmorgen 1841, da allemandstinget skulle holdes den dag, kom sandemændenes mest betroede mand, den granitsikre Hans Nissen, Hammelev, med tavlen for at hænge den op. Han så da en anden tavle, tarvelig og åbenbart lavet i hast, næppe tør; ophængt på herredsfoged Kjærs foranstaltning. Men Hans Nissen fandt også plads til sin, lige inden for døren – så kunne herredsfogden passende have den hængende lige over for sig under mødet!

Da retten kom for at holde ting, gav herredsfogden straks retstjeneren ordre til at fjerne bøndernes tavle. Bønderne besluttede at klage til kongen. På Føhr stillede kongen sig ganske på Hans Nissens og Laurids Skaus side og opfordrede dem til at fastholde deres krav. Nødtvungent måtte amtmanden føje sin billigelse til. Og i tingstuen hang så tavlen, til friskarerne i 1848 huggede den itu og brændte stumperne.

I 1852 blev tinghuset flyttet til den samme år byggede Tørning kro, og ifølge tingbøgerne flyttedes den efter den prøjsiske retsordning til Haderslev i 1867. –

Tinghuset ved Tørning er et minde om, hvorledes i Nordslesvigs begynderkamp en håndfuld bønder kunne vinde sejr over et århun-

dredgammelt embedsmandsvælde, når de stod fast og havde historiens og livets ret på deres side. Som en gammel mand har sagt: Kampen om denne kongetavle var vel kun *en susen i korn en sommerdag*, men den endte i 1920 med *en brusen i skovenes tag*.

Hoy og Velbårne Herr Kammerherre og Amtmand.

Da der for lang tid er blevet anmeldt, at den gangebro over Tørring strøm er ganske ubrugbar, så at ingen kan passere den uden livsfare; der passerer mange samme vej langt borte fra, som ikke ved noget af samme, og tvende er falden udi strømmen og med nød haver kunnet redde livet – jeg haver dagligen klagemål over denne gangebro – bønfalder jeg for det Kongelige Amtshuus at husfogdietet må være anbefalet at foranstalte, at broen kan blive istandgjort uden mindste forsømmelse.

Jeg forventer mig en nådig bøn høring.

Peder Michaelsen.

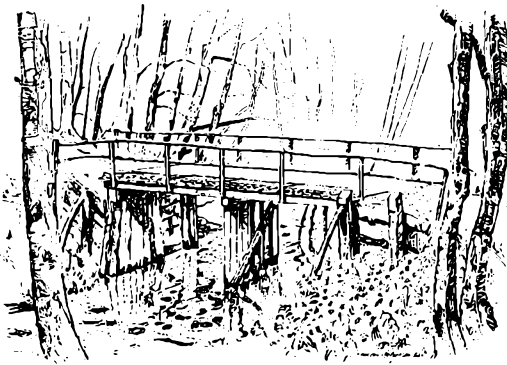
Erklæring til det Kongelige Huusfogdi, af Hammelev sogn.

Da der ikke nogen sinde er leveret noget træ af Hammelev sogn til denne gangestok over Tørning møllestrøm, men alle tider forhen er bleven udvist af de kongelige skovbetjente i Kongens skov – vel haver både de Ladegaaer og Hiernhötter deres kirkevej derover, men der falder manges vej derigjennem, ikke alene af Gram herreds mænd, men allermest af det vesterdels amt – herfor kan ikke Hammelev sogn tilkomme at istandholde denne gangebro.

At dette er således efter gamle mænds beretninger bevidnes af mig.
Styding, d. 26. marts 1810. Sognefogden Peder Michaelsen.

Tørning slotsbanke, som tilhører Tørning mølle, blev i 1700-tallet ændret af et haveanlæg, rigt beplantet med mange sjældne træer. Her vokser nu Danmarks største hængebøg med et grenfang så vældigt, at den dækker et areal som tilhørende en almindelig parcelhushave! Men egnen er jo skovrig, og gamle træer findes her i skovene, både eg og bøg. Neden for banken har Tørning vandmølle en beliggenhed, som minder om verslinjerne hos Christian Winther:

„Dybt nede mellem banker, ret som i en tragt, hvor tykke bøge-træer er bankernes pragt; der slynger sig en skovvej, der risler som en bæk, der vandmøllen skjuler sig bag ved sin haugehæk . . .“

Hvilke træer har allerede vokset på banken, da P. Rhode skrev sin smukke beskrivelse (se side 67) af egnen omkring Tørning i 1775? Ja, der kan nævnes den store valnød, den store taks, elm, ær, akasia, platan og den store ask; dette vældige træ, man var begyndt på at hugge om i 1848, da friskarerne ventedes, men som endnu knejser ved ruinens vestre side ud over vejen. I nordisk mytologi kaldtes det *Ygdrasils ask* – verdenstræet; Odin skabte den første mand af en ask, *Askur* hed han.

Banken og egnen ejer en rigdom af både flora og fauna. – Her over Tørning skove flyver musvåge og raven, Odins fugl, der siges at kunne blive 100 år; i skoven banker spætmejsen og den store flag-spætte. Langs vandløbene kan man møde bjergvipstjerten, fiskehejren og den sjældne vandstær, der dykker ned under vandet efter sit bytte. Isfuglen, der i sin hvide, brune og turkisblå pragt minder om en tropefugl, skyder som et lyn frem over vandoverfladen og forsvinder med sit skarpe fløjt hen bag næste krumning og virker hver gang lige betagende på iagttageren. Og her holder mange svømmefugle stand, trods vandløbenes tiltagende forurening, og de barbenede drenge færden med deres lange fiskestænger.

Pontoppidan skriver i sit „Danske Atlas“ fra 1781: „... *Et par bøsseskud fra Tørninggård ses det bjerg, hvor det gamle Tørning slot har stået, og hvor man i et hul, som er omtrent 7 alen dybt, af og til ser overmåde store slanger!*“ Hullet er vel borte, men snogen soler sig endnu dovent mellem stenene på den sydvendte slotsruin, og mellem planter og græs, ja endog på havegangene kryber stadig de store vinbjergsnegle, antagelig indført hertil århundreder tilbage som en delikatesse ved ridderens bord. Frk. Anna Boysen, født 1873, huskede fra sin barndom de sorte storke, der rugede i den hule eg dybere inde i skoven, og som, næsten symbolsk mente hun, forsvandt i tiden omkring genforeningen!

Den hule eg, også kaldet Kongeegen, er nok omtale værd. Den segnede for februarstormen i 1962, men var så rummelig, at skovarbejderne kunne stå oprejst inde i den, mens de spiste deres mad.

Anna Boysen fortalte, at herinde boede 7 kosakker i den strenge kosakvinter 1813, og at utallige navne og årstal var skåret i dens bark. Sagnet fortalte, at den store revne i siden var trukket af en bjørn, endnu var der mærker af dens vældige labber . . . ! Nok om det, men i 1950 fandt arbejdsfolkene inde i den gamle eg til deres overraskelse et kuld fede pattegrise. Mens de bar dem hjem på ryggen i hver sin sæk, kom grisemor brasende efter dem ud af tykningen, så de to mænd i stedet skyndsomst måtte have benene på nakken!

Tørning mølles slotshave er et besøg værd. At man i øvrigt i Sønderjylland gennem tiderne har været haveinteresseret, ses af den kendsgerning, at Danmarks første planteskoler har ligget her i landsdelen! Den første var H. P. Vohtmanns planteskole ved Sønderborg. Herfra er Gråstenæblet bragt i handelen videre i Danmark, og en del træer blev eksporteret til Niedersachsen og Mecklenburg. H. P. Vohtmann levede fra 1712–94. Hans far havde plantesalg fra haven, hvor han var ansat som slotsgartner. Sønnen kom i lære hos slotsgartneren på Gråsten slot, og herfra bragte han med sig podekviste af Gråstenæbletræet. H. P. Vohtmann blev interesseret i Hernhutternes lære, og som gave forærede han samtlige lindetræer til den nye by Christiansfeld, da den grundlagdes i 1773!

Danmarks planteskole nr. to blev på Nygård ved Haderslev i ca. 1775, ejet af C. F. Schmidt. Nu gav staten tilskud til planter, og i 1779 kunne Schmidt udlevere træer til bønderne i omegnen. I 1785 havde planteskolen afgivet 20.000 stk. forædlede frugtræer. Og der kommer perspektiv i disse betragtninger, når det kan nævnes, at i 1946 oprettedes en planteskolevirksomhed i Rødekro af en særlig art, idet 25 planteskoler her stiftede Danske Planteskolers Eksportforening, *Danplanex*.

GENGANGEREN FRA TØRNING

Sagn, fortalt af Johan Boisen, Ladegårdsmark:

På Hammelev kirkegård, i dens nordvestlige del, ses endnu den dag i dag den Holm'ske familiegrav. Den kendetegnes ved en gravstor liggelsen med tysk indskrift – den eneste liggelsen, der findes på kirkegården. En endnu større liggelsen, som har ligget over herredsfoged *Peter Christian Holms* grav, er fjernet fra graven og brugt som gulvsten i kirkens våbenhus; dog blev den for nogle år siden brudt op og stillet til side.

Om herredsfogden fortæller Hammelev kirkebog, at han er blevet afsat på grund af misligheder i sin embedsførelse.

Sagnet om ham beretter, at han var en mand, der gjorde meget ondt i sin levetid, og at han havde forbrudt sig på umyndiges midler. Han fandt derfor ingen hvile i sin grav. Hans genfærd gik igen, og som i levende live, sådan var han også efter døden især egnens befolkning til besvær. – Så sendte man bud efter præsten i Riis ved Åbenrå om at komme og mane herredsfogdens genfærd ned; thi der var ingen præst nærmere ved, der kunne og turde hamle op med dette.

Den aftalte dag kommer præsten kørende til Tørning. Omtrent midtvejs mellem Tørninggård og Slotsbanken byder præsten kuskene køre af vejen, standse og ikke køre igen, før der kommer én, som siger: „Kør så, i Vor Herre Jesu Kristi navn!“ Præsten tager så tre bøger, stiger ned af vognen og går ned i Tørning dal.

Samme dags eftermiddag sagde præsten i Skrydstrup til sin kusk: „Spænd for vognen og kør mig til Tørning, thi i aften kommer én af mine embedsfæller i fare!“ Kusken adlød, men da han og præsten var kommet op på vognen, kunne hestene ikke rokke den af stedet. Da sagde Skrydstruppræsten: „Det er den Onde selv, som holder vognen! Stig ned, tag det ene baghjul af og kast det bagop i vognen; så skal

han bære vognen, mens vi kører.“ Kusken gjorde sådan, og så rullede de af sted.

Da kusken fra Riis havde ventet en tid lang, kom der én, som satte sig bagi vognen på præstens plads og sagde: „*Kør så!*“ Men kusken, som havde mærket sig præstens befaling, kørte ikke – og så måtte genfærdet (thi det var det, som var steget på vognen) atter forsvinde.

Nede i Tørning dal, nordvest for Tørninggård og sydvest for Slotsbanken, mødtes genfærdet og præsten fra Riis, og sidstnævnte begyndte at læse i én af de tre medbragte bøger:

„*Du har kysset en pige i kirkedøren!*“ sagde genfærdet – så faldt denne bog. „*Jeg har engang kysset en pige i Guds hus, men jeg har sidenhen giftet mig med hende,*“ svarede præsten, og så tog han den anden bog og læste videre. „*Du har stjålet brød for 8 Skilling ud af en Amagerkones kurv, dengang du læste i København!*“ fortsatte genfærdet – så faldt den anden bog. „*Også dette har jeg gjort, men jeg har gjort det af trang og har senere hen, uden at hun mærkede det, lagt 8 Skilling i hendes kurv,*“ svarede præsten, og så tog han den tredje bog og læste videre; men han læste fejl, sigende:

„*Jeg maner dig ned i jorden, for evighed!*“

Da faldt den tredje bog, men hermed fik genfærdet præsten i sin magt; thi han kunne kun mane ned til dommedag, hvor det tilkom Vorherre at dømme. Til alt held for Riis-præsten kom Skrydstrup-præsten netop da til hjælp, og han fik manet genfærdet ned i jorden og slog en egepæl ned gennem dette!

Så gik begge præster til deres vogne. Præsten fra Riis sagde til sin kusk: „*Kør så, i Vor Herre Jesu Kristi navn!*“ – så kørte de. Den Skrydstrup-præst kørte bort på sin trehulede vogn. Da han nåede hjem, sagde han til kusken: „*Kør nu hen til møddingen, sådan at vognen kan støtte sig imod denne, thi så snart vognen holder, er den Onde fri, og han bærer ikke vognen længere.*“ –

Da Tørning mølle blev bygget, blev Tørning dal sat under vand, dog er egepælen endnu at se, et stenkast fra land, og der bliver for-

talt, at når nogen tager ud og rykker i pælen, hører han genfærdet hviske:

„Tag bedre fat – tag bedre fat!“

Thi når pælen rykkes op, er genfærdet atter frit.

GREV RANTZAUS LYKKE

Et sagn knyttet til Tørning slot

Grevinden på Tørning slot besøgte ofte selv de syge og bragte dem medicin og mad. En aften i et forrygende vejr blev hun hentet for at bringe en syg hjælp, og hun var straks beredt til at komme, men hendes mand forbød hende at gå ud. Hun adlød og gik ikke, dog var hendes tanker hele tiden ved den syge, og hun ønskede, at vejret snart ville stilne af, så hun dog kunne begive sig på vej; men vejret blev bestandigt værre.

Hun sad alene i den dunkle stue, da pludselig en *kobold* („underjordisk“) viste sig for hende. Med sig bragte den en kurv helbredende urter og drikkevarer. Kobolden bød hende gå til den syge med det. – Adlydende kobolden og sit hjertes stemme mere end sin mands, gik hun for at pleje den syge, som hurtigt blev rask takket være de helbredende ting, hun havde fået med fra kobolden.

Senere på aftenen, da grevinden sad alene i skumringen, dukkede kobolden op igen. Han takkede hende, fordi hun havde passet og plejet den syge, og nu bragte han med sig en æske, som han bød grevinden brænde i kaminen og lede efter i asken, hvad den indeholdt. „Så længe som disse ting er i din slægts besiddelse, vil de bringe slægten lykke!“ Da kobolden var gået, æsken brændt og ilden døet hen, ledte grevinden i asken og fandt:

En gylden edderkop, et gyldent bæger og endnu en tredie ting, men denne sidste ting fik en yngre gren af Rantzau-slægten, som nu er besiddelsesløs.

Men edderkoppen er endnu Rantzauernes ejendom.

ANNE BOYSEN (1873–1963) FORTÆLLER:

Min farfars far, *Hans Boysen*, købte Tørning mølle 1784 ved offentlig auktion for 7777 Daler courant. Han stammede fra det adelige gods Grøngrøft ved Gråsten, der senere kom i tysk besiddelse. Hans far, *Ras Boysen*, der blev over 100 år gammel (1708–1809), købte Grøngrøft i 1759 efter at have været gårdejer i Hokkerup. Hans far igen, *Thomas Boysen*, var født 1667, og døde Søndag Cantate 1741 i Bækken.

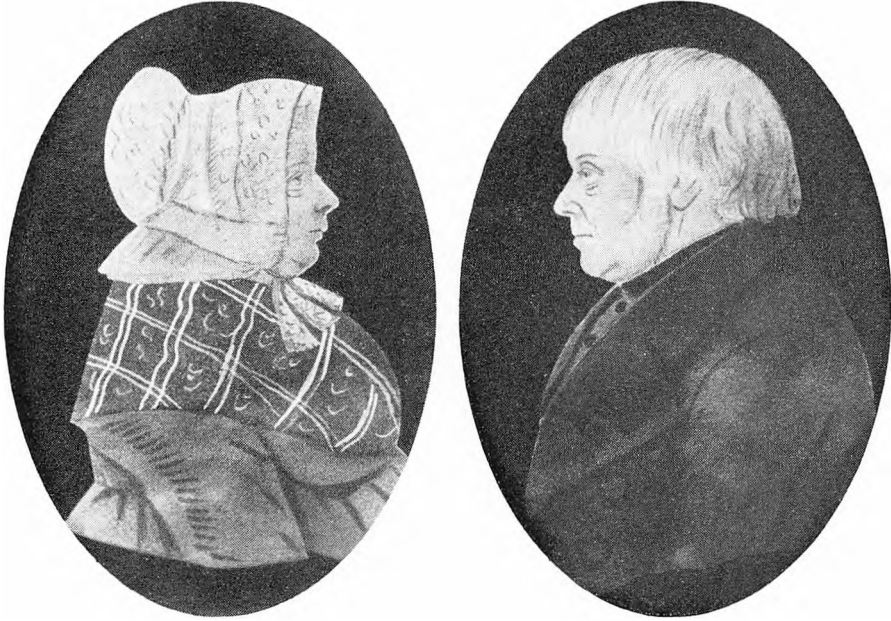
Grøngrøfts areal var, da vor slægt ejede det, på 567 tønder land, heraf alene 5 tønder have og gårdsplads! Det daværende stuehus, der nu bruges som avlsbygning, er opført af sønnen *Thomas Boysen*; hans navnetræk findes over døren. Senere er der opført et nyt stuehus i haven – hvor der i øvrigt findes gamle voldgrave og over indgangen to hvalrostænder, jeg har fået fortalt stammede fra en hvalros, som *Ras Boysen* engang skød i Egernsund.

Oldefar *Hans Boysen* var født i Hokkerup 22. juli 1754 og døde allerede 5. april 1806 på Tørning mølle. *Hans Boysen* var lidt mærkelig – halvt sindssyg. I 1791 blev han gift med min oldemor *Helene Poulsen*, der var født 1767 på Østergårds mølle i Hoptrup sogn. Da oldemor havde været enke en tid, blev hun gift med *Lautrup*, der ejede *Christiansdal*. Han stammede fra *Laksemøllen* i Åbenrå.

Tørning mølle er brændt i 1762. Den blev straks genopbygget; samtidig med huset overfor, *pakhuset* eller *herredsfoged Holms hus*, der er bygget 1762–63 af Højer. Her boede herredsfoged *Holm*, hvis våben nu hænger ved hoveddøren ind til møllens stuehus. Jeg husker, den har stået løs, men omkr. 1900 blev stenen indmuret i stuehuset. – *Jorden* var herredsfogdens. Jo, det fortalte farmor ofte.

Farfar, *Asmus Boysen*, døde 10. februar 1883 på Tørning mølle. Den 28. dec. 1833 var han blevet viet til *Anne Christine Schrøder*.

Hun var født 2. marts 1810 i Silienhave i Stenderup som datter af kongelig skovrider *Nis Ankjær Schrøder* og *Anneke Christine Beeck* fra *Ulfshus* ved *Haderslev*. Det var en gammel skovriderslægt. Stam-

„Mine oldeforældre fra Rejsby, Maren og Kresten Knudsen. Hun stod for gæstgiveriet, mens oldefar var studehandler.“ – Sønnesønnen Jakob Knudsen har skildret ham som Hendrik Børgesen i „To Slægter“.

faderen, hvis billede hænger øverst i slægtsgalleriet her på væggen, var rektor ved Frederiksborg latinskole. Han var en flittig, travl mand. Om morgenen skulle han læse med tungnemme elever, om eftermiddagen forelæse på universitetet og endelig prædike i Frederiksborg Slotskirke. Det var ham en stor sorg, at sønnen Peter ikke ville studere videre.

Inden Nis Schrøder blev skovrider, var han i Stenderup. Han blev så skovrider i Haderslev amt i hertugdømmets tid. Og herfra stammer venskabet mellem hertugen af Augustenborg og vor slægt. Hertugen kom ofte på jagt i Tørning, fortalte farmor, og han kom så ind og fik middag eller frokost på møllen. Farmor var god til at lave mad – hertugen kunne godt lide hendes anretninger!

Hertugen bearbejdede bedstefar, men han blev aldrig tysk. Jo, jeg husker godt min bedstefar, *Asmus Boysen* (1800–1883), selv om han døde allerede da jeg var 9 år.

Han var en stout mand, mere striks end bedstemor. Han tog sig meget af opdragelsen, men drengene skulle først og fremmest lære jagt – og så fiskeri! Selv var han en stor jæger; lysten til og evnerne for jagt gik i arv i slægten. Bedstefar havde gået i latinskolen i Haderslev. Det var dengang, de red på heste ind til skolen i Haderslev. Men han ville ikke have, at sønnen, min far *Nis Peter Boysen*, skulle derud. Så fik far huslærer, i øvrigt en tysk officer. – Men efter et eller andet slag omkr. 1848 blev bedstefar og han uenige, og så kom han bort!

Min farmor var meget blid, jeg husker hende ret svagt, hun døde på møllen 24. marts 1881. Hun forkælede os børn ganske forfærdeligt. Hun kunne huske herredsfoged Holm og fortalte gamle sagn, også om Holm, og viste os pælen ude i mølledammen, hvor han var manet ned. Vi kaldte den alle *Holms pæl*. I min barndom, i hvert fald, stod den der endnu.

Da friskarerne ventedes i 1848, ville bønderne hugge et træ om oppe på banken for at benytte det til at spærre vejen. Men så gik farmor – skovriderdatteren – op til dem og sagde: „*Jeg synes ikke, I skulle gøre det, det er synd for træet, og det hjælper da ikke noget!*“ Træet står endnu ved vestsiden af ruinerne, og den dag i dag ses stadig savmærker langs foden og jernnagler til med tove at dirigere faldet.

Farmor medbragte et smukt udstyr. Jeg har selv stående et stort mahognichatol af farmors medgift; det blev lavet i Haderslev som svendestykke. Og et hjørneskab af mahogni, hun også fik. Jeg ejer det ene af slægtens fire spejle: „*De fire årstider*“, mit forestiller høsten. Disse store, smukke empirespejle er fremstillet på Christiansdal af franske huguenotter, emigranter fra omkr. 1800. – Her ved vinduesnichen står et stort, smukt Peter Green-ur; lavet i Åbenrå. Peter Greens hoved ses udkåret øverst. Efter gammel skik drejede farfar det op hver søndag morgen klokken 6. Han stod ellers ikke op kl. 6.

Men der skulle være orden i det.

„Mine bedsteforældre på Tørning mølle, Asmus Boysen (1800–1883), gift 1833 med Anne Christine Schrøder (1810–81), datter af kgl. skovrider N. A. Schrøder på Ulvshus ved Haderslev.“

Om ham skrev Dücke Nissen i sin dagbog: „Den gamle Boysen er 64 år gammel, men en mand af stærk bygning og skarpe træk. Hans hår er hvidt, en høj pande; små, men levende øjne, en kroget næse, men mund og kinder ere veldannede . . .“

Gæster havde vi ofte på Tørning mølle. Helt siden den slesvig-holstenske tid har der bestået et storartet naboforhold mellem familierne Boysen, Tørning mølle, og Matzen, Tørninggård, der jo ellers var tyske. Den sønderjyske folkefører, Hans Nissen's enke, „oldemor“, kom sommetider ned og hilste på min farmor. Og vor nabo, Hugo Matzen, kom og spillede whist med farmor og hendes bekendte. – Da Matzen flyttede fra gården, fik min far et gammelt maleri af mølledammen og møllen, malet af Matzens tante fra Wiesbaden. Og et maleri af herredsfoged Holms hus, jeg har på min væg, er fra 1763.

Der var stor fest, da kanalen ned til Christiansdal blev åbnet i 1862. Alt var så fint illumineret; et stort arbejde havde det jo også været at udgrave den højtliggende og imponerende 8 alen brede kanal fra Tørning mølle gennem Teglholt til Christiansdal for at sikre spejlfabrikken et større fald på vandet, ca. 17 meter. Vandet betaltes til min far med 1500 Daler årligt. Christiansdal var overtaget efter treårskrigen i 1851 af handelshuset Weber til slibning og polering af spejlglas, senere også vinduesglas. Men der er også fremstillet drikkeglas; jeg ejer selv en del af de sjældne glas.

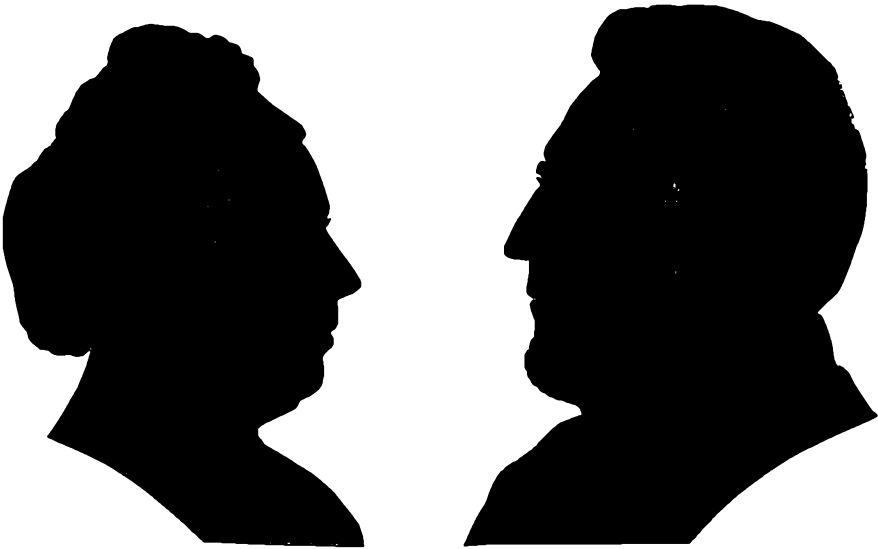
Frederik VII kom på Christiansdal. Hans forbindelse med stedet skyldtes mest, at grevinde Danner var ungdomsveninde med fru Weber. Hr. og fru Weber kom meget her på møllen. Han var meget dansksindet, og efter at en preussisk prins en søndag i juni 1865 havde været i Haderslev og haft højtstående danske i audiens, fik han og de danske mod, så Weber, der før havde haft sit Dannebrog liggende udbredt på jorden, hejste det på fuld stang!

Efter at Weber gik fallit i 1868, ejedes Christiansdal af to fætre, ritmestrene von Düring og von Düring-Rosenkrantz, og gik i 1873 over til Johs. Hage for 100.000 Daler, men da var der også en arbejderstab på ca. 300! Johs. Hage stammede fra Nivågård og kom meget i vort hjem. Han ville købe Tørning og slå den sammen med Christiansdal, men det afslog bedstefar!

Og så er vi nået frem til mine forældre:

Far, *Nis Peter Boysen*, er født på Tørning mølle den 22. september 1836. Han har fået sin uddannelse som møller i Kiel og andre steder i hele Tyskland. Han var stor, høj og kraftig. En meget myndig mand, meget aktiv i sin gerning og stærkt national. Den 29. oktober 1862 blev han gift med min mor, *Caroline Athalie Knudsen*, datter af gods-ejer *Knud Lausten Knudsen* til Hedegård og Trøjborg og *Gyde Marie Oksen* fra Forballum, datter af vesteregnens rigeste bonde, *Hans Oksen*.

Min bedstefar, *Knud Lausten Knudsen*, købte i 1852 Trøjborg slot af amtmandsenken *Charlotte Louise de Neergaard* for 107.200 Rigs-

„Min far, møllejejer N. P. Boysen (1836–1925), og mor, Caroline Athalie, datter af godsejer Knud Lausten Knudsen til Hedegård og Trøjborg.“

bankdaler. Igennem århundrederne havde der siddet mange store og betydelige mænd på den gamle borg. Limbekkerne har også regeret der, og en Daniel Rantzau vandt gården for sin slægt. Medlemmer af Danmarks og Holstens højadel har hersket her gennem sekler. Men da bedstefar købte Trøjborg, var det ikke for at blive godsejer, han kaldte sig stadig gårdejer og ville ikke bo på det gamle slot. Han tilbød at *forære* det til staten, hvis man ville indrette et seminarium på Trøjborg slot! Men svaret lød, at udgifterne hertil nok blev for store, og i 1854 lod bedstefar så den stolte borg bryde ned. – Også, som han sagde, for at ikke hans sønner skulle føle sig som herremænd.

Men bedstefars betydning blev større end nogle af de tidligere ejeres; han blev en virkelig fører for egnen. Ikke fordi han var gods-ejer, men fordi han virkelig var en åndens kæmpe, der, ja, helt selvfølgelig kom til at indtage en førende stilling i det store nationale og religiøse vækkelsesarbejde i enklaveområderne. For mor og hendes

søskende holdt han i flere år huslærer, *Chresten Kold*, og gennem ham blev han så grebet af Grundtvigs kirkelige og folkelige tanker. Han var bl. a. formand for landboforeningen og med til at stifte verdens første højskole i Rødding 1844. Men nederlaget i 1864 knækkede bedstefars livsvilje, og han døde et par år senere.

Der kom mange børn her på møllen: I 1863 fødtes *Asmus Boysen*, min ældste bror, der overtog møllen efter min far og 1906 blev gift, men han døde barnløs i 1945. Min næste bror hed *Knud Lausten*, født i 1864, så kom *Valdemar*, derefter *Viggo*, *Gyde Marie*, og jeg som den yngste blev født d. 1. oktober 1873. – Mine tre ældste brødre gik i skole i Ribe, *Viggo*, den yngste, kom i Haderslev latinskole. Vi to piger havde privatlærerinde.

Mor og far var altid travlt optaget. Men mor havde dog megen hjælp: både husjomfru, stuepige, barnepige, kokkepige og malkepige. Far var rask og beskæftiget indtil et halvt års tid før sin død i 1925 på Bakkely i Haderslev. – Møllen havde han afstået, da min bror blev gift i 1906.

Møllen er brændt to gange i min tid, første gang i januar 1902. Det var en meget kold dag. Alle sprøjterne var frosset, og så blev der i stedet lagt presenninger på, men de kunne heller ikke kvæle ilden. Branden skyldtes uforsigtighed af en håndværker med en lygte i underste etage. – Anden gang brændte den i november 1907.

Jo, som til vel alle historiske steder knytter der sig også sagn om genfærd og gruelige spøgelseshistorier til Tørning. Vi havde en gammel gartner, han så altid *Klaus Limbek* med hovedet under armen om natten. Hans hustru *fru Ide*, der optrådte med så stor strengthed overfor bønderne, at hun bl. a. havde et kobbel sorte, glammende hunde bag gitter til at kunne pudse på de genstridige bønder! – kører hver nat med sort firspand med ild ud af næseborene og fulgt af hylende, glammende hunde inde fra Tørning over markerne og med en susen ind gennem nuværende Sandkule skov, hvor et bestemt led, hvis det lukkes om aftenen, hver morgen findes væltet over ende! Men når

„I gode forældre kjær, som har oplevet den dag at see Eders yngste barn at træde i voksne alder. Gud Eder længe spare fra sygdom, nød og fare; en krone venter Jer, når I af tiden går. Lev vel, lev evig vel. Til erindring fra mig, Kjerstine Fellstedt, Fredsted Palmesøndag d. 28. marts 1847.“

tågen ved aftenstid hyller Tørning dal, er det dronning Margrethes terner, der danser . . .

Slottet er brændt, det kan man se. Man fortalte, at Klavs Limbek hver nytårsnat henter en munkesten ved ruinen. Og at Rolf Limbeks hustru – hun hed Wulfhildt og var enke efter Pogewitz, som hun havde forgivet med rottegift – ikke fandt ro i sin grav. Rolf døde i øvrigt også kort efter sit giftermål!

Et smukt sagn beretter, at ved midnatstide hver julenat hæver en slange sig med guldkrone på oppe på voldstedet.“

BERETNINGER FRA TREÅRSKRIGEN

I 1865 nedskrev grev Adelbert Baudisin i sine erindringer
(Stuttgart 1865):

Jeg har lært Tørning at kende i året 1848 under omstændigheder, som vil være uforglemmelige for mig.

General Wrangel havde besluttet fremrykning fra Røde Kro mod Haderslev, og da der på og ved Tørning stod en stærk dansk afdeling, måtte jeg med 40 jægere til vogns foretage en rekognoscering for om muligt at udforske fjendens stilling og hjembringe nogle fanger til hovedkvarteret, og af dem få nærmere besked om danskernes styrke længere tilbage.

Lykkelig ved tanken om at skulle sige Røde Kro farvel, kørte jeg en tidlig morgen en solfyldt julidag over heden til Tørning. Da jeg mente at være kommet nær nok til at danne en snigpatrulje, stod vi af vognen og krøb fremad på alle fire inde bag hækkene gennem enge og kornmarker. Undervejs sluttede nogle medlemmer af det Tann'ske frikorps sig til os, og da de for nylig havde sejret i kampen ved Hoptrup, var det svært for mig at holde dem fra et angreb på danskerne, som, intetanende om, hvor nær vi var, gik frem og tilbage på vejen.

Vi lå ved et lille hus, i en grøft overgroet med brombærranker, da vel en 20 mand danske husarer under ledelse af en vagtmester red tæt forbi os. Vagtmesteren tabte pludselig sin pibe, en husar steg af hesten for at samle den op og benyttede lejligheden til at skære en hasselkæp i hegnet, jeg netop lå bag ved. Han var så nær ved mig, at jeg kunne have taget ham ved hånden.

„Fremad!“ råbte vagtmesteren, „– hvad vil du der med kæppen?“ „Den er god til insurgenterne!“ lo husaren, idet han lod kæppen suse gennem luften.

Det havde kun kostet mig et vink med hånden – og husarerne ville havde gjort deres sidste ridt. Men vi var langt inden for den danske forpostrække, tre mil fra vore egne tropper, og ville uden tvivl være

kommet til at betale det vovelige foretagende med vort eget liv. Vi blev derfor roligt liggende, til husarerne havde fjernet sig, og rådslog om, hvorledes vi bedst kunne udforske de danske stillinger.

Da tilbød en frivillig, Eduard Schüller fra Württemberg, sig til at gøre et vovestykke, i tiltro til sit ungdommelige ansigt. Han tog tøjet af og trak i stedet den unge bondekones tøj på, hvis hus vi lå bagved. Så tog han en mælkespand i hånden, en malkeskammel i den anden og skred graciøst som nogen ung pige op på en høj, hvor konens røde ko gik og græssede, tøjret til et langt reb. Malkningen havde han lært, da han var med friskarerne på Jyllands sletter. Koen lod sig roligt malke, og de danske forposter, af hvilke én talte godt tysk, tiggede forgæves om et lidet kys – *i tugt og ære!*

Schüller spillede sin rolle fortræffeligt, tog et grundigt overblik over danskernes stilling og kom tilbage til os med fyldt mælkespand. Da faren for at blive opdaget og indfanget som spion var vejret over, og da han så, hvor meget hans indfald havde moret os, berettede han i så komiske vendinger om sin angst for kærlighedserklæringerne af en sommerfregnet jyllænder, at vi havde svært ved at lade være med at le højlydt.

Vort mål var nået, og selv om vi ikke kunne medbringe fanger, så vidste vi dog nøje, hvor danskerne stod. – Næste morgen rykkede hannoveranerne frem mod Tørning og jog dem efter nogle få skud ud af den udmærkede, faste stilling.

En frivillig ved det v. d. Tann'ske korps, arkitekt G. L. Martens, noterede den 30. juni 1848 i sin dagbog:

Jeg fik til opgave at studere egnen fra Haderslev til Tørning mølle, hvor danskerne havde anlagt den på vedlagte kort angivne forskansning, som de danske inden vor omringning forlod uden skydning.

Vest for Haderslev ligger den såkaldte Haderslev Dam, et forholdsvis bredt vand, som står i forbindelse med fjorden. Ind i dammen flyder en lille bæk, kaldet Tørningbæk, hvis sumpede bred kun er pas-sabel få steder. Den driver Tørning mølle som vist på kortet.

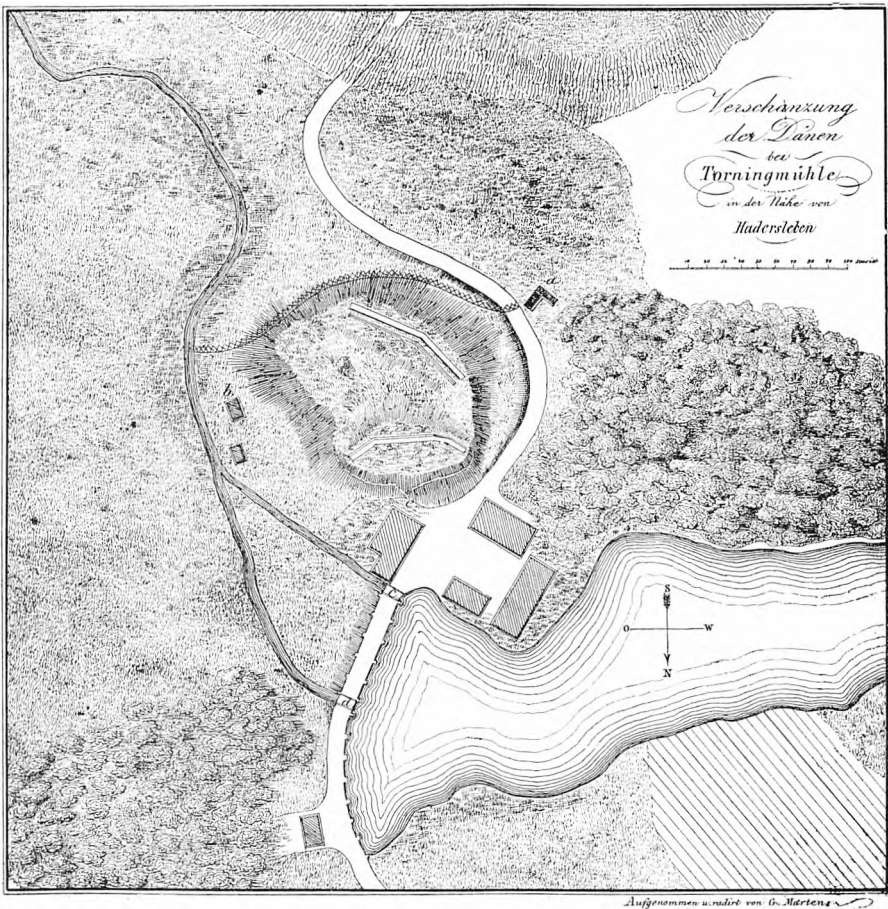
I gammel tid stod her et slot på det 60–70 fod høje bjerg, vist nord for møllen. Murene af den gamle bygning rager endnu frem og benyttes af danskerne som skanser. De var omhyggelig belagt med græstørv og forsynet med løbegrave. Bag repliskansen, som ligger mod nord, fører en trappe ned i nærheden af møllebygningen *e*. Mod syd, ved foden af bjerget (øverst) var der fra den lille bæk til over vejen ud for *a* anlagt en stærk palisaderække, som var udfærdiget med den største omhu.

På den anden side af vejen, ved *a*, var bygget en hjørneskanse, som befæstet med skansekurve og skydeskår lænede sig mod skovbeplantningen ud til en sump. Ligesom de øverste skanser særdeles omhyggeligt udført.

Ved østsiden af bjerget (til venstre) stod ved *b* to mindre huse, som blev benyttet til opbevaring af træ. Uforståeligt nok var de ikke som møllen forsynet med skydeskår, og dog var det det eneste angrebspunkt af skoven i nærheden af disse huse og bækken.

I *c* løber bækken under broen og driver det store møllehjul, i *d* er der en sluse, som trækkes op i tilfælde af angreb, og som i løbet af mindre end to timer kan gøre bredderne langs bækken til Haderslev Dam ufremkommelige! Her havde danskerne til stadighed en post sat ud.

Med stor fornøjelse beså vi disse ting, gik mod øst tilbage langs nordsiden af bækken og fandt ved bredden overalt spor af forladte

bivouakker, og i Christiansdal, en mølle, som også ligger ved samme bæk, var ligeledes stærke forskansninger, palisader og skydeskår i de overalt tilmurede vinduer.

Som det kunne forudses, modtog danskerne tidligt besked om preussernes omringning og forlod naturligvis i tide disse skanser. – I nogle dage var jeg beskæftiget med optegnelser om denne egn og at tegne planerne, af hvilke jeg har fundet denne del værd at optage i min dagbog.

Vi går til slut over på den danske side af forskansningen ved Tørning i sommeren 1848. Under titlen *Livet i Felten* udsendte J. P. Laurent i 1849 sin bog med undertitlen: *Uddrag af en Læges Dagbog i Sommeren 1848*. Vi slår op i den gamle dagbog på den 5. juni 1848:

Efter to timers dyb søvn fik jeg med ét ordre til at gå nordvest på med 2. og 4. kompagni, der skulle besætte nogle hulveje i omegnen af Tørning og Christiansdal møller. Farvel du gode søvn! Farvel middagsmad! Farvel Lisbeth! Nu går jeg med 2. kompagni til Tørning, og så skal jeg til Christiansdals oliemølle!

Efter en god times forløb kom jeg til Tørning mølle og blev i højeste grad overrasket ved stedets yndighed. Her var et skovparti med vandstrømme og søer, dejlige dale, høje bakker, et gammelt tinghus og den store, røde møllegård. På en betydelig høj fandt man ruiner af et gammelt slot, og på toppen af denne stod en jæger og bevogtede det blodrøde Dannebrog, mens skovens hulveje gav genlyd af bygelhornenes ejendommelige toner. Tit og ofte har jeg ønsket at kunne daguerreotypere de egne, jeg har set, men intetsteds mer end her ved Tørning mølle.

Gennem ufremkommelige skovveje måtte to karle bære min bagage et godt stykke vej hen til den anden mølle. Men da jeg endelig kom der – så var her intet 4. kompagni. Jeg erfor da, at *en lille stunds gåen* herfra lå en stor bondegård, der også hed Christiansdal, og jeg begyndte da en ny vandring herhen. Jo, ganske rigtig! 4. kompagni lå hos den rige P. B. i Christiansdal, og man kunne have ret i at udbrøde: „Ja, der er godt at være!“

Var J. K. i Nørre Mastrup en formuende bonde, så var hans søskendebarn P. B. i Christiansdal det endnu mere. Gennem en bred allé kørte man op til den tegltækte gård, og gennem den hvælvede port i midten af en høj længe kom man ind i en stor gårdsplads, hvis midte prydedes af en grøn græsplæne, og i hvilken to engelske bulldogger gøede ud af et par sirlige hundehuse. Et prægtigt blomsterflor

brammede i den store have med slangebugtede gange, og et anstrøg af hyggelighed var udbredt over værelserne.

Deres eneste datter, skøn Anna på 17 år, spillede fortepiano og gik med brunels sko og hvide strømper, og det var umuligt andet end at tro, at man var hos en proprietær; dog, manden kaldte sig selv en bonde, og som sådan tituleredes han af de omboende. Jeg sagde til min karl: „*Det kan du fortælle ovre i Holbæk amt, hvordan bønderne have det i Slesvig.*“ Men han svarede: „*Nej, jeg gør ikke, for de vil sige, det er løgn!*“

Da jeg var kommet udmærket tilsæde i den bløde sofa, mens kaffen duftede mig lifligt imøde, og skøn Annas kager skulle vederfares deres ret, begyndte kaptajnen at gøre nar af mig, fordi jeg havde gjort en omvej på henved én mil! Vi begyndte da at snakke om de to Chri-

Endnu i 1848–50, under treårskrigen, dannede herregårdsskytterne en lille kerne for sig i hæren, for de kunne skyde – og ramme! Til venstre to af de danske Jenser.

stiansdaler og at anstille betragtninger og undersøgelser på kortet, og det viste sig da snart, at jeg havde været på det rigtige sted, men at hele fjerde kompagni var gået galt.

Øjeblikkelig åbnede kaptajnen vinduet og råbte: „*I gevær!*“ og en halv time efter min ankomst måtte jeg for fjerde gang den dag bryde op, forlade dette fortrinlige sted og begive mig den selv samme vej tilbage til oliemøllen. – Se det var nu ret behageligt, især efter gårsdagens ekskursion til Åbenrå og det dårlige nattekvarter i Genner, og dobbelt interessant blev turen derved, at kaptajnen mente at måtte gøre en lille omvej til Tørning mølle for at tale med et andet kompagni.

Klokken var vel 10 omtrent, da vi syngende ankom til Christiansdals oliemølle, hvor vi fandt det kompagni jægere opstillede på en skrå bakke, som vi skulle afløse. Også dette parti var uendelig skønt, og vandets susen fra det høje fald lød lige så romantisk i denne skovdal som ved Tørning vandmølle.

Det er sandt, at det ydre af oliemøllen var yderst tiltalende, men det indre svarede så meget desto mindre til forventningerne. Værten var komplet pebersvend, der som sådan ikke havde vidst at tilvejebringe det hyggelige i sin bolig. Her fandtes store, halvtomme værelser uden gardiner for vinduerne, og dårligt var det kun bevendt med nattelejerner. Men – hele antallet af den lille vandmøllens gæster beløb sig til fem officerer og 200 mand, så her var manden lovlig undskyldt, fordi han ikke kunne byde os mere, end han havde.

Den 6. juni 1848.

. . . Hvilke interessante momenter af feltlivet har denne dag ikke beriget min erindring med! Først og fremmest en frokost under åben himmel. Tænk jer, at vi ligge på et afsides sted i en stor skov; på skråningen af en bakke er bordet sirligen dækket mellem træerne, luften er kølig og sval, sommerens friskhed dufter fra løv og fra græs, og munter fuglesang genlyder fra trætoppene.

„Feltvagt ved Hammelev i det slesvigske 1848. Tidlig Morgen.“ Maleriet, der også findes i kobberstik, er set mod øst inde fra Pamhule skov.

Neden for bakken ligger møllen, jægerne bader i mølledammene, kraftige sangstemmer fremkalde ekkoet fra det tætte af skoven, og Polidor spiller på en stor accordium. Naturalforplejningen lå på fadene som delikat boeuf, en æske sardiner svømmede i olie, og ypperlig vin perlede i glassene. Der var udbredt noget så overordentlig smukt over og omkring det hele taffel, noget så friskt og herligt, som langt fra kan føles på en tur til dyrehaven!

Den 7. juni 1848.

Det har været en famøs dag, umådelig trættende og ærgerlig.

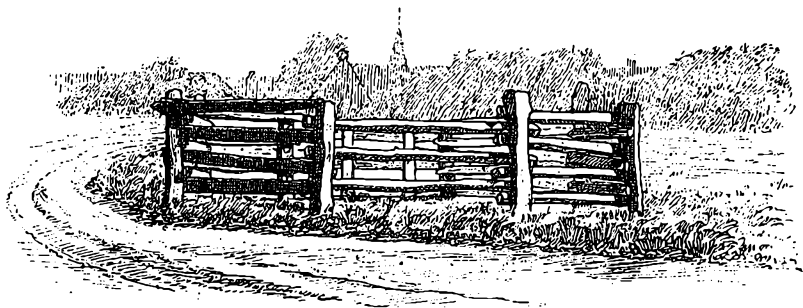
Kl. 3 i nat blev vi i al stilhed purret ud, da en ordonnans havde bragt budskab om, at vore to kompagnier i Mastrup var blevet angrebet og havde måttet trække sig tilbage. Vi var nu afskårne og måtte i ilmarch og ad omveje søge til Bjerninge Røj, hvor korpset var,

omtrent et par mile derfra. Det var en ubehagelig historie at skulle retirere nord på og vide sig aldeles afsondret fra al bistand. Tavse vandrede karlene fremad uden sang eller samtale, og pistonremmen var taget af hanen, for at de øjeblikkeligen kunne fyre.

Det gjorde mig mest ondt for folkene, da de, lige siden vi kom på Slesvigs grund, hver nat havde måttet stå på feltvagt i regn og blæst, og størsteparten havde ikke været af klæderne, siden de tog fra Sjælland. De frivillige erfarede rigtignok, hvad det var at være soldat, og havde de turdet, havde de vist gerne kastet tornyster og oppakning for at lette sig den uafbrudte march.

På markerne nord for Christiansfeld blev vore jægere kastet ud i kæder, og jeg fik endnu en gang et begreb om, hvor trættende det er at vandre over pløjede enge, mergelgrave, moser, gennem hegn og høje kornmarker og banende sig vej gennem skovens tykke underkrat. Det regnede naturligvis af og til. Flere karle styrtede om af mathed, og mangfoldige fik næseblod.

Sent ud på eftermiddagen lå endelig avantgarden på de høje bakker syd for Kolding, med udsigten over de prægtige ruiner af Koldinghus og den smukke fjord. Vi havde nu marcheret henved syv mil uden at få synderlig hvile eller noget at spise. – Alle kastede sig øjeblikkeligen ned på jorden, mange så trætte, at de ikke engang kunne spise . . .

Af landsdelens historie

Helt fra skoletiden er både børn og voksne i dette land så fortrolige med danmarkskortets karakteristiske udseende, at man uvilkårlig vil studse, hvis man præsenteredes for et kort, der i formen afviger fra det gængse. – Danmarkskortets silhouet er blevet et almenkendt, symbolsk begreb.

Men det mærkelige er, at dette billede, vor tid er blevet så fortrolig med, i virkeligheden ikke er synderlig gammelt. I sin nuværende udformning er det næppe mere end 150 år. Den kartografiske udvikling har her i landet, som så mange steder i verden, været en langsomme- lig, uregelmæssig og besværlig proces. Dansk og udenlandsk initiativ har afløst hinanden på godt og ondt gennem årene, og da den nationale kartografis ældre historie er en beretning om vor landsdels banebrydende indsats, skal her berettes om hundredåret 1550–1650, da kartografiens vugge så at sige stod her i hertugdømmerne, idet både

initiativet og de første korttegnere stammede hervedefra, fra den del af Danmarks rige, der rammende er kaldt *Nordens port til Europa*.

I 1585 begyndte Georg Braun i Hamborg udgivelsen af et imponerende kæmpeværk i 5 bind: „*Civitates orbis terrarum*“. Et pragtværk, der indeholdt skønne, kobberstukne, undertiden samtidigt kolorerede prospekter fra mange europæiske stæder, deriblandt de ældste stik over byerne Ribe, Haderslev, Tønder og Åbenrå. I bind 4 (Köln 1588) findes det ældste eksisterende og ofte gengivne kort af Danmark, som er af direkte dansk oprindelse, fra 1585. Det er i øvrigt det eneste landkort i hele værket.

Kortet er udarbejdet af magister *Marcus Jordan*, der var født i Krempe i Holsten og havde studeret i København og senere blev professor i matematik. På det smukke kort er trykt en tilegnelse til statholderen her i hertugdømmerne, den rige og meget belæste grev *Heinrich Rantzau*, søn af den store danske feltherre Johan Rantzau. Rantzau har bestilt kortet hos Jordan til at medbringes i Brauns store værk, og det er naturligvis også vor rige statholder, der har betalt det.

Inskriptionerne på dette kort, der er det mest eftertragtede gamle danmarkskort blandt samlere, er affattet på latin, og i øverste højre felt står indskriften: „*Heinrich Rantzau, kongelig råd hos Frederik II, statholder i hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt i Ditmarsken, de lærdes enestående beskytter, en pryde for fædrelandet og vort værk!*“

Heinrich Rantzau var ikke alene en rig og mægtig herre, men også en meget belæst og skrivende mand, der stod i brevlig forbindelse med berømte videnskabsmænd og digtere ud over det ganske Europa. Med god, klingende holstensk mønt hjalp han mange af sine beundrere til udgivelse af deres værker – samtidigt med at han i tidens noget overdådige stil overvældedes af deres dedikationer.

Jordans kort betegner i al sin ufuldkommenhed en stor indsats i dansk kartografi. Alene det, at renæssancens største kartograf, *Gerard Mercator*, i sit første atlas kopierede store dele af Jordans kort, vidner om Jordans selvstændige arbejde. Påfaldende er det dog at se, hvor lidt Jordan har kendt til Sjælland og i øvrigt også den jyske hede.

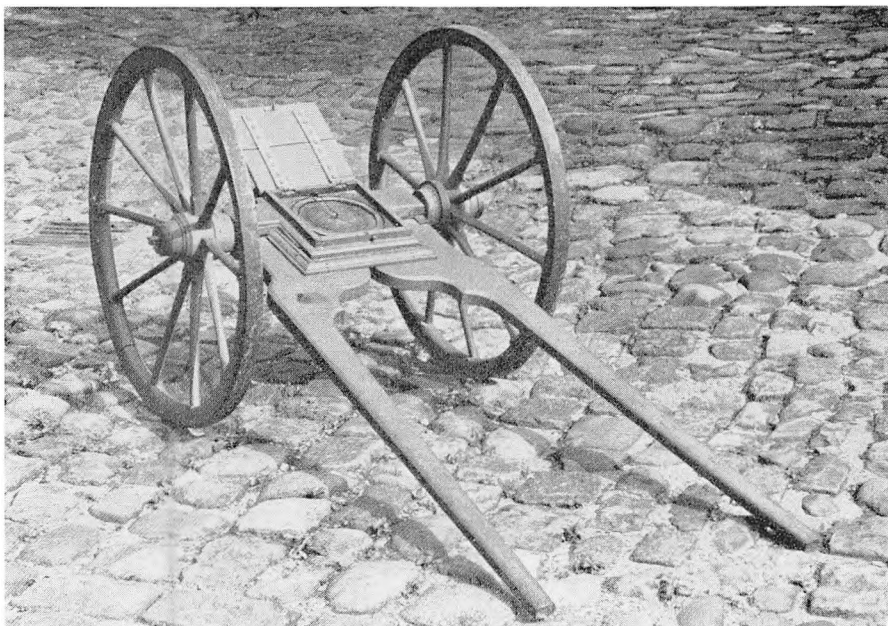
Johannes Mejer, der var den betydeligste korttegner i 1600-tallet, er den eneste af de ældre danske kartografer, af hvem der findes et portræt. Det er udført af Mejer selv og stukket af de to guldsmedebrødre Petersen fra Husum.

Flest navne er der på Fyn og i Nordjylland, og endelig har han naturligvis været helt fortrolig med sine hjemlige hertugdømmer, som han allerede tidligere havde kortlagt, i 1559.

Det var sket i hans ældste, eksisterende kortarbejde, der tillige er det ældste specialkort over hertugdømmerne. Kortet, der er indrammet i en cirkel med kalender, er trykt i træsnit i Hamborg og fik senere ret stor spredning, men af det originale tryk kendes nu kun ét eksemplar, på universitetsbiblioteket i Leiden.

Kartografien kom som så megen anden kultur udefra til Danmark, og som kulturbro kom Sønderjylland som nævnt også til at spille en rolle i denne forbindelse. Men selvstændig dansk kartografi opstår først under Christian IV, og det er karakteristisk, at den egentlige

Med en såkaldt milevogn foretog Johannes Mejer opmålingen af landsdelens landeveje. Naturligvis vil man på Mejers nu 300 år gamle kort let kunne konstatere unøjagtigheder, men helhedsindtrykket er en forbavsende nøjagtighed. Men da havde Mejer også i årevis rejst med hest og vogn; efter kongelig ordre med indkvartering rundt i præstegårdene.

grundlægger var en sønderjyde, Johannes Mejer fra Husum, der levede fra 1606 til 1674.

Johannes Mejer, der var præstesøn, kom som fattig og forældreløs dreng i huset hos en onkel i Slesvig. Efter omskiftelige første ungdomsår drog han til København og fik mulighed for en højere undervisning, herunder matematik og astronomi. Han stiftede bekendtskab med Tycho Brahes videnskabelige værker og fik tidlig interesse for den praktiske kartografi. Selvstudium har været nødvendig på dette delvis uopdyrkede videnskabelige felt, og Johannes Mejer må på egen hånd have været i stand til at udvikle en ny eller nøjagtigere landmålingsteknik.

Der forelå i begyndelsen af 1600-tallet allerede en righoldig kartografi over de danske landsdele, i det væsentlige udført af hollandske, engelske og italienske kartografer, men præget af unøjagtigheder og forvrængede proportioner, som datidens primitive hjælpemidler og i øvrigt manglende geografiske viden, måtte medføre. Til grund for Johannes Mejers værk lå selvsyn og nøjagtighed og derudover en glimrende evne til hurtigt og koncentreret arbejde.

I 1630'erne fik Mejer forbindelse med det hertugelige hof på Gottorp, og i 1636 foreligger de første kort fra hertugdømmet Slesvig. Derefter fulgte en afgrænset opgave: Kortlægningen af Åbenrå amt med indtegning af alle landsbyer, gårde og huse, helt ned i målestokken 1:12.500. Der foreligger kort over samtlige herreder, sogne og endog de enkelte landsbyer, alt udført med største omhu. Dette værk blev dog først værdsat tre århundreder senere, idet disse kort først blev trykt i 1942 og derved alment tilgængelige. Til gengæld agtes de nu som en af vore væsentligste og pålideligste kilder til vor viden om topografi, landbrugsforhold og samfundsreformer fra 1600-tallet.

Mejers værk må være kommet kongen, Christian IV, for øje, idet der i 1642 følger en opgave efter kongelig befaling på at opmåle Jyllands vestkyst fra Varde til Elben. Den dygtigt løste opgave bevirkede udnævnelse til *kongelig matematiker* i 1647, et år før kongens død.

Imidlertid havde Mejer allerede i 1638 indledt det, der blev hans kendteste værk, opmålingen og kortlægningen af hertugdømmerne, og som beslaglagde Mejers tid i lange perioder. Mejer rejste i årevis med hest og vogn og havde efter kongelig ordre kvarter i præstegårdene. – Kortarbejderne offentliggjordes som bilag til det topografiske værk: *Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein*, der blev udgivet af Caspar Danckwerdt i 1652 og blev trykt i Slesvig. Mejers omhyggelige og detaillerede målinger og talrige topografiske data var fortræffeligt gengivet ved de to brødre, guldsmedene Mathias og Nicolai Petersens klare og sobre kobberstikning og ved den velvalgte, klare og letlæselige sats. – De 37 kort i værket var af hidtil ukendt standard, kunstnerisk, kartografisk og typografisk, og

kobberpladerne blev anvendt i talrige senere værker, særligt hollandske.

Mejer fik dog ikke udelt glæde af sit værk. Udgiveren Caspar Danckwerdt vakte Frederik III's mishag ved at indflette forskellige politiske tendenser i teksten, der i øvrigt led ved umådeholden længde. Den økonomiske gevinst kom kun i begrænset omfang Johannes Mejer til gode, og han skal endog have haft modgang, fordi det blev lagt ham til last, at de indfaldende fjender under de efterfølgende Svenskekrige kunne gøre brug af de fortræffelige kort!

Johannes Mejers senere år kendetegnes derfor ikke blot af store opgaver, men også af modgang og mismod. Han nåede at udarbejde et fuldstændigt generalkort over hele Danmark og indledte arbejdet på et stort nordisk atlas. Kongens velvilje var imidlertid ikke bestandig, og efter de ødelæggende krige var de økonomiske muligheder små. Mejers værker nåede aldrig til trykning, men deponeredes i de kongelige samlinger. 1659 vendte han tilbage til Husum, stadig beskæftiget med kartografien, men i vanskelige omstændigheder og uden den belønning, som en fortsat udgivelse af hans værker ville have været.

I forbindelse med *Sønderjyllands Kreditforenings* 50-års jubilæum har kreditforeningen udgivet et enkelt af Johannes Mejers kort fra Danckwerdts værk i nytryk: *Nordtheil des Herzogthumbs Schleswieg*. Den velvalgte papirkvalitet og den fremragende kopiering gengiver udmærket charmen og skønheden fra de originale kort, der i dag er eftertragtede og dyre samlereobjekter. Kortet er særligt interessant, fordi det omfatter omtrent alt, hvad der blev dansk igen i 1920, og det giver også lægmanden værdifuld viden om vor landsdels udseende for 300 år siden.

Danske, og i særdeleshed sønderjyske, antikke kort virker ofte særdeles dekorative, fordi land og hav i reglen indgår på kortene, og kyst, øer og søfartsveje giver et særligt liv.

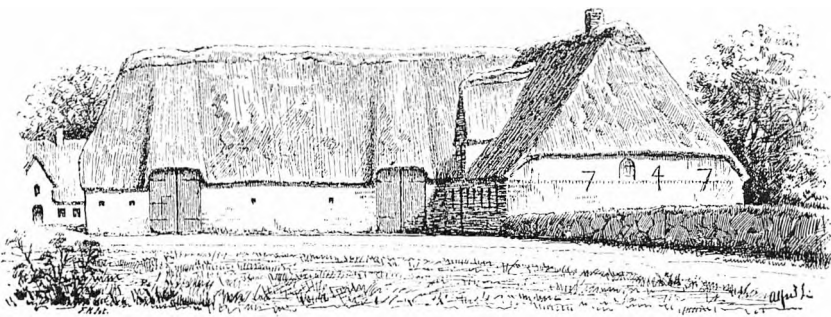
Det lønner sig at studere kortene nærmere. Man vil hurtigt bemærke, at så at sige alle stednavne, vi kender i vor tid, genfindes på Johan-

nes Mejers kort, og at den geografiske placering stort set er korrekt. Stavningen kan forekomme fremmedartet, men tydes dog uden vanskelighed.

Kortet angiver de vigtigste af 1600-tallets veje. Interessant er disses omhyggelige placering på vandskellet eller således, at vanskelige vandløbspassager kunne undgås. Møllerne – datidens vigtige industrier – er optegnet. Vandløbene er forbavsende korrekt kortlagte. Mange nu delvis forsvundne skovstrækninger genfindes. Store hedestrækninger er angivet, og herreds- og sognegrænser er indtegnet.

De originale kort var sjældent kolorerede. Det hørte en senere tid til og ofte med dårligt resultat. Det foreliggende kort har både smagfulde og klare farver.

De hjælpemidler, der stod til Johannes Mejers rådighed, var få og primitive. Afstandene er i reglen opmålt med en simpel omdrejningstæller på en hestevogns hjul og vel jævnlige også med skridt. Vinkler er udmålt fra kirketårne og høje punkter. Vandløb og kyststrækninger har nødvendiggjort brug af kompas og pejlelod. Man vil let kunne konstatere unøjagtigheder, men helhedsindtrykket er en forbavsende nøjagtighed, og denne blev næppe overgået før Videnskabernes Selskab 150 år senere, på grundlag af korrekte målinger, udgav detaljerede kort over Sønderjylland.

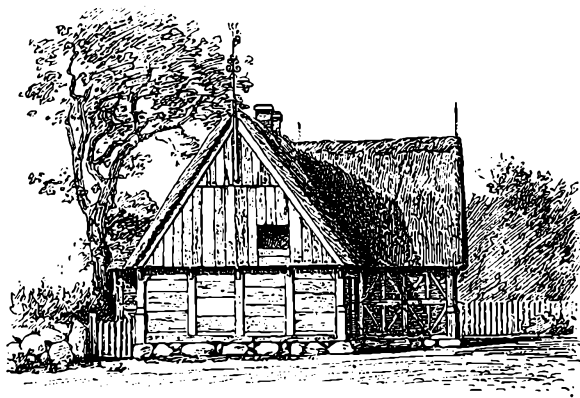

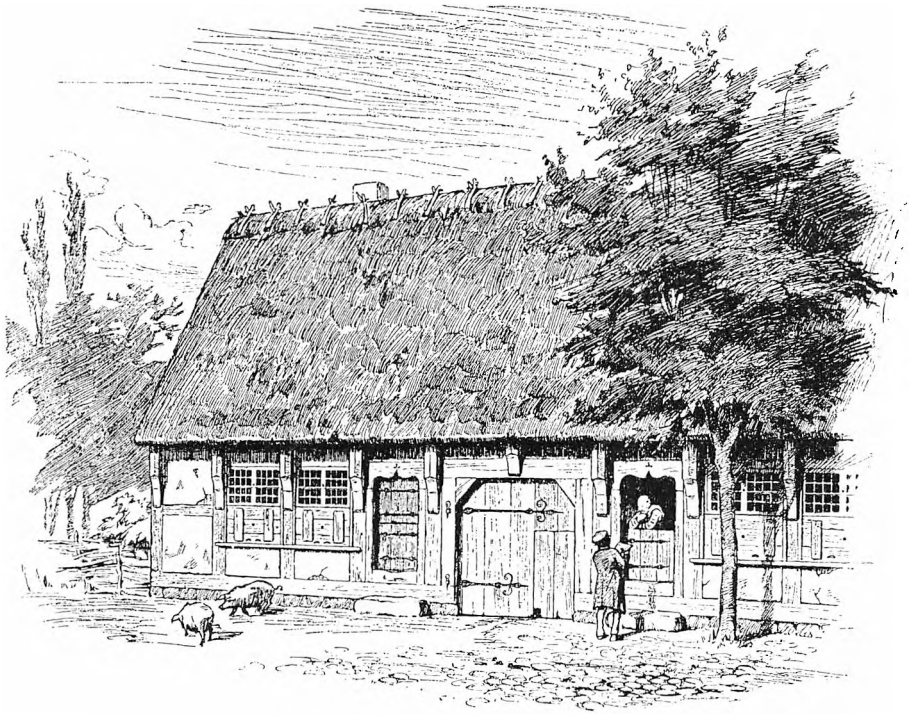
Ca. 100 år efter Mejers store kortlægning tog udskiftningen fart i Sønderjylland, og fra tiden 1760–90 foreligger over de enkelte sogne et stort kortmateriale, tegnet af de lokale landmålere. Disse kort er til uvurderlig hjælp for lokalhistorisk interesserede, idet hvert enkelt hus og gård i landsbyerne – og de enkelte udflyttere – er aftegnet, og samtlige marker er inddelt og ejer- og marknavne anført.

Langt fra alle kort er bevaret; flest fra Haderslev amt, idet den kongelige administration har gennemført en bedre arkivering. De fleste opbevares på landsarkivet i Åbenrå.

Atter 100 år senere fulgte fra 1869–70 en reorganisering af matrikelvæsenet. Hele landsdelen blev med preussisk grundighed opmålt påny i fuldstændig komplette registranter med opdeling i større og mindre gårde og jordløse huse. Hele kortmaterialet og artikelinddelingen benyttes den dag i dag og har i det hele en mere hensigtsmæssig udformning end i det øvrige land, hvor man arbejder på et langt ældre grundlag, der rækker tilbage til 1600-tallet.

Fra 1870 beroede det på det såkaldte *Katasteramt*, der efter 1920 hedder amtslandinspektørkontoret. Sønderjylland har fem, ét i hver af de fire købstæder og et i Toftlund. Disses store kortmateriel er nu betydelige kilder til det sidste århundredes lokalhistorie.

Fra velstand til kvægpest

Skadsgård, opført i 1606 og ombygget i slutningen af 1800-tallet, hørte til Nordslesvigs prægtigste bøndergårde. Den bestod allerede før ombygningen af fire grundmurede længer, der omsluttede et anseligt gårdsrum. Den østlige og vestlige længe var porthuse, og begge indkørsler havde udadtil pyntelige portaler.

Indhuset (stuehuset) som lå mod syd, lignede hovedbygningen på små herregårde: Der var en høj kælder og sokkel af huggede kvadersten; murene var omtrent en alen tykke, vinduerne var store og vinduesforbygningerne buede. Den rummelige pisel havde et hvæl-

vet loft, som hvilede på to ottekantede granitsøjler med smukt profilerede baser og kapitæler; gulvet var af fliser og kaminen af pyntelige formsten.

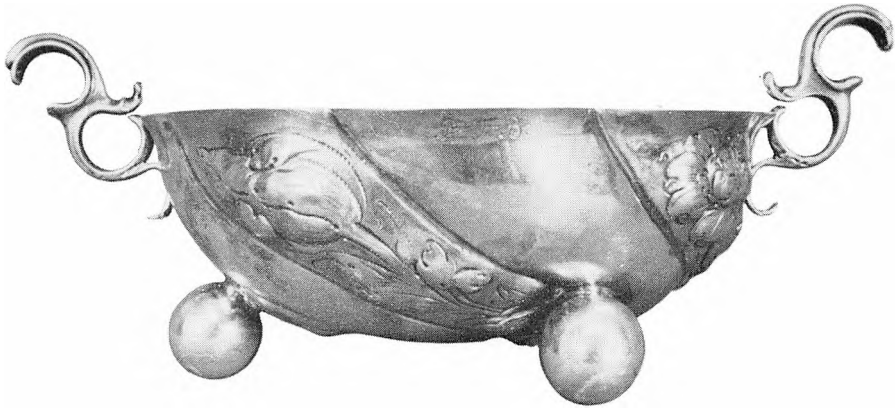
Over indgangsdøren sad en sten med indskriften: „*Ved håb til Gud alene er dette hus bygget 1606 af brødrene Hans og Knud Aabsen og derefter beboet af Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pedersen Beyer, som stenen 1751 til amindelse oprejste.*“ – Rimeligvis har ingen anden bondegård overgået Skadsgård, men det er dog sandsynligt, at adskillige kom den nær. Thi der var velstand i Nordslesvig i begyndelsen af 1600-tallet. Det fremgår tydeligt af lister over de tab, som bønderne led i 1627, da fjendtlige tropper trængte ind i vor hjemstavn.

På Skadsgård – halvanden mil nord for Højer – er bevaret en diger regnskabsbog, ført af generationer i slægten helt fra 1680 frem til 1824. Mangt og meget kan læses om livet dengang ud af dens snirklede, gotiske optegnelser og tal:

Regnskaberne indledes med, at ungkarl Peder Beyer har optegnet, at han begyndte sin studehandel den 26. januar 1680, da han var blevet ejer af 179 Rigsdaler og 1 Mark. „*Se, det er mine midler i rede penge,*“ skriver han, „*Gud hjælpe mig til god handel og give mig Lykke og Velsignelse, at jeg må leve ærligt og dø saligt for Jesu Christi Skyld. Amen!*“

Den gang havde Peder Beyer endnu ikke *disk og dug*. Han boede hos en morbror, der i den første tid lod sig nøje med 12 Rigsdaler og 1½ Skilling i kostpenge om året, men senere hen, da søstersønnen var kommet godt i vej, krævede 25 Rigsdaler for 15 måneder. Rimeligvis blev denne fordring anset for oprækkeri; thi vor handelsmand, som nu var blevet trolovet, flyttede straks efter hen til en svoger, hvor han gav 8 Rigsdaler for 9 måneders kost og tæring.

Næste år, den 25. maj 1686, ægtede han sin fæstemø, *Gøe Maria Andersdatter*. At her kom penge til penge, ses allerede af brudgommens „*Memoria paa Skænk og Gave, som jeg og Kæreste bekom paa vores Bryllupsdag*“. Hans forældre gav dem en sølvkande, hvis vægt

Barok-sølvskål af Tønder-guldsmeden Jacob Reimer fra 1685. I Peder Beyers regnskabsbog under 25. maj 1686 stod følgende: „Anno 1686 den 25 may stoed mit brølop med erlig og gudfrychtige pige Göe Marria Andersdatter her udi Schadtz, hvortil Gud giffue os sin lycke og velsignelse for Jesu Christi naffn schyld. Ammen. Memorial paa effter følgende schenck og gaffue som jeg og min kierreste bekam paa vorres brölops dag som følger: Alde Moder, Anne Peders i Tønder en söloff schall 19½ lod.“ Den henved 300 år gamle sølvskål fra Peder Beyers bryllup er altså endnu bevaret og er i privateje.

ikke er opgivet, andre nære slægtninge to sølvsåle på 19½ og 25 lod samt seks stob, der vejede fra 5½ til 8 lod. Barok-sølvsålen på 19½ lod er bevaret og nu i privateje; denne bryllupsgave er altså henved 300 år gammel. 29 personer gav hver en ske; det samlede sølvtøjs metalværdi blev anslået til 264 lybske Mark. De øvrige gæster gav penge, fra 24 Skilling til 2 Rigsdaler, ialt 409 Mark og 8 Skilling. – Dette var godt i og for sig; men bedre var det dog, at Peder Beyer fik en af Nord-slesvigs anseligste gårde i medgift!

Efter giftermålet blev handelen udvidet betydeligt. På Skadsgård fodredes så mange stude, som stalden kunne rumme, og det var ikke færre end fire snese – de omboende bønders besætninger, ofte 12 til 18 stykker, blev atter og atter indkøbt. En del stude solgtes i Tønder, en del gik længere sønderpå og somme helt ned til Lübeck.

Det ses ud fra bøndernes optegnelser, at det dengang var almindeligt, at storbønderne ejede skuder og selv sejlede til udlandet, for det meste til Holland, med deres egne produkter. Herfra hjemførte de andre varer, som de så forhandlede.

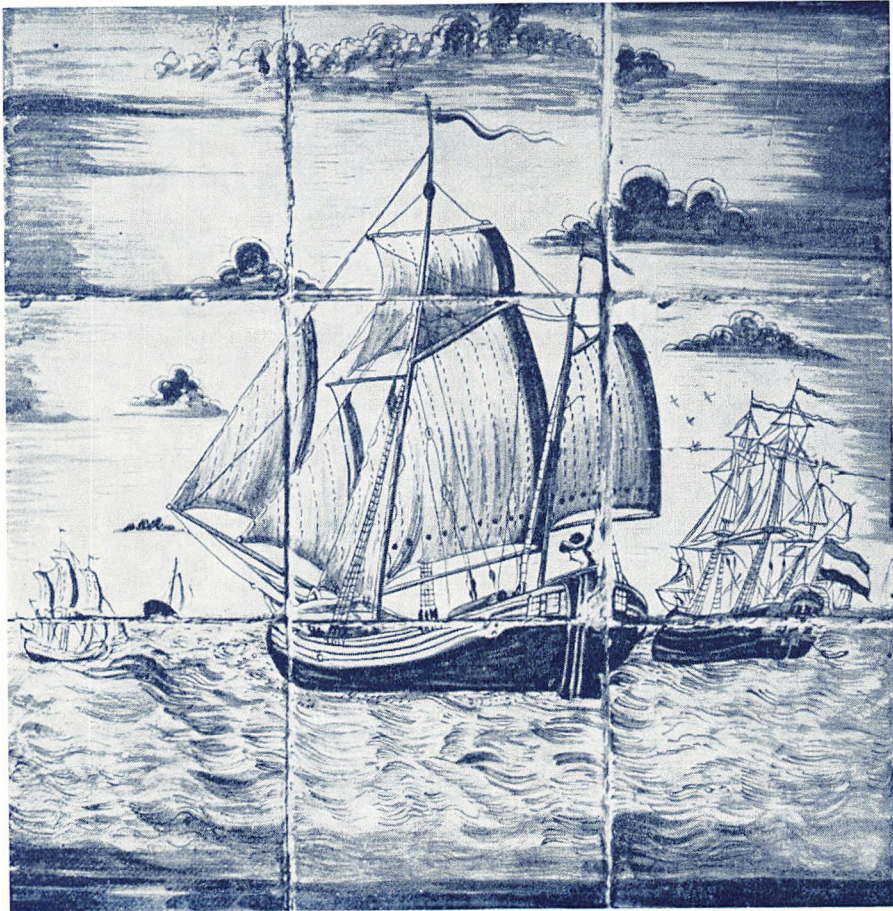
Mange af Peder Beyers stude førtes helt til Holland, og i den anledning lejede han til at begynde med frisiske skippere, som tog henved et halvt hundrede stude ombord og desuden ret anseelige mængder af honning og *bøster* (skinker). Disse skippere gjorde tjeneste som mellemhandlere og drev hyppigt tuskhandel.

Når farten gik hjemad, var skuden ladet med: Tobak og kridtpiber, *pulver* (krudt), sirup i skæppevis, *sukkerhatte* (sukkertoppe), risengryn, *amdam* (stivelse), *corinther* (korender) og krydderier. Tobakken kom for det meste i kurve, som rummede 359½ pund og blev betalt med noget mere end to tønder honning. En del var spundet i ruller og en del pakket i karduser, som havde til påskrift: „*Dese Taback is te koop by . . .*“; herfra stammer det, at ældre folk endnu kan høres at forlange *Desetobak!*

For det meste tog Peder Beyer 2000 til 3000 pund tobak hjem om året, i 1696 fik han endog over 4200 pund. Det var let at sælge den, da der var kunder i alle omliggende byer; nogle bønder købte 80 til 90 pund om året, selv byhyrden og skolemesteren kunne smøge et par pund om måneden, skønt de havde dårligt råd til at afse den skilling, de gav for fjerdingsspundet. –

Kridtpiberne blev som oftest afhændet dusinvis, men kromanden i Ballum tog et gros ad gangen, og det kostede en Mark. Men der var også et stort forbrug af de ret skrøbelige piber; pastor Urban Schrøder i Varnæs ejer således en hel samling af dele af disse kridtpiber, som han har fundet i havens jord uden for den gamle præstegårds studerkammervinduer; mange af dem med små signettryk, der vidner om deres hollandske oprindelse.

Brændeved og *latter* (lægter), klipfisk, jern, sæbe og hør, som kom fra Flensborg, hørte også med til Peder Beyers handelsvarer, og især det sidste fandt god afsætning. – Omkring år 1700 købte vor handels-

Bøndernes optegnelser viser, at det i 16- og 1700-tallet var almindeligt, at storbønderne selv ejede skuder og sejlede til udlandet, mest til Holland, med egne produkter. Stude byttedes med tobak, kridtpiber, krydderier og andre fremmede varer, og det er på denne tid, de smukke vægfliser holder deres indtog i den vestlige del af Sønderjylland.

Hos skibsredere, kaptajner og de mest velstående bønder på Peder Beyers tid var de af flere fliser sammensatte skibsbilleder særlig i kurs. Hver enkelt flise er malet i hånden, og det giver en flisebeklædt væg en så usædvanlig levende virkning.

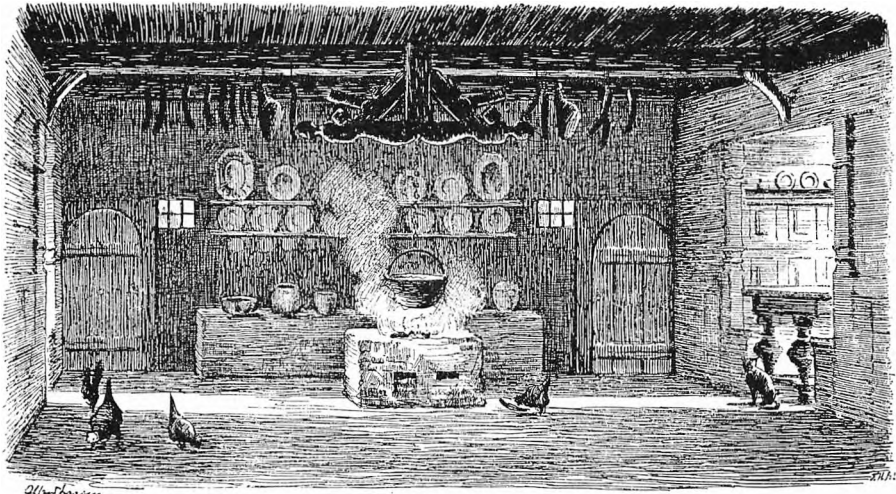
mand ikke så få skibsparter, han var da gerne på part med sin nærmeste slægt. Der er kommet megen velstand til huse gennem denne handel, der jo gennem århundrederne trak mod syd.

I det hele taget var de nordslesvigske bønder heldigt stillede. Her var man fri for studetolden, deres land lå bekvemt for handlen, og størstedelen af det var frugtbart. Til disse goder kom adskillige andre, som gjorde rigdommen større og byrderne mindre. Blandt dem var beliggenheden fjernt fra hoffets residenter, der gjorde, at sønderjyderne kun gjorde ringe ekstratjeneste, og – ikke mindst – de blev næsten forskånet for *kongeægterne*, sjællændernes værste plage.

Også landgilden var forholdsvis lille, og det især i sidste halvdel af 1700-tallet. Det kom af, at omkr. 1750, da landmandens produkter endnu stod lavt i pris, var landgilden blevet forandret fra ydelse in natura til en pengeafgift, som blev stående uforandret, da korn- og kvægpriserne gik til vejrs.

Under disse forbedrede kår tiltog sølvtojets mængde – Tønder-sølv er jo landskendt – og sølvspænder og sølvknapper fandtes alle vegne. Snørenåle, fingerbøl og snustobaksdåser af sølv var almindelige, ligeså sølvbeslagne salmebøger. Også krithuse var af sølv – som bekendt havde bønderkonerne tidligere lugteflasker eller hovedvandsæg, der indeholdt en svamp med vellugtende vande. I endnu ældre tid trådte duftende urter i stedet for svampen; herfra stammer navnene: Balsambøsse og kruthus eller krithus (krutgårde er jo urtegårde, jvf. ukrudt), og herfra stammer talemåden *at være i ens krithus*.

Omkring 1800 havde formuende bønder: Mælkeskåle og sukkerskåle, mælkeskeer, sukkeskeer og sukkertænger af sølv; sølvkander, stob og tumlinger samt potageskeer og snese af spise- og teskeer. Smukke højtidsdragter, silkekjoler og klædesfrakker var dengang almindelige i Nordslesvig, men at udfolde en sådan luksus i klædedragt for 200 år siden stred mod tidsånden. – Et af de mest talende vidnesbyrd om datidens rigdom findes hos Rhode i hans beskrivelse af Haderslev amt fra 1775, hvor han siger, at mangan en bonde gerne ville give henimod 1000 Rigsdaler for at befri sin søn fra at blive soldat!

Endnu i 1700-tallet var mange gårde i Sønderjylland så gammeldags, at lejligheden kun bestod af et eneste rum. Men de fleste var indrettet med en stue, „pisel“, et køkken og nogle kamre.

Vi går indenfor i en storbondes dagligstue i Nordslesvig på Peder Beyers tid, fra første halvdel af 1700-tallet.

Fra gammel tid samledes man om kaminen i pisel eller sønderdørns. Men i 1700-tallet blev der ikke bygget mange kaminer, og nu var der, bortset fra de gamle gårde, kun få steder, hvor piselen kunne opvarmes. Da fik de fleste i stedet to til tre *blinde ovne* (bilæggere), som først fangede øjet, når man trådte ind i dagligstuen, pudset op, som bilæggerne var med deres knapper og skruer af messing. På og omkring dem hang de øvrige skinnende messingsager: På hver side et stikbækken; imellem disse var der stillet et stort fad, og foran dette stod et par lysestager, et strygejern, en glødepotte for tobaksrygere og andre småting. Under loftet hang en flint.

På væggene var der en boghylde, som kunne indeholde temmelig mange *øger*, f. eks.: Jydske Lov, Glossarium juridicum, en bibel, en huspostil, et bind ligprædikener, Den bedendes Kæde, Solens blod-

røde Undergang samt andre gudelige skrifter. – Således er bevaret Michaelsen-slægtens bibliotek fra reformationstiden, stadig udbygget gennem 400 år; hele slægtens åndelige liv kan læses ud fra denne samling, hvis mange bind ofte bærer umiskendelige præg af, at utallige våde fingre har vendt deres blade.

– Desuden kunne ses et udskåret hængeskab, nogle skilderier og på vinduespillen et lille spejl. Under vinduerne stod et slagbord og et par lænestole; andre stole, ofte med læderbetræk, var stillet ved væggene, hvor de kunne få plads. Langs den bagerste væg fandtes de faste sengesteder, forhængt med gardiner med tilhørende kappe pyntet med frynser. – Endelig stod der ved husbondfolkets seng en halvkiste, hvor penge og sølvtøj blev gemt for at være sikret mod natlige indbrud.

Også i piselen fandtes en række faste sengesteder med gardiner. Ved vinduesrækken stod der faste bænke og to lange borde. På væggen hang en *tressur* (amagerhylde) med en hollandsk tepotte og kopper og glas. Langs loftet – stuen rundt – gik *æ tinri* (tinrækken), som var fuld af *lerkener*. Ved en af væggene stod en *kandebænk* (reol), hvis nederste hylder bugnede under vægten af *børtekedler* samt andre kobber- og messingkedler, mens de øverste prangede med skinnende fade, *saltsirkener* (saltkopper), kander, skåle, krus og andet bordtøj.

Der var sat ikke så få penge i alle disse metalsager, men en langt større kapital stak dog i de fyldte klædekister, hvis indhold udgjorde husmoderens stolthed og regelmæssigt blev forevist, hver gang der kom kvindelige gæster. – Enkelte var så store, at de ikke kunne komme igennem dørene; enten havde man slået en væg ud for at få dem ind eller i længst forsvunden tid rejst huset over dem! På en gård i Barsmark, fortælles det, byggede man i slutningen af 1700-tallet *ette æ klok*, så her byggede man stuerne ekstra høje. –

En del var gammeldags udskårne kister, en del var nymodens med buet låg og malet røde, grønne eller himmelblå, og rigt udstyret med *pukkelværk*: drevne beslag med bobleformede prydelser. På lågenes underside sad de såkaldte kistebreve, som for det meste var bibelske billeder. Velhavende folks kister var så fulde, at de kun med be-

På væggene hang de skinnende messingsager og måske et bindebrev som dette, tegnet 1754. Læg mærke til, at figurerne, dyr og engle, efter baroktidens mønstre var tegnet i én ubrudt streg. Det krævede øvelse, og mange af de smukke, gamle bindebreve, som modtageren kun kunne „løses fra“ ved at give en fest, er sikkert udført af en øvet hånd på bestillinger. Men dekorative i deres mange farver er de unægteligt!

svær kunne lukkes. – Her lå kristentøj med silkebånd, sølvtakker og gyldne borter, som gik i arv og blev anvendt af adskillige slægtled; afblegede stadsdragter, der havde tilhørt bedsteforældre og oldeforældre, og som opbevarede for at vise, at man stammede fra godfolk. På Iver Iversens gård i Fredsted, opført i 1581, stod på stuehusets loft, fortalte de gamle i slægten, endnu omkr. 1900 kiste ved kiste fulde af mange generationers dragter, som børnene havde megen morskab af at klæde sig ud i – desværre er alt gået til, undtagen 5 silke-

kjoler, medgift til Iver Iversens brud ved brylluppet i 1788. De blev skænket af dyrlæge Schmidt til Haderslev museum; han blev gift med Iver Iversens datterdatter.

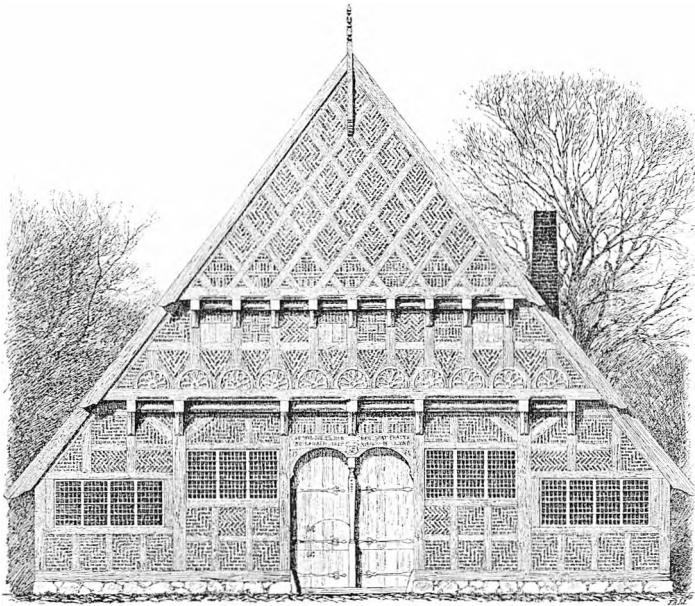
Ellers fandtes i folks kister familiens egne kisteklæder, der for husmoderens vedkommende helst måtte være langt flere, end hun kunne slide i sin levetid, da de var bestemt til at *ligge efter hende* som vidnesbyrd om hendes virksomhed. Desuden var her bunker af ligskjorter, ligsærke og ligbleer, hvoraf en del var gjort til børn, der forlængst var vokset fra dette jordetøj – ja vel også gifte og hjemfarne og selv i færd med at skaffe sig ny forsyning.

Mest fyldte døtrenes udstyr: Tunge dyner, brede lagen, pyntelige puder, pudevår med kniplinger, fine håndklæder på 6 til 7 alen, der dog kun var til stads, og *håndtørre* på 1 til 1½ alen, som gjorde tjeneste, når man havde tvættet sig. Desuden forekom allevegne ruller af dynevår, vadmél og lærred; når de blev taget frem, blev der altid spurgt om, hvor mange alen, de indeholdt, og hvad tøjet var bestemt til.

I kløven stod *æ vævild* (vævestolen) med væveskeer og tilhørende trendekister med bindselstræer, *spindhjul*, *garnbukke* (garnvinder), *hørretræer* (hasper) og hvad der ellers var nødvendigt til kvindelig håndgerning. – Bag pisel og dørn, indskudt mellem sengen, var ofte et par småkamre, af hvilke et var mælkekammer og et andet saltmads-kammer. Her kunne man også gemme et par spegespid, som kun blev taget i brug, når der skulle være gilde.

Som følge af vesteregnens handelsforbindelser med Holland begyndte bohavet at blive moderniseret allerede i 1600-tallet, og mange nymodens ting blev anskaffet i 1700-tallet. Nu ophørte efterhånden den gammeldags regelmæssige opstilling af inventaret, som på reformationstiden var fælles for høj og lav, og vistnok allerede dengang havde århundreders hævd.

Således havde storbønder på Skads-kanten og vestereggen midt i 1700-tallet: „Vinduesgardiner med kappe, glas-urtepotter, dragkister

af ostindisk træ med messingbeslag, chatoller, stole med rørfletning i rygstykket – teborde, tebrætter med forgyldte kanter, porcellænsfåde af ostindisk fabrikat og med forgyldning. Store spejle med forgyldte rammer, contrafeyer og gipsportrætter.“

Men de fineste gamle bøndergårde fandtes dog nord for Åbenrå i Løjt sogn, hvor det i slutningen af 1700-tallet var blevet skik, at enhver bondesøn skulle fare nogle år tilsøs, og hvor de fleste mænd havde været viden om, før de slog sig til ro i deres hjemstavn. Her fandtes gårde med rigt malede dekorationer, hvor hver stue havde sin hovedfarve. Vindueskarmer og rammestykkerne på døre, loft og vægge var ens i ét og samme værelse; f. eks. kraprøde i vinterstuen, zinnerørøde i sommerstuen og ultramarinblå i storstuen, og smalle guld-lister forhøjede overalt virkningen af de dybe, klare farver. Og ellers rummede hver stue ejernes minder fra de fjerne have. – Skibet, hvor med bygherren sejlede, sås ofte på et anseligt søestykke, der tjente til spjæld for kaminen i storstuen.

Men, medaljen havde en bagside. Velstandsbølgen i 1700-tallet truedes af en alvorlig flod: *Kvægpesten!*

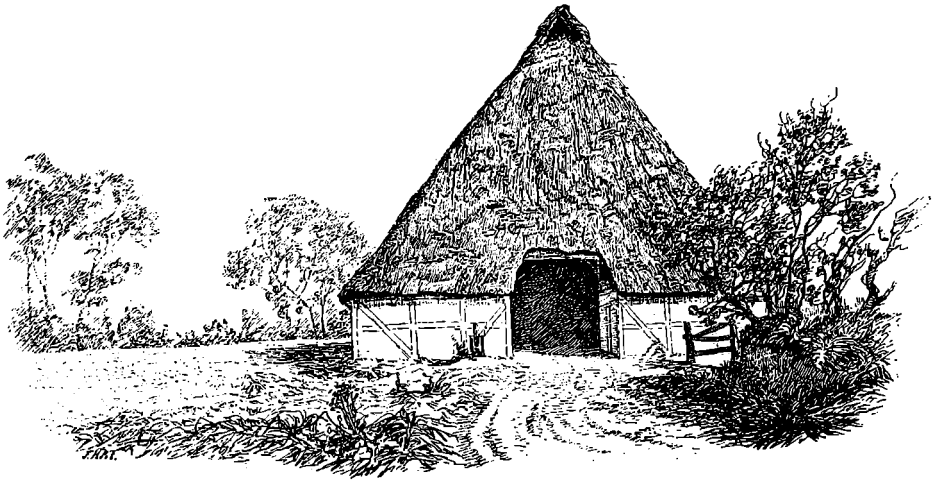
Intet emne har fængslet bøndernes opmærksomhed mere end netop kvægpesten. Endnu den dag i dag gemmes to 200-årige kalvekranier på stuehusloftet til en gård i Over Jerstal – fjernes de, vil det gå gården ilde!

Om kvægpesten flyder kilderne rigeligt; arkiverne ejer så mange flere beretninger, som det afspærringssystem, den medførte, tvang så at sige hver mand til at skrive breve. Til indledning kan vi slå op på en side af Jef Tygesen fra Emmerlev ved Højer's regnskabsbog, hvor han skriver:

„Anno 1744 straxen efter Nytaarsdag lod sig en usædvanlig Stjerne se paa Himlen om Aftenen Klokken 7 slæt udi Sydvest med et Ris fra sig, og (den) gik neder udi Vesten til Norden saa ungefær Klokken 11 til 12. Men hvad kommer herefter? Stor Syndestraf! – Anno 1745 om Pintsedag begyndte Fæsygdom hos mig, som var den første i Byen, og tog mig sex Stykker fra det ene efter det andet. Saa blev det hos mig stille indtil Allehelgensdag, saa begyndte det igen og tog alt det, jeg havde, undtagen én Ko, som gik Sygdommen igennem. Og den gode Gud gjorde det saa godt for os, at vi hjalp os vel med den samme om Vinteren og fattedes intet, enten Melk eller Smør!“

For Nordslesvigs vedkommende begyndte kvægsygen hos Christen Mamsen i Søndervollum, 2 mil nord for Tønder. Gården blev straks afspærret, naboerne måtte stadig holde vagt ved indgangene, og beboerne havde kun skriftlig forbindelse med omverdenen. Den 11. marts 1745 skrev ridefogden på Trøjborg gods til bolsmanden:

„Velagte Christen Mamsen! Det gør mig hjertelig ondt, at Eder saa stor Ulykke er tilslaaet. Dog kan det blive godt, om Gud vil bevare de Omliggende; thi saa kan Mange endda hjælpe én Mand eller to. – Ellers haver jeg igaar med største Forundring fornummet, at I ikke efter Hans Kongelige Majestæts Forordning og efter min derpaa grundede Ordre saa strax haver ihjelslaget det syge Kvæg, men ladet samme leve, indtil det af sig selv er dødt! – Ved den Expreste, som afleve-

rer dette ved Søndervollum Bro, befales Eder endnu engang under Æres og Velfærds Fortabelse, at, ifald endnu i Eders Stald skulde findes mere sygt Fæ, I det da ufortøvet ihjelslaar og nedgraver. – I Særdeleshed maa I tage Børnene vel iagt, som ikke betænker, hvor betydelig denne Sag er. Jeg forbliver Eders . . .“

To dage senere stod Christen Mamsens stalde tomme; 10 stykker kvæg var slået ihjel, og 21 var selvdøde. Somme folk troede, at nu, da der ikke var mere sygt kvæg i byen, var der ikke længere fare for smitte. Endnu den 16. marts hedder det: „*Fæet er Gud ske Lov sundt og veltilpas i Søndervollum!*“ – Christen Mamsens stalde blev rensset, og vagterne inddraget, men trygheden og friheden varede kun kort. Der gik ikke en halv snes dage, før kvægpesten viste sig i andre stalde, og så blev hele byen afspærret.

Men sygdommen ilede videre. Bønderne vidste nok råd for *Edder* og *Trolddom*, men selv så kraftige medikamenter som *uld af den gyldne vædder*, *oldermandsharnisk* og *Johannespestilentsrod* var virkningsløse over for kvægpesten. Ridefogeden søgte bistand hos autoriteterne og fik til svar, at meget var prøvet – alt havde været forgæves. Et kostbart pulver, han selv havde opspurgt og sendt til Søndervollum, gjorde ikke den ringeste nytte.

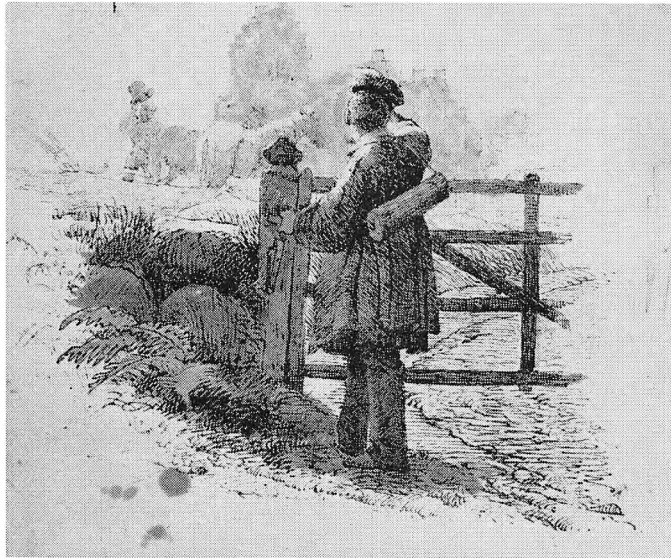
Betlere og tiggere var en plage i hine tider. Trods forbud indsneg de sig i landsbyerne og tog sygdommene med sig.

Sygdommen tog snart rivende overhånd i byen. Og for de omliggende landsbyer blev faren så meget mere overhængende, som det var vanskeligt at holde Søndervollum helt afspærret. Betlere indsneg sig, og folk tog imod dem. Hverken formaninger eller trusler fra øvrigheden om utidig medlidenhed eller rettere: ubesindig selvrådighed, gjorde virkning. Det var hver mand vitterligt, at der kun sjældent stod tilbørlig magt bag øvrighedens strenge ord, og ifølge datidens tænkemåde var netop her et punkt, hvor det gjaldt om at lyde Gud mere end mennesker.

„Vær barmhjertige,“ lød det stadig fra tiggerskaren, „*saa skal Eder vederfares Barmhjertighed!*“ – og nu, da der dag og nat fra bønderne blev råbt om nåde, hverken kunne eller ville man jage dem bort, der „*kom i Guds Navn*“. Også andre religiøse betragtninger gjorde sig gældende. Som bekendt fandtes op gennem tiderne den tro, at menighedsbønnen for syge medførte en vending i liv eller død. I 1700-tallet satte man sin fulde lid til de synlige virkninger af samfunds bønnen, og det er da ikke underligt, at de indespærrede enstemmigt krævede adgang til „*Kirken og Guds Hus*“.

Særlige fordringer kom som følge af, at bolsmand Niels Tygesen døde, samtidig med, at byen blev afspærret. Herom hedder det fra én af hans slægtninge til ridefogden: „Vi haver fornemmet af Eders Skrivelse, at salig Niels Tygesens Lig ej maatte komme til Kirkegaarden og blive begravet ved hans Forfædre, men skulle hensættes til en Side udi Huset og med Sand overhylles, hvilket hans efterlevende Hustru og Børn med stor Jammer og Klage fortryder! Vi andre Gamle, som gaar og bereder os hver Dag til Døden og vide ikke en Dags Frist, maa vel ske, vi skulle alle ligeledes medhandles, og vi haver aldrig hørt, at ærligt og kristeligt folk ej maatte komme i Jorden, naar det begærendes blev, om det endog var udi den grummeste Pesttid iblandt Menneskene . . . !“

Det var netop genklang af præsternes tale. De gjorde højlydt gældende, at det netop i denne tid var påtrængende nødvendigt, at folkene andægtigt samledes til offentlig gudstjeneste! Lægerne stred imod, men regeringen vaklede. Snart var alle forbud hævet, snart blev der taget de strengeste forholdsregler. Så snart et hoved holdt op med

I kvægpestens dage blev landsbyerne afspærret og ingen måtte komme inden for byledet. Nøden blev stor.

På Mads Skaus gård i Over Jerstal gemmes endnu den dag i dag på stueloftet to 200-årige kalvehoveder, lagt op i kvægpestens dage i 1700-tallet. Fjernes de, vil det gå gården ilde! Da en karl i 1880'erne vovede forsøget, sprang vinduer og døre op, og det tudede fælt overalt, så de skyndsomst igen kom på plads! Her viser Mads Skau med nogle manende ord sit barnebarn de gamle mumierede hoveder, der for en kort stund er taget frem i dagslyset.

at æde eller gav mindre mælk, skulle det uopholdeligt nedslås og nedgraves. Samtlige kvægmarkeder blev ophævet og al prangen forbudt. –

I stalde, hvor kvægpesten kom til udbrud, skulle alt hornfæ, sundt eller sygt, dræbes *tilhobe*. Også svin, får, hunde og katte eller andre dyr på samme gård, som let kunne føre smitten med sig, skulle også lade livet, men gæs, ænder og høns skulle omhyggeligt vaskes og inde-spærres! Alle klæder skulle vaskes, sengeklæder lægges på ovnen og husene skures og kalkes. Ubrolagte staldgulve skulle opgraves i en

halv alens dybde, og jorden herfra køres ud på marken og nedgraves.

Lå byen i et herred, hvor der var mange andre smittede steder, skulle der ved byleddene sættes høje stænger med halmviske til var-tegn. Omkring smittede sogne og herreder blev der spændt en troppe-kæde; hvor vandløbene dannede grænseskel, blev alle vadesteder be-vogtede og hver bro besat af en underofficer og fire menige! Ingen omstrefjende folk måtte komme forbi vogterne; kræmmere og tiggere, som forsøgte, skulle sættes i tugthuset eller gøres til slaver i nærmeste fæstning.

Skulle der opstå ildløs, måtte den vagthavende indlukke så mange mænd, som var nødvendige ved ildslukningen; men når de gik ud igen, skulle de trække alle deres klæder af og lade dem blive tilbage. Det samme gjaldt præster, jordemødre og læger, der fik adgang, når den højeste nød krævede det. Lig skulle henlægges i en beget eller tjær-ret kiste og hensættes i en lade, hvor der var lufttræk! Kun de, der var død af en smitsom sygdom, kunne føres uden for byen; en time ef-ter, at de indespærrede havde forladt kisten, blev den afhentet af en fremmed kusk og jordet i stilhed på nærmeste kirkegård . . .

Inden foråret 1745 var tilende, udbrød der kvægepest i adskillige na-bobyer i Døstrup, Brede, Visby og Emmerlev sogne, og snart rasede den over hele Nordslesvig. På Trøjborg gods døde 3077 stykker kvæg i løbet af 13 måneder; ikke få storbønder måtte af med 30–60 stykker, de fleste husmænd mistede deres eneste ko.

Herom skriver sandemand Anders Petersen, der boede i Ørsted ved Haderslev, i sin årbog, som han førte i 68 år fra 1740–1808:

„1745. I dette Aar var Landet fuldt af Quæg, eftersom Handel og Vandel ej fuldstændig kunne bruges af Frygt for Kvægsygdommen, som daglig nærmede sig her til Norden. Da vi havde Kornet indavlet, begyndte den her i Byen, hvor der til den Tid var 300 Stykker Hornkvæg, hvoraf kun 15 Stykker blevne levende, nemlig 6 Køer og 9 Ungkre. Af disse vare 4, som ikke bleve syge, og 11 gik Sygdommen igjennem – det var alt levende Fæ i Ørsted By! Jeg vil endnu love Gud for sin Naade, at vi beholdt en Ko og en Stud efter Sygdommen.“

Anders Petersens optegnelser viser, hvorledes pesten ligesom en flodbølge i et tidsrum af 36 år gik tre gange hen over Sønderjylland. Efter 1746, da den var gået længere mod nord, forløb nogle år, hvor sønderjyderne blev nogenlunde skånet. Trods nye hjemkøb fra smittede egne blev faren afvendt i 1749, skønt det så truende nok ud. Men 1762 siges det, at den daglig breder sig, året efter kommer den til Ørsted, i 1764 *grasserer den såre stærkt* rundt om i Haderslev amt, 1765 er det ikke stort bedre. Fra 1766–70 forekom den hist og her, i 1769 blev Ørsted atter hjemsogt, og samtidig var her misvækst. Knuget af den nød, han så i sin hjemstav, og fuld af frygt for fremtiden, skrev Anders Petersen i sin dagbog 1771:

„Da alt Landet nu er nedsunket i Armod, forefalder mange Concurser, saa Gaardene koster kun lidet. De Fattiges Antal er utalligt, og Betlere ser man i store Skarer. Mange lide stor Hunger, og den Ene kan ej hjælpe den Anden; mange give sig til at stjæle og røve, saa man næppe er sikker i sit eget Hus!“

For landsdelen som helhed er de dog nok skildret med for mørke farver; mange bønder havde endnu noget på kistebunden. – Et par frugtbare år med gode kornpriser hjalp atter mange bolsmænd på fode, samtidig med, at der blev en tids fred for pesten. Men de hjælpeløses tal var stort, og forbrydelserne florerede næsten overalt. Bl. a. blev i 1773 en række kirker i Haderslev amt bestjålet, og i en af dem fandt man på alteret en seddel med følgende påtegning:

„Ussel Kirke! Fik kun 2 Rigsdaler. Denne er den tolvte Kirke, vi have besøgt!“

Endnu engang, i 1779, nåede kvægpesten atter Nordslesvig sydfra. „Gud hjælpe Os Alle!“ slutter de første meldinger og giver os et billede af den forknytte stemning. I 1781 udsendte regeringen en *Podemester*, som gik fra gård til gård og vaccinerede kvæget. Men det virkede i de fleste tilfælde stik imod hensigten, så selv kvæg, der en gang havde overlevet sygdommen, *creperede*, og bønderne klagede herover til regeringen, eller rettere: „ . . . over de onde Mennesker, som have forført vor gode Regering til at styrte os i Armod og bygge deres

Fordel paa vor Ulykke!“ – Man anklagede ikke direkte regeringen i enevældens dage . . .

Endelig, i 1782, standsede pesten, og i løbet af en halv snes år var dens følger overvundet.

Men endnu 100 år efter den tid stod øst for Gram nogle sammen-sunkne stalde fra kvægpestens dage. De var opført ude på marken, op til et højt dige og havde græstørvsvægge. Der var en halv snes alen mellem hver, og i hver af dem havde der i sin tid været plads til, fortalte de gamle – én overlevende ko.

Og i 1865, da jernbanen kom, måtte den gamle gård i Over Jerstal brydes ned; men studehovederne, der var lagt op i kvægpestens dage, fulgte gården og blev lagt op under den nybyggede gårds stråtag, hvor de har deres plads den dag i dag. Da en karl i 1880'erne ville fjerne dem, sprang vinduer og døre op; det tudede fælt i hele huset, og så blev de skyndsomst lagt tilbage! Ja, da gårdens udlænger nedbrændte så sent som i 1968, gik snakken straks, at det skyldtes naturligtvis, at man på gården havde været så letsindig at tage studehovederne ned fra loftet! Overtroen har dybe rødder.

Det skovklædte land

Det siges, at næsten hele Nordslesvig var skovklædt i middelalderen. Fra marskegnene ved Farup nær Ribe skal *Farrisskoven* have strakt sig langs med Skodborg å, gennem Frøsherred og Gramherred og videre ind over Tyrstrup herred, helt ud til Lillebælt. En brudgom kunne føre sin brud på hesteryg fra Lillebælt til Vesterhav, uden at solen skinnede på hende gennem løvet, fortæller sagnet. – Denne skovs længde anslås til otte mil, den største bredde til halvanden mil!

Her var kun tre hovedveje, fra Nørre- til Sønderjylland, og de gik over Gredstedbro vesterude, Foldingbro langt inde i landet samt over Koldingbro. Adskillige landsbyer, der lå i skoven, stod kun ved

ridestier i forbindelse med omverdenen; endnu i 1800-tallet påviste man høje, oprejste sten, som havde vist vej ind til dem. Engene langs Nipså og Gramå skal i sin tid have dannet grænsen for størsteparten af denne skovegn; kæmpehøje viser, at her allerede i oldtiden har været beboede strækninger, og antagelig en hovedvej fra Ribe til Haderslev.

Men sønden for var der atter et bredt bælte af anselige skove, der strakte sig fra Vesterhavets bredder til det yderste af Haderslev fjord og til Gennerbugt. Især var der tale om en stor skov midt i landet, sydvest for Bevtoft, der omsluttede landsbyerne Rangstrup, Agerskov og Toftlund, vel en mil lang. – Stedlige sagn omtaler en mængde lunde og *skrøp*, altså tætte lave krat, der skal være levninger af disse skove.

Trøjborgs jordebøger fortæller, at i byer, som ligger nær havet – fra Højer og 1½ mil nordpå – var de fleste gårde endnu frem til slutningen af 1700-tallet forpligtet til at svare to til fire læs ved i årlig landgilde, ja nogle endog yde trækul. I Jegerup sogn f. eks., ja i Vester Vedsted sogn udad ved Ribe, findes endnu træstammer under sandet, og det fortælles, at de stadig kan komme tilsyne ude på vaderne mellem fastlandet og Rømø. – De gamle taler om talrige *skovvælt* (små forhøjninger med en fordybning ved siden), der skal stamme fra omstyrtede træer, og masser af *hvideveje* (anemoner), som troligt endnu vokser på fordums skovbund.

Tømmeret til Agerskov kirke blev fældet på stedet i en forholdsvis sen tid, selv vesterude findes levninger af egebindingsværk, og der fortælles, at bønderne fik én eg udvist, men tog så rigeligt, at de havde tømmer nok til hele gården!

Skovene gik til grunde, fordi man stadig fældede, men aldrig plantede. Midt i 1700-tallet medførte salget af de mange krongodser, at adskillige arealer blev ryddet – folk betalte simpelthen købesummen med de penge, der kom ind for træerne! I tidligere tider, når fjenderne hærgede landet, søgte også disse at få den størst mulige indtægt af skovene – fortegnelserne over det, der da blev ødelagt, synes næsten utrolige.

Selv under almindelige forhold blev der ødslet umådeligt. De åbne kaminer, der fandtes i alle huse, slugte en masse brændsel, og de høje hegn, man satte om hver mark for vildtets skyld, krævede talløse unge stammer; på vestkysten havde fiskerne risgærder langt ud i havet.

Endelig var kulsvieriet én af beboernes vigtigste indtægtskilder. Inde midt i landet, hvor veddet kun kunne borttransporteres i form af kul, var der så mange miles, at brandpletterne endnu mange år senere var af betydning for kornavlens. En hedebrand førte ikke sjældent til skovbrand – og hvor de gamle læbælter gik op i luer, gjorde vestenvinden sit til at fuldføre ødelæggelsen. Somme steder brændte bønderne krattet af for at ødelægge ulvene, og det fortælles, at de vesterude ved Skærbæk satte ild på skoven for at indebrænde en hel røverbande!

I middelalderen og i tiden frem til 1700-tallet var egen det vigtigste træ, men på de sumpede strækninger voksede mest birk og el. Men efterhånden blev bøgen her næsten eneherkende. Dens stammer blev på den gode jord ualmindelig høje og ranke, og ikke sjældent fra øverst til nederst så fulde af brudeknopper og dværggrene, at de kunne ligne søjler smykket til fest! I de mest bakkede egne har man ikke følelsen af at være indekængt i skovene, sådan som det ofte er tilfældet i de fladere skovegne – fra kammen af åsene kan man gennem skrænternes bladhang se ud over trætoppene i dalene, og ofte er det her på de skrå banker, som færdes man inde mellem træernes kroner.

Endnu i 1700-tallet vrimlede skovene med vildt: Ulve, vildsvin, kronstyr, eger og alle de arter, som endnu er almindelige hos os. Kvæget græssede på de åbne pletter. I oldenårene var der en mængde svin på skov, og når de i begyndelsen af november blev samlet og drevet hjem, holdt bønderne (efter en beretning fra 1776) en sådan klapjagt, at selv ulve blev fordrevet. –

Ved midten af 1600-tallet var ulvene dog kun få; og hvis den polske skribent, Chrysostomus Passek, står til troende, havde sønderjyderne dengang for skik at hænge de fangne ulve – uflåede – i galger eller høje træer. Men senere kom der store flokke, som fulgte efter

En mærkelig rest af den store Farrisskov er „Troldeskoven“ ved Jels, der besøges af mange turister.

hærene, og det gav anledning til, at sandemand Anders Petersen i 1792 skrev i sin årbog:

„Efter gammel Beretning ere disse rivende Dyr her i Landet indkomne med Polakkerne 1660. Da samme Krigsarmé kom for at jage Svenskerne af Landet, førte de en temmelig Del Ulve med, især Officererne, for at bruge dem mod de Svenske. Men Udfaldet viste, at Ulvene efter deres Natur søgte Skovene og øde Steder for at bekrige Landets Fæ og ikke Landets Fjender. De toge for dem selv og yngede stærkt. Altsaa denne Ulvetid i Jylland og Holsten har omtrent vedvaret i hundrede Aar fra 1660 til 1760. Samme Ulve var i mine unge Dage meget skadelige. De rev ihjel: Føl, Kræ, Faar og Lam, saa alting bestandigt maatte være i god Varetægt, ja kom ofte i Tofter og selv ind i Byen om Natten!“

Det var ikke de mange adspredelser, hyrdedrengens – „æ jevvedreng“s – sommerdag bød på, og vel næppe han selv har fundet på, at hyrdelivet var så poetisk; særlig ikke, når kørerne bissede eller de stædige får drillede.

Men falde i staver kunne han, når vejret var til det – og fårene tillod det – og drengedrømme kunne godt sætte fantasien i gang og give fjerne tanker. Barndomstiden er jo et skønt land, var kårerne end nøjsomme og kravene få.

Ulvene var særlig slemme i den kolde vinter 1762 og 63. Frygtløst fo'r de ind på de vejfarende, man dræbte dem i våbenhusene ved landsbykirkerne, ja selv inde på Kolding gader.

Allerede i 1600-tallet søgte regeringen at få ulvene udryddet. Der blev udsat præmier for fangede og dræbte dyr, fire Rigsdaler for en gammel ulv, én Daler for en unge – og der blev afholdt klapjagter, hvortil folk fra hele Nørreslesvig skulle møde. Men klapjagterne gav

et tarveligt udbytte, for jagtbetjentene ville behandle sønderjyderne som sjællandske vornede og holstenske livegne, skælde ud og bruge pisken. – Straks fulgte en klage til jagtmesteren, og derefter skriftligt, at ingen mere ville møde, såfremt de igen blev udsat for den form for behandling! – Senere, da jægermesteren gav grov besked og mente, de havde fortjent, hvad de havde fået, gjorde mange, som de havde sagt, og blev simpelthen hjemme. Ja, nogle af de sønderjyske bønder skal i øvrigt have slået igen. – Frihed er det bedste guld!

I 1778 skal de sidste slesvigske ulve være blevet dræbt; der blev skudt 12 i dette år.

Med ulvene svandt også en del af frygten for at flytte ud fra det gamle, trygge landsbyfællesskab, og i årene herefter er det, at udflytningen, først tøvende, dog snart i stadig stigende grad, fandt sted.

Men glædest for at slippe af med *æ ull*, var dog byhyrden – og den lille hyrdedreng. Mens pragtstjerner og kaprifolier tittede frem i egekrattet, porsen duftede og klokkelyngen stod i blomst, kunne den mødige vandringsmand blive helt lystig tilmode, når hyrdedrengens sang gjaldede ud over bakkerne i det strålende solskin:

Det ræn og det sus, det ser så gråt i sky
– Guj nåj vås arme hirer, vi er så lant fra by.
Tille op og sild i seng, fanden skul vær en bysens hihrdreng
et ant år igjen!
Æ var tefrejs det var avten, o måren Mortensdav,
så haj a da mi løn forteen, så kun Æ da rejs av!

Så teije Æ mi pikpak, mi siksak, mi knøppel o æ nak,
og så sæjer Æ gonat til ålle bysens pak,
så rejse Æ derav!
Ræn, ræn ruse, det ser så gråt i sky,
men old vi arm stakkels hirer, vi er så lant fra by;
ven Æ komme hjem æjavten, så teije Æ æ skrerre ve sit linke ben,
å smirre ham øwwer æ præst sin skorstensten!

Ad støvede veje

Vejen er ældgammel i menneskehedens historie. Dens betydning for menneskers liv og færden har været fundamental. – Ja, vejes eksistens har ofte været afgørende for historiens gang, og vejliniernes net ud over lande og verdensdele blev medbestemmende for kulturens fremtrængen og for de enkelte landes handel, økonomi og liv.

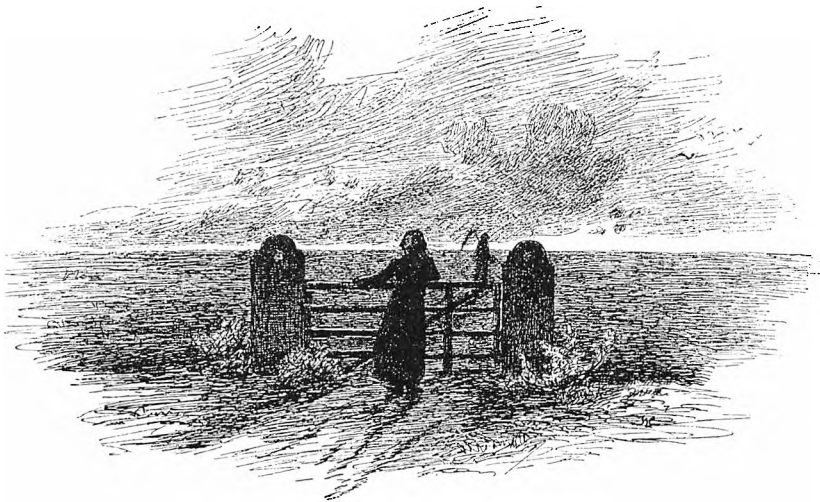
Vejen har i årtusinder dannet rammen om menneskers rejser. Længslen efter det fjerne og ukendte har givet mennesker evig uro i blodet, og trang til eventyret har altid lokket mange til at bryde op og drage bort til det fremmede. Sørejser vidner herom, men mange rejser er gået ind over land, ad de lange veje.

Men mere end noget andet har vejene dog været scenen for folks daglige færden. Og i dag færdes man mere end nogen sinde før på

vejene. Endnu er der gamle og uberørte veje i Danmark. En køretur, eller bedre en vandring, kan stadig fortælle historie til den, der har sanser at opfatte med. En gammel landevejskro eller blot en vejs slyngninger gennem landskabet kan fortælle noget om gamle tiders rejser og kørsel. Milepæle og vejtræer frembærer minder fra vejreformernes tidsalder, og en landevejssmedie får hestekøretøjernes tid til at stå lyslevende for iagttageren.

Hen imod midten af 1800-tallet var udbygningen af vejnettet i landsdelen stort set afsluttet. Slægt efter slægt havde bygget på dem – og nu lå vejene i terrænet, efter tidens målestok gode og solide. Træerne hvævede sig ind over dem; det suste i de tunge kroner, når sommervinden bar ind over vejen, mættet med krydret duft af modent korn, og løvet luede rødt og gult i de kolde oktobermorgeners blege solskin.

Inde i landet, bag landevejene, gik alle de små veje, de smalle og snoede veje, der strakte sig op over bakker og sneg sig langs skovbrynenes stengærder. – På de mere øde strækninger afmærket med risikoste ved vintertide. Men på de små veje fandt man de *stynede* eller *straffede* pile og popler og de levende hegn, som Sophus Claussen i 1899 digtede om:

De gamle landsby-veje,
som tyve gange dreje,
hvor sorte snegle krybe
og hjulenes spor er dybe.
De rummer skjulesteder,
hvor alskens fugle bygger
ind under de tætte piles
silkefligede skygger.

Men ingen jordbær findes
så røde i himmerige
som under to pilerækkers
skærmende silkeflige.
Lad pile stå langs vejen
og jordbær voxer røde,
med mindre I vil kede
den kommende slægt til døde . . .

En skønne dag i året 1887 viste sig så det første automobil på de danske veje. Den var jo ganske morsom, lidt komisk måske, en kalechevogn uden hest! I Haderslev fik dyrlæge Schmidt byens første automobil, ivrigt fulgt op ad de stejle gader af begejstret ungdom – de ældste mindes med fryd endnu! Men det varede endnu mange år, før in-

teressen for *automobilerne*, som de dengang altid kaldtes, var så stor, at de indgik i statistikken. Det skete først i 1909, og da var antallet i hele Danmark 699! Var der mon nogen, der dengang tænkte på, hvad de ville komme til at betyde for trafikken? Eller for vejenes – og landets – udseende?

Dog, det der fra da af skete med vejene, skal ikke fortælles her. Det er nu engang andre strenge, der skal anslås, og fra det gamle *intelligensblad* LYNA, der udkom i Haderslev fra 1797–1848, skal her bringes en hidtil utrykt oversættelse fra det tyske af en rejseskildring fra 1814, fra året efter statsbankerotten umiddelbart efter Napoleonskrigene, fra det år, da Wienerkongressen samledes og blot med streger på forhandlingsbordets landkort afgjorde folkeslagenes skæbne. Danmark mistede samme år Norge, men fik som plaster på såret det lille Lauenborg syd for Holsten.

Lad os da følge med på en køretur fra Haderslev ad landsdelens vigtigste, gamle handelsvej øst–vest, fra Haderslev til Ribe. En to dages køretur, der gav tid til betragtninger og stille tanker – en midsommerkøretur i det Herrens år 1814, da den uhyggelig kolde Kosakvinter 1813 netop var levet igennem og krigens tryk endelig lettet:

EN REJSE FRA HADERSLEV TIL RIBE I 1814

Haderslev, den 28. juni 1814.

Min gode ven!

Længe nok havde kulde og rå luft holdt mig indelukket i min stue, indtil i sidste uge den længe ventede regn endelig mildnede luften. – Lysten til at røre vingerne vågnede i mig. Randselen var hurtigt snøret.

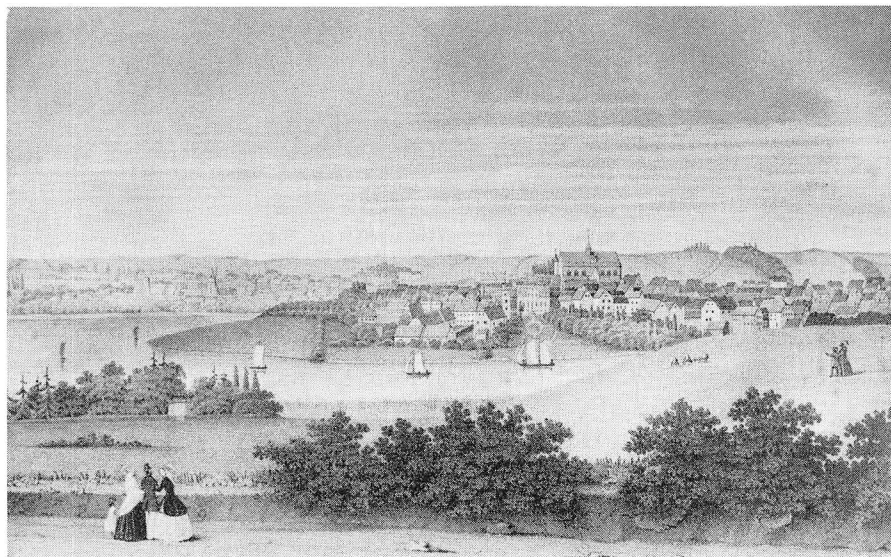
En rejse til Ribe fordrer ikke store forberedelser, men dog alligevel nogle. For det første råder jeg til at sørge for en bekvem vogn og en god madkurv. Den frie luft tærer. I værtshusene undervejs er det helt godt at opholde sig, når man selv medtager mad- og drikkevarer. El-

lers er der kun lidt at få, når man forlader Postvejen og slår ind på den sydlige vej til Ribe. Det sidste var tilfældet hos mig. Jeg skulle undervejs ind at tale med denne og hin ven for at høre, hvad forandring den indtrufne fred havde bragt frem i hans kasse. – Men jeg kunne ikke inddrage fornøjelige efterretninger om dette emne. Her intet og der intet, og hvad nul giver til nul har forlængst salig Johann Hein lært os.

Man kan ikke komme til egnen fra Haderslev til Hammelev, uden *si parva licet componere magnus* (at glædes ved den store tanke), at alt i verden dog skrider frem mod det bedre! Før skrumlede man over et stenbro, som rystede de indvendigste indvolde, men nu går det så sagte og stille, at selv den letteste søvn kan forblive uforstyrret på denne vej. Ære og tak til dem, som indtil nu har ofret sig for det! Af vejenes beskaffenhed lader sig meget – godt og ondt – udlede om både politi og statsforvaltning . . .

Det nedlagte gods Vojens tager sig under den nuværende ejer fordelagtigt ud. Man ser på begge sider af landevejen en yppig sæd, og overbevises om fordelene ved merglingen og en forstandig bearbejdning af jordbunden. Når én eller anden lykkelig stjerne igen skulle tilsmile agerbruget, så vil Vojens om få år vække opmærksomhed! Jeg må give besidderen af ejendommen min oprigtige anerkendelse. –

Nu bøjede vi af ved Klejnbjerg ind på den store vej ved Foldingbro. Værten på Klejnbjerg synes at være en virksom mand og en god landmand. Haven øst for huset var smukt indhegnet og tilplantet med unge træer. I haven sås foruden kartofler og kål også ærter og gulerødder og andre grøntsager. Det er ellers yderst sjældent! Hvor når vil have dyrkning dog blive taget op af vore landmænd? Det synes som om deres appetit i almindelighed ikke rækker ud over grød og kål og kartofler. Grøntsager sætter de i klasse med græs og frygter at fordyre ved nydelsen af dem. De samvittighedsfulde! Hvorfor løber præsterne ikke den risiko, da de som regel dyrker deres have, ja selv i det yderste vest, meget godt.

Vejen over Stursbøl og Stenderup til Rødding hører ikke til de opbyggeligste. Øjet ser næsten kun den sorte hede. Det lidet opdyrkede land er oversået med sten. Vejene er derfor ujævne. Rugen står overalt dårligt. Mange steder vil man dårligt kunne indhøste sit sædekorn. En yderst trist udsigt for den derboende landmand. Han sidder med svære byrder og pligter. Grund- og ejendomsskatterne trykker ham langt hårdere end beboerne på den fede egn østpå. Her ser han nu næppe sit udkomme. Og dog står de ikke tilbage for indbyggerne på vor østkyst hvad angår flid og sparsommelighed – de snarere overgår dem. Jeg er en stor beundrer af befolkningen i vesteramtet.

Skovfoged Damm i Stursbøl er en eksemplarisk virksom mand. Ikke blot passer han pligterne i sit distrikt med iver, han er også ellers flittig som en bi. Som selvejer af en gård viser han sine naboer fjernt og nær, hvordan man skal gribe tingene an for at få orden på en forfalden gård. Han brækker med uopholdelig flid heden op, han hegner, han mergler, vander, planter, han brænder teglsten til sig og den omliggende egn, kort sagt han arbejder i ordets strengeste betydning.

Det vakte altid opsigt, når dagvognen rullede gennem landsbyen, og nye, fremmede ansigter passerede revy. Disse gamle dagvogne forsvandt først fra vore landeveje et godt stykke ind i 1900-årene og blev erstattet af de endnu bekvemmere, hurtigere og længere kørende rutebiler.

Over Slevad er der endnu ikke bygget en bro. Den kunne være nødvendig, og efter hvad jeg erfarer, er dens bygning vedtaget. Men hvorfor så stadig ikke opført? I de sidste år har udgifterne for landmændene været så mange, at man gerne har villet udsætte dette eller hint – selv nødvendigt byggeri. Er man i umindelige tider kommet over Slevad uden bro, så passerer man den vel på samme måde nogle år endnu! Man skal ikke gøre vrøvl over udsættelsen. På vestsiden af Slevad er der gravet grøfter, men de er lukket i begge ender, så ikke en dråbe vand kan løbe ud! Jeg gad nok vide, hvad man kalder sådanne grøfter i kunstsproget, og hvad tjener de egentlig til??

Dagen før vor rejse havde vi nydt nogle timers solskin og lidt varme, da et tordenvejr trak op i horisonten, som kom til udbrud om natten. Jeg har hørt, at det har fundet sted fra vestkyst til Østersø, og flere steder meget voldsomt. Man skulle tro, at vi i dag så blev forskånet, men nej; der samlede sig mørke skyer i vesten, og inden vi så os om, glimtede lynene og tordenen rullede.

På en flad og åben vej er det ikke videre behageligt for en rejsende at opholde sig under et tordenvejr. Men hvad andet er der at gøre end koldt og roligt give sig skæbnen i vold? Imens var mit hovede ikke uden beskæftigelse; lige så tit, jeg oplever et tordenvejr, er der i mig en slags uro over, at vi endnu kun så lidt formår med vished at forklare dette syn!

Rigtignok savner teorien ikke hypoteser, men disse igen fast grund under fødderne! Hvordan vil man forklare tordenen, som spiller en hovedrolle ved tordenvejret? Lynet forårsager det første skrald, og ekkoet tordenens rullen. Men forklare, hvordan denne flyvende ildbold, som vi kalder lyn, slår ud af skyerne og forårsager tordenens rullen, er en opgave, på hvis løsning kemi og akustik endnu kan gruble længe . . .

Aftenen før var der brændt en gård, som var ramt af samme skæbne for år tilbage. Jeg er spændt på at vide, om man vil bygge den nye gård på samme sted. Jeg ville ikke gøre det! Tordenens tiltrækning gennem atmosfæren kan måske gentage sig på samme sted. Hvordan, det ligger uden for vor kundskab, men hvad ved vi indtil nu i virkeligheden om luften og dens egenskaber?

Når man kører på vejene i vesteramtet, bliver man overbevist om, at her mangler menneskehænder. De spredte, kun enkelte hytter, de triste, uvenlige landsbyer; den kedsommelige stilhed og ensomhed, som indhyller den rejsende alle steder, ja og den mindre end middelmådige kultur af jorden siger det alt for tydeligt. Og stadig overalt hede og ikke andet end trist, sort hede.

Jeg holder ikke jordbunden for ufrugtbar herude, for hvor man gøder og pløjer flittigt, står der godt korn og græs. Men disse strækninger er kun få, og hvoraf følger det andet end fra mangel på menneskehænder og menneskers flid? Ja, militærtjenesten har i de sidste år, især på landet i vesteramtet virket meget ufordelagtigt. Jeg kender hjem, som har måttet afgive tre, fire sønner på rad til militærtjenesten, og i flere år var alle sønner på gården borte. Hvor kunne det være andet, end at sådanne steder måtte gå helt tilbage.

I en lille by her, hvor forretninger opholdt mig blandt et antal mennesker nogle timer, havde jeg lejlighed til at høre mange ytringer af modløshed og fremherskende utilfredshed. Selv om jeg gjorde folk opmærksom på, at udsigterne til fremtiden nu havde en lysere skikkelse, og at freden ville bringe velsignelse også over os, talte jeg for døve øren. Intet menneske var tilfreds, ville være tilfreds – kun jeg var hjertelig tilfreds, da jeg kunne rejse fra dette jammerkammer!

På min vej videre til Ribe, hvor jeg havde tid og ro til stille betragtninger, beskæftigede det spørgsmål mig levende, om hvilken indflydelse mon naturen har på menneskenes stadige utilfredshed her. Ingen er vel fra først til sidst tilfreds med den skæbne, der tilfalder ham; knapt har han nået et længe næret ønske, førend hans ønsker er rettet mod noget nyt! Alene til kamp er mennesket født, og sæden dertil strør utilfredshed, som plager ham fra vugge til grav. Den, der bor på denne jord, må aldrig slå sig til tåls i ro. Krigen er hans lod, men ikke med våben for at myrde, men for at øve sine kræfter til besejring af de forhindringer, som står det gode i vejen.

Fred, dyrebare ven, hører i grunden ikke til på vor jord, ro tilsmiler ikke den dødelige i støvet; til kamp opfordrer ham naturen og menneskeheden. Altsammen er det følgen af utilfredsheden, som er tildelt menneskene på denne jord . . .

Min gode ven!

29. juni 1814.

Som man nærmer sig Ribe, des bedre bliver afgrøderne og jo smukkere engene. Det er sikkert, at høhøsten er yderst betydelig i de gode

Selv en kortere rejse var før i tiden helt utænkelig, uden at man stiftede bekendtskab med kroerne undervejs. Men i mere afsides egne af landet var bekvemmelighederne her ofte meget små. Ved vintertid gnistrede de kalkede vægge af rimfrost, og lå man endelig under et bjerg af dyner, fik man selskab af mus, der ganske ugenert kom pilende frem over mave og ansigt.

Naturligvis havde disse kroer altid en „bid brød og en dram“ i huset, men det var undertiden også alt, hvad de havde! – Kom der mere fordringsfulde gæster, måtte folkene fange en fisk i den nærmeste å.

somre. Øjensynligt giver man sig mindre af med kornavl end med græsning. Det er en stor fornøjelse på en varm dag at tage den ualmindelig store kvægbestand omkring byen i øjesyn. Køerne er ualmindelig smukke og velnærede, blanke i skindet. Hver aften bliver de hentet hjem fra markerne af frygt for flod. Man ser ingen piger gå til malkning. Denne daglige driven ud og hjem med kreaturerne er naturlig-

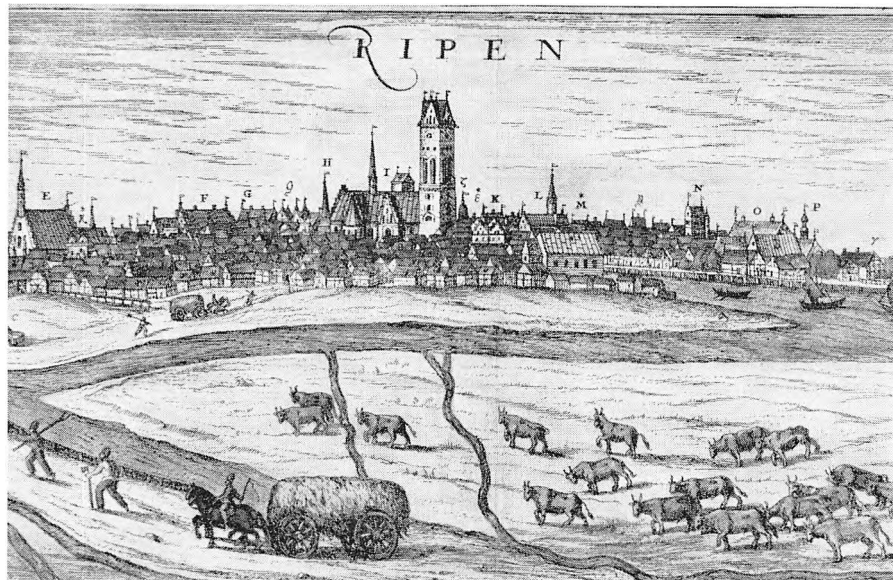
vis forbundet med tidsspilde og udgifter og kan heller ikke være fordelagtig for kørerne selv, men hvordan vil det kunne forebygges? Måske gennem staldfodring.

I nogle små gyder må man ved regnvejr virkelig vade gennem snavset. Gennem chausséen, som er blevet anlagt i den nordlige del af Ribe, har byen vundet meget. Man kan nu til enhver årstid komme nemt og bekvemt til byen. Dette arbejde har sikkert været forbundet med store udgifter, men hvem turde råde fra, da den gamle landevej til tider var helt umulig at færdes på, og der kom mange klager.

Ribe (Ripen) har sandsynligvis sit navn efter sin beliggenhed ved Rif (ad ripam) ved Nipså. Dens beliggenhed er i hertugdømmet Slesvig, men byen har altid tilhørt kongeriget Danmark. Måske gjorde Valdemar II byen til grænseby, da han overlod hertugdømmet til sin søn Abel.

Nipsåen, som hovedsagelig løber forbi byen på nordsiden, er vel-signet med fortræffelige fisk, især med fine laks. Den danner tre bække, som driver tre bymøller; den mindste arm af Nipsåen er i den sydlige del af byen, hvor den løber sammen med en bæk, som kommer fra Lautrup.

Ribe, som forhen endog havde bevilling til at slå mønt, og hvor Frederik I i året 1533 lod præge de bekendte sølv- og guldmønter, har kun to porte, én mod syd og én nord for byen. Tidligere havde byen endog et slot, men der er kun nogle ruiner tilbage. – Byen er bygget efter samme smag som små danske byer. Øjet støder på skæve gader, hæslige udbygninger og mærkværdige forsiringer. Kun de nyere huse er opført med smag. Før skal her have været stor velstand på grund af den betydelige handel med Holland med kreaturer og korn. Jeg holder endnu byen for velhavende. Man finder her købmænd, som driver stor forretning og herigennem tilflyder der byen stor fortjeneste. På grund af deres kendskab til handel og vandel kunne de gøre enhver større by ære. Jeg nævner ingen, men bekendtskabet med et par af disse mænd er mig noget af det kæreste, jeg har gjort på denne egn.

Det ældste eksisterende stik over Ribe er fra 1585 og bringes her i udsnit. Det viser Danmarks ældste kirkeby som den fremtrådte i middelalderen, med Ribe domkirkes tårn som byens vartegn og sømærke. Studeholdet i den frodige marsk og sejladsen på vadehavet gjorde engang Ribe til en af landets vigtigste handelsbyer.

Så flyttedes stedets tyngdepunkt mod øst. Gemt og næsten glemt af verden udenom blev Ribe efterhånden isoleret og bevarede derved et enestående billede af en middelalderby for eftertiden.

Så snart en slesvig-holstener kommer til Ribe, føler han, at han er landet hos danskere. Nationalkarakteren viser sig straks over for tyskeren. Man overser ham enten helt, eller opfører sig gevaldig fornemt over for ham – eller stikker måske en smule til det tyske sprog. Danskeren og riget Danmark står overalt øverst. Jeg dadler slet ikke denne agtelse og kærlighed til sit eget, tværtimod ærer og skatter jeg den!

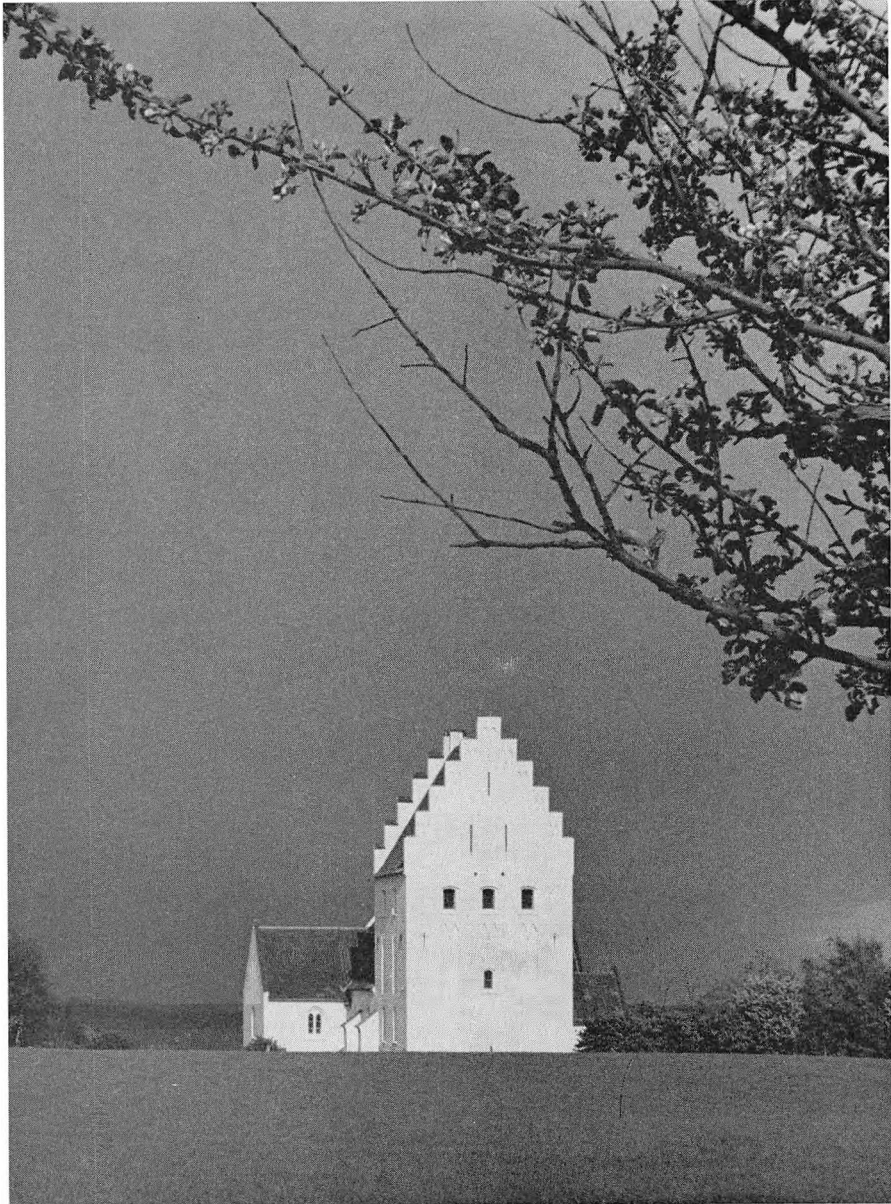
Sådan må det være i en nation, hvis den vil være noget for sig selv og erhverve sig rang blandt andre verdens folkeslag. Den evige åben efter og stadig tilpasning af sin forfatning og sin måde at leve og virke

på efter fremmede forbilleder lægger ånden i lænker og lammer al fremskridt. Hvordan er England blevet, hvad det er? Gennem den agtelse, hvert individ har for sig selv, og hver enkelt for staten. Jeg glæder mig altså over danskernes stolthed, blot skulle den ikke vise sig i utide og for meget til venstre!

I byen er læreanstalterne godt indrettet og meget besøgt. Den latinske skole, som skal være indstiftet i 1248, er blandt de bedste i Danmark. Lærerne er lige så oplyste, som de er flittige mænd. Jeg har hørt mange forældre og andre personer omtale dette lærde institut med stor agtelse, og ved de prøver, som de danske elever underkaster sig ved optagelsen til den akademiske løbebane, udmærker de Ribe studenter sig frem for de andre. Jo, den stille og sømmelige optræden fra disse unge mænd må jeg ud fra egen erfaring give de bedste lovord.

I de sidste år har vor regering landsfaderligt sørget for, at begravelserne bliver flyttet ud af kirkerne og byerne, og at kirkegårdene ikke mere bliver benyttet til lagerplads for de døde. Overalt i de danske byer er der nu blevet anlagt nye kirkegårde med megen smag og omhyggelig planlægning. Det gælder også Ribe, og her syd for byen er en meget smuk og åben plads blevet indrettet til kirkegård. Den store flade er inddelt i flere afdelinger, og man søger at følge en vis ensartethed ved inddelingen af gravene. På næsten ethvert gravsted er rejst et lille mindesmærke. – Kirkegården bliver flittigt besøgt. Jeg var der flere gange og fandt altid folk, som opholdt sig her for at mindes de afdøde venner.

Det mest iøjnefaldende i Ribe er de to store kirker. Katedralen eller Skt. Mariakirken, som ligger på Liljebjerget, er en meget smuk bygning. Her i domkirken ligger kongerne Erik III og Kristoffer I begravet. Her hænger billeder af alle Ribes bisper helt fra reformationen, undtagen den første. I to jernbeslåede kister gemmes gamle dokumenter, diplomer, buller, testamenter, messehagler, knogler af de hellige og mange andre fortidige genstande. Kirken med sit høje, stumpede tårn, som før var endnu højere, og hvorfra man kan se nogen og fyrre

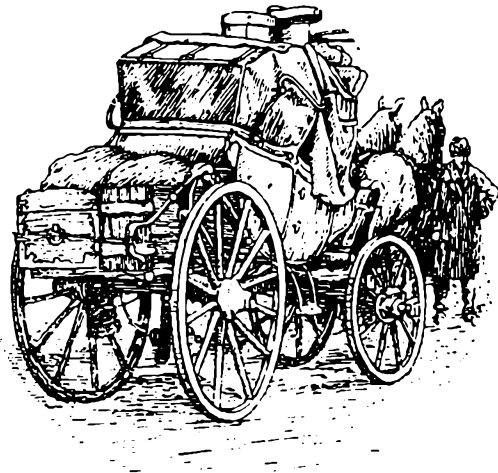

Den jyske halvø var hovedlandet indtil Valdemarstiden. Som talende vidnesbyrd om kraftudfoldelsen dengang ligger endnu kirkerne i landskabet.

kirker, skal være bygget i det 13. århundrede af dominikanerne, som havde deres kloster ved siden af.

Skt. Catharine kirke er en lige så smuk bygning; den ligger nær vandet i den sydøstlige del af byen. En fisker, som bar beskæftiget ved bredden, kaldte den i modsætning til Katedralen *den lille* – men den ville være stor nok for hele Ribe og den omliggende egn. Men nu, fortsatte han, er det ikke som før. I stedet for, at en mængde folk strømmer til kirke, sniger sig kun enkelte derhen, og synes endda at skamme sig over, at de endnu følger den gamle skik. Men det kan aldrig gå godt. Man mærker, at med aftagelsen af gudsfrygt aftager også lykken i livet!

Her udbrød han i bitre klager over den aftagende fiskefangst. Det er en ond tid, måtte himlen hjælpe! – Altså står det lige så dårligt til i Ribe som i Haderslev, i Danmark og i hertugdømmerne med kirkebesøget nu efter Napoleonskrigene. Det religiøse sindelag har så godt som tabt sig under tidsåndens dårlige indflydelse. Præsterne skulle igen opildne det – de skulle lære folk at indse, at de burde og kunne takke Gud for den gode tid, der nu er oprundet. –

Nordslesvigs landbrug i forrige århundrede

Om Nordslesvigs landbrug i den sidste halvdel af forrige århundrede er der fyldige oplysninger i bøndernes egne optegnelser, som tillige kaster et ikke ringe lys over sæder og skikke. Særlig udførlige er nogle regnskabsbøger, der skyldes sognefogeden *Iver Iversen*, Fredsted ved Haderslev dam; de begynder med året 1779 og fortsættes ind i 1800-tallet.

Til påskrift kunne disse regnskaber passende have ordene: „*I Jesu navn bør al vor gerning ske*“; for overalt, hvor der er tale om væsentlige arbejder, er udfaldet lagt i Guds hånd, og ingensinde er der glemt at takke for udbyttet.

Således hedder det: „Begyndt at så byg 1783, den 17de maj. Herren give velsignelse dertil.“ – „Begyndt i Herrens navn at pløje og så rug fra den 19de til den 21de oktober. Herren selv give hans velsignelse dertil, at det må vel lykkes, og give deraf gode frugter.“ – „Det sidste neg korn kørt ind 7de september 1782. Herrens navn være velsignet.“ – „Dette år, 1798, var rugen kun ganske mådelig og ringe, såvel i strået som også at give korn af sig. *Men Herrens navn være derfor lovet; thi vi kan jo ikke selv skabe en eneste kærne.*“

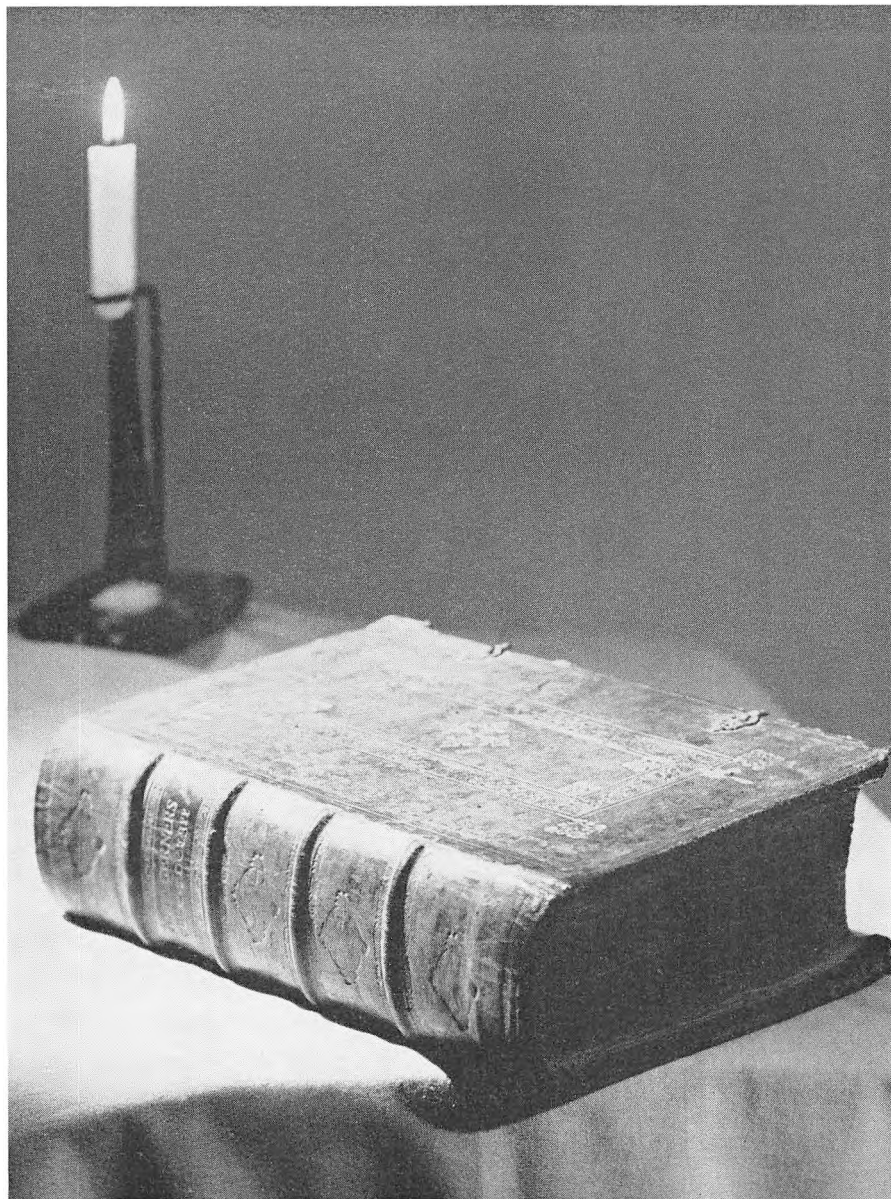
Her og der findes salmevers midt inde i regnskaberne; et af dem lyder:

„Jeg ved, paa hvem min Tro er sat;
ham faar man mig vel unde.
Hvem Gud kun holder for sin Skat,
skal aldrig gaa til Grunde.
Vel den, der bygger fast paa Gud,
lad alt saa tumles ind og ud,
han staar, naar alting ligger.“

Da sognepræsten var død, skrev Iver Iversen: „Den 29de juni om morgenen kl. 8 har Herren bortkaldt ved en salig død dette sogns sjælesørger, *Johan Peder Krache*, fra denne verden, efter en særdeles stor svaghed. Herre give os en retskaffen lærer igen, at han må forkynde ordet i sin rette orden, og vinde sjælene til ham, som er den rette hyrde over sin hjord.“

Den 11. marts 1808 skrev Iver Iversen i sin andagtsbog:

„ . . . Kom her i Haderslev by, såvel som på landet en forfærdelig stor-indkvartering af spanske og franske tropper. De kom dog som venner og gjorde ingen modværgere, men i det første, de kom til Haderslev og på landet, måtte og ville de natpleies med spise og drikke.

Iver Iversens andagtsbog. Til påskrift kunne hans optegnelser have ordene: „I Jesu navn bør al vor gerning ske“, for overalt er udfoldet lagt i Guds hånd.

Inden de gamle såede det første kast, stod de et øjeblik stille, og efter et blik ud over agrene og op mod himmelen sagde de frem for sig: „Så i Guds navn!“ Forårets vigtigste gerning kunne begynde.

Der blev ustandselig mange kørsler gjort, såvel af Haderslev by som mange mere af amtet. De rejste igennem Haderslev og mange regimenter opholdt sig i byen – meget længe. I august 1808 begyndte disse tropper at rejse sønder på igen, og sidst i oktober måned 1808 var alle disse tropper her af landet.“

I en alder af 27 år overtog Iver Iversen sin fædrenegård; begavet, driftig og velhavende som han var, er det sandsynligt, at han har gjort den til en mønstergård.

Før 1794, da den endelige udskiftning fandt sted, lå en del af hans jorder: *Egager, Ballesager, Højsager, Have* m. fl., på den gamle bymark, og det var skør muldjord med godt afløb. Resten bestod af holme i Haderslev dam samt kobler i udmarkerne, som naboerne forlængst havde udskiftet på egen hånd; at her fandtes lav og våd jord i mængde, er tilstrækkelig betegnet ved marknavne som: *Kærkrog, Troldkær, Rørkær, Overkær* og lignende.

Da markerne lå spredt, er det ikke underligt, at boniteten var højest forskellig. Efter dansk bonitering ville den bedste jord have haft takst 18 og største delen 13–15. Der var næppe nogen ringere end takst 8.

Beregnet efter slesvigsk mål var gården på noget over 140 tønder land (omtrent 175 danske tønder). Heraf var ca. 30, 13 og 5 tønder henholdsvis skov, eng og husmandslod. Af de 92 tønder, der blev brugt til agerjord, kom næppe nok halvdelen årlig under plov, da jorden – efter boniteten – var udlagt til græs i et tidsrum af 4 til 7 år.

Sædskiftet var: 1. Boghvede eller grønjordsbyg, 2. Rug, 3. Byg, 4. Havre og 5. Den såkaldte andenkærs-havre. Der blev gødet til grønjordsbyggen og til den rug, der havde boghvede til forfrugt. – Man pløjede grønjord i eftersommeren og helst så tidligt, at grønjordsfuren blev muldnet, så den kunne få endnu en pløjning forinden vinteren; når denne jord blev pløjet én eller to gange om foråret, var den tjenlig for boghvede og græsjordsbyg; i reglen fik bygmarken fire, men boghvedemarken kun tre pløjninger. I det påfølgende efterår blev bygstubben pløjet to gange og boghvedestubben én gang, før rugen blev sået; til de øvrige sædarter blev der kun pløjet én gang. – Indtil 1850 havde nordslesvigerne hjulpløve, som var forholdsvis lette, og for dem spændte de ofte 3 heste.

I årene 1782–1787 var Iver Iversens årlige udsæd omtrent: 8 tønder rug, 13½ tønder byg, 32 tønder havre, 5 tønder boghvede; hvede, ærter og vikker forekom i ringe mængde, kun 1–2 skæpper hvede og 1–1½ tønder bælgfrugter; fra året 1786 såede han noget kløver. – Altså var hele udsæden henimod 54 tønder af de langstråede sædarter

og omtrent 6 tønder af boghvede, ærter og vikker tilsammen. Som bekendt såede bønderne meget tykt i de tider.

Engene gav i de omtalte år $86\frac{1}{2}$ –88 læs hør, rugen gav 36–52 traver, byggen 62–105, og havren 80–102; boghveden gav 11–17 læs.

I gennemsnittet var udbyttet 16 læs boghvede samt 226 traver af det langstræede korn og altså over fire traver af tønden.

Regnet i skæppevis gav boghveden $5\frac{1}{2}$ – $9\frac{3}{5}$ fold, rugen $5\frac{1}{4}$ – $9\frac{1}{2}$, byggen $6\frac{1}{3}$ –8 og havren 4 – $4\frac{2}{3}$; udbyttet af samtlige kornsorter var $6\frac{1}{2}$ fold. Dette resultat er overraskende og af så meget mere betydning, som de omtalte 6 år ingenlunde var af de gode.

Ved hjælp af regnskaberne kan vi følge det daglige liv i dets hovedtræk:

Midt i oktober eller lidt før begyndte sognefogedens at pløje til vintersæd og så rug, og dette arbejde, som jo rettede sig efter vejret, varede 3–4 uger. Allerede før den tid var noget af sæden aftærsket, til magasinkorn (skattekorn) og sædebrug, til brødkorn og maltekorn samt til fedning af svin og gæs.

Men først når rugsæden var til ende, blev der for alvor taget fat på tærskningen. Den varede til langt ind i foråret, helt til midten af maj. Som oftest var det dog kun $\frac{2}{3}$ af kornet, der blev aftærsket. Resten fik kreaturerne i strået, og det var 60–70 traver *skaftekorn*.

Husmændene, Søren og Jakob, hjalp karlene med at tærske. Når kornet skulle renses, måtte endogså pigerne på loen. Sæden blev først kastet med en skovl til én hånd, dernæst kom $\frac{1}{2}$ skæppe ad gangen i et sold, og nu gjaldt det om at snurre dette således rundt, at avner og stråstumper, som var fulgt med ved kastningen, kunne samles i soldets midte og skimmes af med hånden. – Til gengæld måtte mandfolkene hjælpe kvinderne med at slagte og støde frugt til most.

To store vinterarbejder afbrød tærskningen. Ved midvintertid, når isen på Haderslev dam kunne bære, skulle der skæres rør. Dette foretagende lagde beslag på alt det mandskab, sognefogeden kunne samle. Smeden og hjulmanden lod sig leje, og karle og drenge låntes hos na-

Iver Iversens bestillinger som sognefoged og sandemand har optaget det meste af hans tid, og hans folkehold var da også betydeligt. Skønt husmændene og deres kvinder gjorde en stor del af gårdens arbejder, var der til stadighed: To karle, en dreng og to piger, desuden en trediekarl og en malkepige om sommeren, samt en studerøgter om vinteren. Han var som oftest nørrejyde.

boerne, så der kunne være henimod en snes til at skære, binde og slæbe op. Udbyttet var henimod 200 travrer à 20 bundter, så Iver Iversen havde ikke kun til eget brug, men også en del at sælge. Sommetider kom en række slæder fra Gramgård for at hente rør i Fredsted. Kort efter nytår måtte folkene til skovs. Det kunne hænde, at træer blev solgt på roden, og enkelte år var der nok af vindfælder; men for det meste skovede sognefogeden både til husbehov og til salg. Navnlig synes han at have holdt amtmanden i Haderslev, *gehejmeråd von Stemann*, med brænde, og et og andet tyder på, at det har

smigret hans forfængelighed at have så fornem en kunde. Ekstra-indtægt fik han ved at afbarke egetræerne og handle med skomagerne, der i de tider selv garvede alt læderet.

Når det lakkede ad foråret, fik bønderne travlt med at gærde; thi endnu omkring 1800 stod risgærder og levende hegn side om side i Nordslesvig.

Omtrent samtidig begyndte det øvrige markarbejde. Først blev der pløjet til havre og ærter, så til byg og sidst til boghvede. Såningen gik for sig i samme tid som pløjningen. 1782 og 1787 begyndte Iver Iversen at pløje den 7. april, og sidstnævnte år var alt hans langstråede sæd sået den 23. maj. I det kolde og våde forår 1784 fik han først ploven i gang den 22. april, og da blev han ikke færdig med at så byg før den 29. maj. Det er de to yderpunkter, hans regnskaber antyder. Til boghveden blev der pløjet sidst i maj eller først i juni, og der gik en ugestid før der var tilsået.

Husmændene, som havde hjulpet til ved de første markarbejder, pløjet og ladet møgvogn, måtte i mosen ved midten af maj. Man nøjedes med skæretørv, indtil købmand Lars Nissen i Flensborg lærte sine landsmænd at lave formtørv.

Fra første færd kørte man tørvejorden op på en stenbro eller et fjællegulv, hældte den over med vand og æltede den ligesom klineler; tørvene blev strøget én for én på samme måde som mursten. Men snart lærte man at hælde tørvejorden i rammer, der stod på marken og rummede 3×4.

Når man har strøget formen af, hedder det, og løfter den, se, så står der 12 tørv! Det er øjensynligt, at den nye opfindelse blev betragtet næsten som et vidunder; der kunne graves tørv, hvor det før ikke var muligt, arbejdet var lettere og varerne bedre.

Hurtigt synes skikken at have bredt sig over en stor del af Slesvig; i hvert fald var det ikke ualmindeligt omkring år 1800, at sønderjyder udlånte penge mod årlig at få et læs formtørv i rente af hver 10 rigsdaler. 1784 har Iver Iversen første gang anført udgifter til tørvegravning. 1817 lod han stryge over 100.000 stykker, 26.800 til eget brug,

Midt landsbyen lå „fortet“, det fælles stykke åben jord, som ikke måtte bygges, og hvor bønderne fra gammel tid samledes til „grande“. Ingen var glade for at rykke ud fra fællesskabet og være prisgivet ulvene, landstrygere eller ubudne fremmede. Skulder ved skulder lå husene og rakte gavlene frem mod samlingspladsen.

– Først med udskiftningen, der tog endelig fart i slutningen af 1700-tallet, op-hørte det gamle fællesskab, og gård for gård rykkede ud og blev ofte opført i udkanten af landsdelens mange skove.

73.700 til salg. De kostede ham 20 rigsdaler 45 skilling, foruden øl og mad til tørvegraverne.

Iver Iversen har gjort optegnelser om høsttiden fra forsommeren 1783 til efteråret 1788. I det første år var det særlig godt høstvejr; da begyndte høslætten i engene den 28. juni, og den 22. juli var det kørt ind. Den 1. august begyndte han at meje, og allerede den 28. i denne måned kom det sidste læs i hus.

Værst var det 1786, da kornhøsten ikke begyndte før den 25. august og trak ud til den 22. september. Herom skriver sognefogeden:

„I dette år var det en bedrøvelig høst med regn og storm; ja det regnede i 8–12 dage bestandigt, så at der i den tid ikke kom et neg ind. Den 14. september begyndte det med godt vejr igen til den 23. september, så gav det regn igen. Ellers kom dog kornet skikkelig godt i hus. Herren være derfor lovet.“

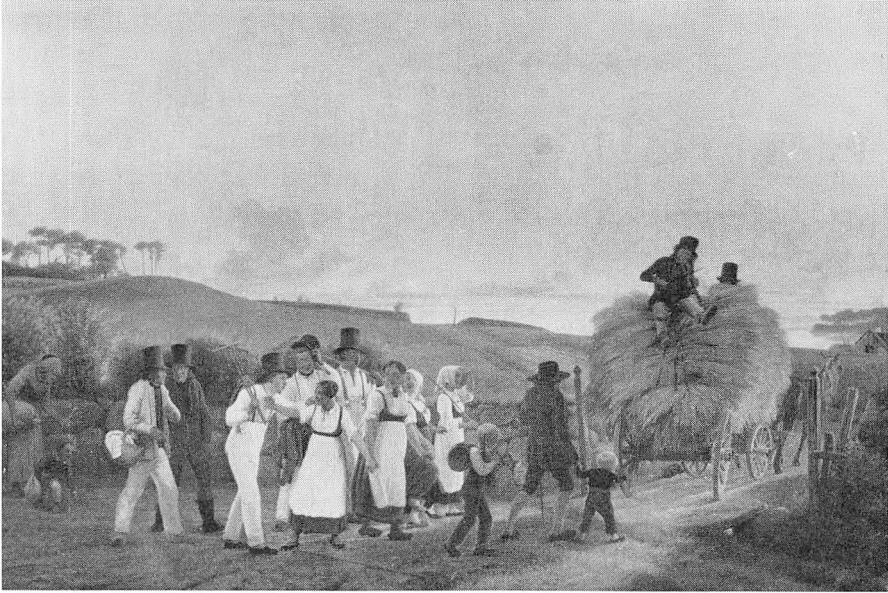
Der blev skåret siv, når vejret hindrede folkene i at tumle med kornet. Om efteråret var der travlhed med hør- og humleavl.

Besætningen var anselig, men af vekslende størrelse. I gode år kunne Iver Iversen købe mange kreaturer og tilmed tage fremmed kvæg på græseleje. Der er eksempel på, at han fik ulden af henimod en snes får og lam, som havde gået på hans marker sommeren over. Var der mangel på foder, måtte han derimod leje græsning i landsbyer, som lå adskillige mil fra Fredsted; således i *Seest* tæt ved Kolding.

Uden hensyn til afgrøder vekslede studenes tal ved de årlige køb og salg. I årene 1779–1786 *indbandt* sognefogeden hvert efterår: 28–34 stude, 8–10 stk. ungvæg og lige så mange køer, 8 heste og 13–15 får; desuden havde han et par søer og adskillige grise. Når der ikke var oldenår, blev svinene sat på sti ved midten af oktober; og samtidig blev nogle af hestene taget ind; de øvrige dyr kom på stald i begyndelsen af november.

I Nordslesvigs bøndergårde var dengang tre stalde: Kostalden i indhuset, hestestalden i én af udlængerne og studestalden i en anden. Således også hos Iver Iversen, hvor studestalden kunne rumme 34 stk. foruden ungvæget. – I den grad optog besætningen bøndernes interesse, at folk, som kom på besøg, straks skulle ud at se *dem stud'*.

Næppe nok var studene taget ind, før handelsmændene indfandt sig. Det hændte, at hele besætningen blev solgt på én gang, og så rejste sognefogeden rundt og købte nogle stykker her og der, indtil han atter havde et passende antal; men disse dyr var et år eller to yngre end dem, han havde solgt. Handelen blev altid afsluttet på den betingelse, at sælgeren skulle beholde kreaturerne til sidst i april.

Når der var ophøstet, gav man det sidste neg tøj på og satte det øverst på læsset, eller kunne endogså være så heldig at få landsbyens spillemand til at gøre hjemkørselen af det sidste læs festlig. Læsset blev hilst med det gamle fryderåb: „Fock, fock, hurra . . . !“

Og hjemme i kålgården bag huset hvæssede karlene så truende deres le over husmoderens kål, til hun kom frem og løskøbte sine vækster med en „sød snaps“.

Ved indkøb af heste og køer måtte folk se sig for; for bønderne satte en ære i at gøre en goej handel, og spot og skade fulgtes ad, når én lod sig narre. Derimod herskede der stor ærlighed i studehandelen, hvor det gjaldt om at holde kunderne til huset; sælgeren vågede nøje over, at studene blev afleveret i god stand, selv om han skulle fodre dem op til et halvt år efter, at der var drukket lidkøb.

I begyndelsen af maj blev de nye stude og den øvrige besætning slået på græs i skoven; og så rigeligt var sognefogedens vinterfoder, at han til den tid kunne have 450 lispund hør at sælge.

Man skulle tro, at bøndernes regnskabsbøger først og fremmest gav et overblik over deres indtægter og udgifter, men det er dog ikke tilfældet. Gennemgående førte folk kun bog over *ind-* og *udgæld* – kredit og debit. Nu og da forsøgte de at få rede på, hvad der blev brugt i et bestemt øjemed, og hvad der kom ind for en eller anden vare, men talstørrelser, som årlig var ens, blev ikke opskrevet, og samlede opgørelser tænkte ingen på.

Vi vil forsøge at danne os en mening om Iver Iversens bruttoindtægter, men vi må tage hensyn til, at alt, hvad der blev brugt i husholdningen, var taget ud af gårdens avl. Traditionen beretter, at huset var et godt madsted, hvor også sognets fattige dagligt hentede deres del af gryn og mel, brød og slagtevarer; regnskabsbøgerne tyder ligeledes på, at der har været fuldt op af føde- og drikkevarer. Omtrent hver 16. dag blev 10 skæpper rug malet alene til bagning; til mel og gryn blev der årligt brugt 30–32 tønder korn, og noget mere kunne gå med til øl og brændevin.

Således i regnskabsåret 1787–1788 (fra høst til høst) brugtes til øl 23 tønder, 2 skæpper byg, til 286 kander brændevin(!) 13 tønder byg, rug og boghvede. Men vel at mærke, i det år gjorde Iver Iversen sit eget bryllup. – Da det ikke kunne falde sognefogeden ind at blande sig i sin kones sager, savner vi oplysninger om indslagtingen og om forbruget af smør, ost osv. Lige så lidt er der gjort rede for hør, uld, skind og andre beklædningsgenstande. Efter sigende blev det anset for en skam at gå til kræmmeren, når det ikke gjaldt silketøj til en brudekjole eller anden højtidsdragt.

Vi ser, at magasinkornet og andre ekstraskatter blev ydet i natura, samt at husmænd og håndværkere for største delen blev betalt med gårdens produkter; men om størrelsen af skatten er der ingen oplysninger, og hverken daglejen eller tuskhandelen lader sig beregne. Salget af smør, svin, lam, gæs og småkreaturer ved vi heller ikke noget om.

De fleste penge kom ind ved studehandelen, og denne var så meget mere indbringende, som sønderjyderne var fri for den anselige told,

Høstgilde i gammel stil varede til den lyse morgen. Her var alle medhjælpere med og opdækningen rigelig. Til daglig levede man beskedent, men ved høstgilde blev der ikke sparet, og da var det ikke saltmad, men fersk.

Efter suppe, steg og æbleskiver kom punsch, og så blev dansen da trådt i den pyntede lo på det bare lergulv. Her ses slutningen af et gilde; ungdom og lystighed har altid hørt sammen og haft næsten uanede reserver.

der blev opkrævet ved udførsel fra kongeriget. I årene 1783, 1786 og 1798 fik Iver Iversen henholdsvis 627, 718 og 832 Rigsdaler for 34, 35 og 32 stude. Af korn blev der i årene 1785–1788 solgt henholdsvis 76, 70 og 104 tønder for 750, 680 og 573 Mark. 1786 gav salget af træ og rør 269 Mark. – Vi tør vistnok anslå et godt års bruttoindtægt til 1200 Daler (à 3 Mark); en betydelig sum dengang.

Omfanget af Iver Iversens offentlige regnskaber fører til den slutning, at hans bestillinger som sognefoged har optaget det meste af hans

I de lange vinteraftener var alle samlede i dagligstuen. Når sognefogeden ikke sad ved sit chatol og skrev og derfor krævede tavshed, blev der for det meste fortalt om nisser og troldtøj, varsler og gengangere. Da kom der tit en gysen over dem alle, og det hændte, at selv forkarlen blev så bange, at han ikke turde gå ene ud til hestene. – Gamle røgttere, som kunne mange historier fra fremmede egne, stod højt anskrevne.

tid. Når han desuden skulle føre tilsyn med sin store bedrift og afslutte de nødvendige handeler, var det sikkert med nød og næppe, han selv kunne så sit korn, samt gå foran med en le i den travleste høsttid. Hans folkehold var da også betydeligt. Skønt husmændene og deres kvinder gjorde en stor del af gårdens arbejder, var der til stadighed to karle, en dreng og to piger; desuden en *trediekarl*, en *malkepige* om sommeren og en *studerøgtter* om vinteren, han var oftest nørrejyde.

Når folkene blev lejet, fik de nogle skilling i *Gudspenge*. Halvårs-lønnen var for en karl 6–8½ rigsdaler; røgteren fik ligeså meget, selv om en del af hans indtægt bestod i drikkepenge og følgelig var usikker; drengen og pigerne fik omtrent det halve. Husbonden måtte betale *kopskat* for hele sit tyende. En karl der var *nationalrekrut* – *udskudsmand*, som det dengang hed på dansk – og fri for skat, krævede til gengæld en *madpakke til mustring*. Både piger og karle fik desuden hør og uld samt træ til to par træsko.

Der var jævne og fortrolige forhold mellem husbondfolket og tyendet, men sognefogedens husholdning adskilte sig dog fra de øvrige beboeres derved, at folkene om middagen spiste for sig selv – i køkkenet; og denne skik er så meget mærkeligere, som der endnu omkring år 1700 var herregårde i Koldingegnen, hvor tyendet indtog sine måltider i fruerstuen.

Iver Iversens gård var opført i 1581. I 1930'erne blev dens gamle bullader nedbrudt, men forinden blev de grundig opmålt af museet i Altona, hvor der nu er opstillet en meget smuk kopi af gården i Fredsted.

Mit land

En bro, har man sagt,
mellem dansk og tysk,
en ældgammel bro mellem frisisk og jysk;
en blodgødet jord med forjættelsens fylde
til alle, hvad magt de end måtte hylde,
hvor ånden fra syd
og ånden fra nord
kan drøfte sin sag ved det samme bord
– det er Slesvig.

Et land, har man sagt,
hvor der aldrig er fred,
hvor sjælen vantrives i bitterhed,
hvor folk er i brand og hvæser som flammen,
der aldrig forliges med vandet i dammen,
fra Ejder til Aa,
fra strand til strand
en heksekedel, et søndringens land
– det er Slesvig.

Mit land, vil jeg sige,
mit yndige land
med duft over ager og brise fra strand,
du underfuldt pibende kærlighedskilde
med tålmod og troskab årle og silde;
lovpriset i længsel og elsket i alt
– *det er Slesvig.*

Carsten Petersen, 1917.

Marsklandet

Tidevandets evige skiften er rytmen om det marskland, der strækker sig langs den sønderjyske vestkyst.

Denne historie fortæller om den del af marsken, der går fra Ho bugt i nord til Ejderen i syd. Herude langs kysten skabtes en egen kultur, anderledes end den, man møder længere inde i landet, og en kultur, der lever i dag på begge sider af den landegrænse, som nu deler marsklandet på midten.

Langs kysten løber de høje dige og skærmer landet mod havet. Derude på den anden side digerne strækker vandet sig, så langt øjet rækker. – Endnu søger storken herude sin føde om sommeren; længere

inde i landet har den sin rede. År efter år vender storkeparrene tilbage til samme plads.

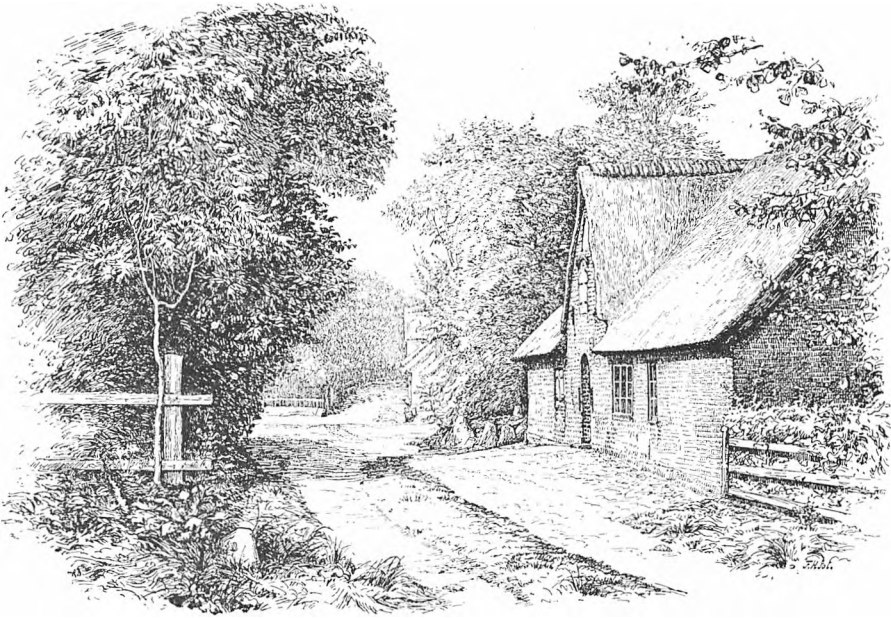
Ude ved Ribe fortæller en stormflodssøjle om havets evige krav på marsklandet. Ringene på søjlen er en beretning om katastrofer og tragedier, der ned gennem tiderne har grebet ind i marskfolkets liv. Hver ring fortæller, hvor højt vandet har stået, når havet rasede. Vi læser: 1904, 1909, 1911, 1825 og øverst, helt oppe – 1634.

Ude vest for Skærbæk ligger et enligt bondehus, bygget på en kunstig jordhøj, en *varft*; sådan som det har været almindeligt og nødvendigt for at sikre husene mod de årlige oversvømmelser. Engang lå her andre huse og gårde omkring og udgjorde landsbyen *Misthusum*.

Natten mellem den 11. og 12. oktober 1634 rejste havet sig med en voldsomhed, intet menneske før havde set. Det steg og steg; flere dages storm var gået forud for den nat, da vandets brøl til slut fortalte dem, at havet var brudt gennem digerne. Beboerne søgte bedende op på lofterne, sad på tagene, mens kreaturerne brølede rædselsslagne i staldene. Efterhånden som vandet steg og sivede ind i husene, faldt murværket fra hinanden, og til sidst må staklerne have følt det, som jorden gik under. Endnu kalder de gamle ved vestkysten denne dødsnat for *syndflodsnatten*.

Da morgenen kom, stod kun ét hus tilbage af *Misthusum*; 44 indbyggere blev her havets bytte. Andre steder var tallet større. Langs hele kysten tog havet 8000 mennesker den nat. I dag bærer et moderne vejskilt i Hjemsted ved Skærbæk det sære navn: „*Den svorne vej*“. Det er for enden af denne vej, det ensomme lille fårehyrde-hus ligger på de flade marskvidder, det sidste af den lille landsby *Misthusum*, hvis beboere mentes at nedkalde ulykken over hele landsbyen i en vejstrid med de Skærbæk-bønder. Huset er siden bygget af murrester fra den fordums landsby.

Et – selv den gang – gammelt ord siger, at *Døden må have en årsag*, og man fandt en årsag:

De Misthusum-bønder havde gennem længere tid benyttet en vej direkte fra Skærbæk til Misthusum, da den offentlige vej gik en stor omvej ud mod havet. Nogle Skærbækbønder protesterede over færdselen over deres jorder og sagen måtte afgøres ved retten. Dommeren forlangte retten sat på åstedet, hvor han ville forlange, at Misthusumbønderne skulle sværge på, at når de stod på vejen, stod de på egen jord.

Gode råd var dyre i Misthusum; nok er det god gammel sønderjysk skik at holde på sin ret, men at sværge i en sådan situation, det er trods alt en anden sag. – Et lyst hoved fandt på råd, og på retsdagen stod elleve af de tolv jordbesiddere i Misthusum (én havde forfald) på den omstridte vej og svor på, at de stod på egen jord!

Inden de gik hjemmefra, havde de fyldt træskoene med jord fra deres egen gård.

Heraf navnet „Den svorne vej“. – Naturligvis kunne alt dette ikke holdes hemmeligt, og på egnen mente man, at det var Vorherres

straf, der nu det følgende år var kommet i form af stormfloden. – En niddingsvis fra den tid mangler da heller ikke:

„Tolv de stod, elleve de svor,
de alle tolv til helvede fo'r!“

Det evigt krævende hav blev temaet i marsklandets livsrytme. Folk, der boede bagved digerne, blev præget af det. De så havets styrke hvert år, de hørte om tidligere tiders katastrofer, eller de kom til at opleve katastrofen selv.

– Det var den 30. august 1923. Dagen begyndte med blæst og byger fra sydvest. Chresten Petersen sad hjemme i Rejsby, da lugerne i skorstenen begyndte at klapre. Det havde fra gammel tid på gården været et tegn til, at dyrene skulle hentes hjem fra engene. Chresten Petersen tog en hest og red ud til den sidste gård i sognet, men da var allerede al marsk og Søndre Fenne under vand. Herude ved fennen sad Chr. Petersen og ventede på, at kvæget skulle komme svømmende. Der kom også kvæg, drivende med havet med alle fire ben opad, men da de var nået så langt, at de kunne bunde, vendte de benene nedad og kom gående op til ham.

En ung pige fra Rejsby så, hvordan havet trængte igennem ude ved diget, man netop var ved at bygge langs kysten:

„. . . Da kunne man se havet som en hvid bræmme foran og langs med diget. Jeg skyndte mig ned igen, og da jeg kom ind i stuen, var vandet allerede nået så vidt, at vores korn fra Vestermarken kom sejrende ned til os over hegnet i haven.“

Næste formiddag så vi, da der var mandetal, at vi savnede 19 mand. Nu spændte alle bønderne heste for vognene og kørte ud, så snart vandet var trukket tilbage, for at finde dem, der ikke var kommet hjem. – Og de fandt dem på tømmerflåder og siddende fast i pigtråd . . .“

En sten ved Rejsby sluse fortæller om de 19 mand, der blev havets bytte den 30. august 1923, da de arbejdede på digets bygning. –

Ude i marsken på de grønne sletter ligger på gamle varfter statelige gårde, hver med sit navn. Mest kendt var Cornelius Petersens gård Vesteranflod med sit mægtige tag, bygget i stil med Ejdersteds „haubarge“, hvilket betyder høbjerge.

I dag ligger de høje diger som volde, der skærmer landet mod havets indtrængen. Men et dige må stadig efterses. På steder, hvor havets pres er særlig hårdt, kan det blive nødvendigt at forstærke de gamle diger.

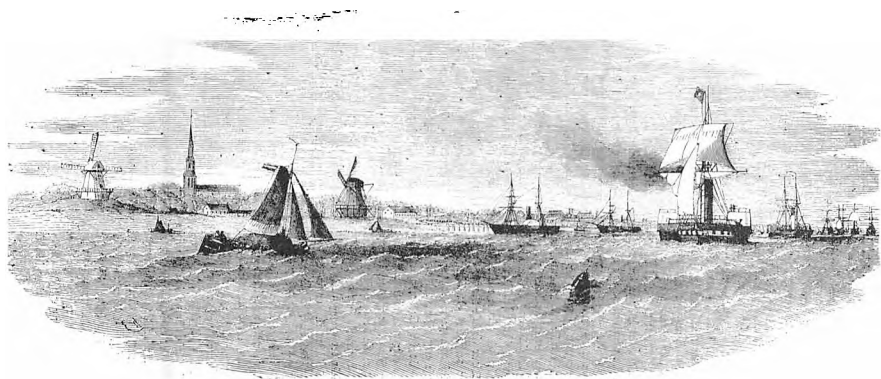
Marsken er rig på vandløb. Det er først og fremmest gennem disse, at stormfloder før er trængt ind i landet. Nu har man bygget sluseporte i diget de steder, hvor åer løber ud i havet. Ved højvande er sluseportene lukket, så havvandet ikke trængter ind, og da må bådene sluses igennem ved hele denne del af Vesterhavet, helt oppe fra Kam-

merslusen i nord ved Ribe å. Og mens storme raser, må sluseportene være lukket, og så stiger vandet i åer og kanaler op i engene.

Der må bestandig være vagt ved sluserne. Havet kan rejse sig pludseligt og sende sine vandmasser ind mod landet. Så oversvømmer det forlandets enge og omdanner dem til hundreder af små øer. Her søger kvæget tilflugt for stormen, men det er før ofte sket, at dyrene er blevet isoleret og revet med af det indstrømmende vand, og gang på gang må landmanden hente sine dyr langt ude i forlandet for at genne dem i sikkerhed på den anden side diget. Det er ofte et kapløb med tiden, inden havet ubarmhjertigt skyller mod diget.

På overfladen ser vandet måske roligt ud, men det kan hurtigt stige og true byen, f. eks. ved Tønning havn nede mod syd ved Ejderen. Når en stormflod rasede, kunne ingen vide sig sikker. Selv byerne langt inde i landet blev for en tid en del af havets territorium; skillelinier blev ophævet, og gader omdannet til kanaler. Værst er det ved fuldmåne og ved nymåne. Da har man *springflod*, og kommer den sammen med stormen, kan havet ramme kysten med en flodbølge, der er fire og fem, måske seks meter høj. –

Forlandet strakte sig før 3 kilometer ud og gav græsning til fårene. Og inde på den anden side af diget ligger huse og gårde i dag lavere end havets overflade.

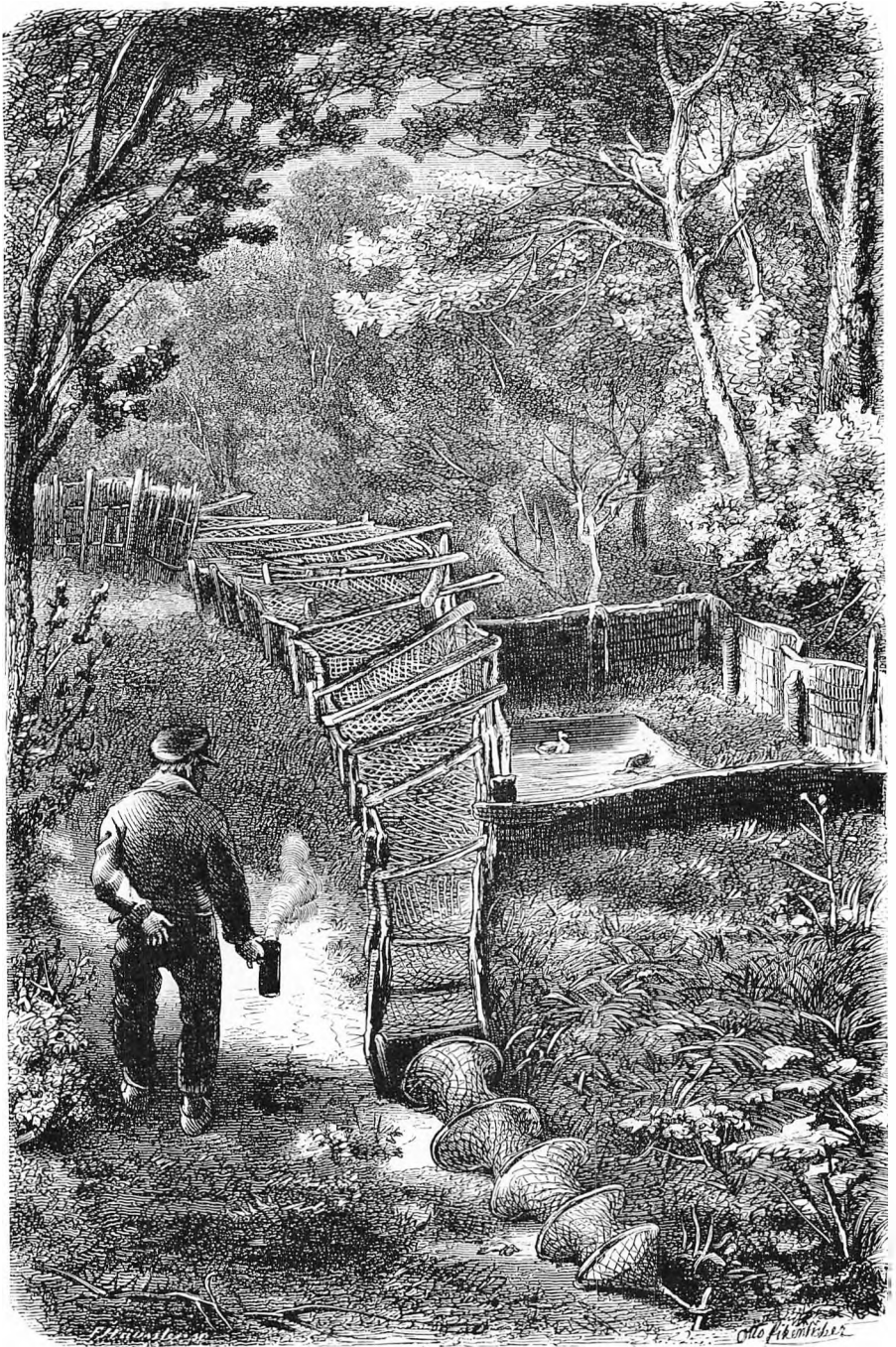

Oversvømmelse ved Supskog 1913. Der kendes i gennemsnit 50 stormflode fra hvert århundrede; her er Vidåen gået over sine bredder. Intet under, at gårdene måtte bygges på en forhøjning, et varft. Man har beregnet, at 100 mand og 50 heste har måttet arbejde i 7 år for at bygge Slesvigs største varft!

Folk har lært at vogte på havet. Får det først revet hul på digets bevoksning, er katastrofen nær; et lille hul kan blive begyndelsen til det digebrud, der kan betyde en ulykke for en hel egn. I gammel tid har der i marsken været dødsstraf for at hente jord fra diget.

Menneskets kamp mod havet er en gammel historie her. Langt ude i vadehavet lå engang landsbyer og gårde, med marker og skove omkring. – Men mennesket er ikke til sinds at være den slagne. Man søger at flytte grænsen til havet længere ud.

For at holde på de store mængder slam, eller *slik*, som det kaldes, og som tidevandet fører med sig, bygges risgærder ud i havet. Om

mange risgærder opstår der slikgårde. Her strømmer tidevandet ind og aflejrer for hvert besøg et lag af fint slam. På steder, hvor slikgården er gammel, arbejder særlige maskiner for at grave render i havbunden. Når bunden er lerfast, udfører bæltetraktorer det samme arbejde. – Ved højvande vil det indstrømmende vand hurtigt flyde ind i renderne og derpå langsomt stige. Mellem grøfterne sker aflejringerne; langsomt vokser havbunden op og giver her menneskene nyt land.

Sådan har man vundet et tre kilometer bredt forland ud for Højer. Det nye land skærmes af diger. – På denne måde kan der langs kysten ligge det ene dige bag det andet og fortælle om, hvor mange gange grænsen til havet er flyttet videre ud.

Ude i de sumpede områder holder fuglene til. Forår og efterår er vadehavet rasteplass for titusinder af svømme- og vadefugle. Det rige fugleliv gav før mulighed for stor fuglefangst. Fangsten foregik i fuglekøjer, kunstigt gravede sekskantede damme, hvori man havde stækkede ænder, som var vænnet til fodring inde i kanalerne. Når fremmede vildænder slår sig ned på dammene, vil de følge de stækkede ind til kanalernes foderbrædder og fanges der. – Langs kanalerne står en række skærme af strårør, så fuglefanget ikke kan ses inde fra dammen, men nok af fuglene inde i kanalen. På denne måde drives ænderne ind mod en ruse i kanalens bund.

Sådan fangede man førhen herude tusinder af ænder om året, særligt på Fanø. Fuglene blev slagtet og solgt. Nu er fangsten forbudt, og Fanøs sidste fuglekøje benyttes af Vildtbiologisk Station til ringmærkning af svømmefugle, der så igen får deres frihed.

Et eller flere får har været hvermands eje herude. Det er nøjsomme dyr, der kan passe sig selv det meste af året ude på marskens forland. Og fra forår til efterår søger studene føde på markerne. Vandet hentes op fra jorden ved de mange små vindmøllers hjælp, og vinden er en stabil kraftkilde her i vort evigt blæsende land.

Tag vejen gennem Møgeltonder til fods for bedre at kunne nyde den vestslesvigske byggekunst her i „Danmarks smukkeste landsby“. Læg mærke til de rundbuede, smukt udskårne døre, og den hvide kalk mellem mørkerøde sten.

Der var engang, da vejene herude hvert efterår genlød af kvægets brølen og kvægdrivernes piskesmæld. Da førtes studene mod syd til de store markeder i Itzehoe og Husum. Markedet i Husum er et af Nordens største. Nu kommer kvæget ikke længere til byen, drevet af kvægdrivere efter mange dagsrejser, men salget foregår stadig efter de gode, gamle anerkendte regler. *Et håndslag* er den levende kontrol mellem sælger og køber; en fast, bindende aftale – et løfte. Gennem byens gader drives så det fede, solgte kvæg bort.

Også søfarten havde stor betydning, og her spillede Rømø en særlig rolle. På Rømø boede skibskaptajner, *kommandører*, som de blev kaldt efter hollandsk skik. Kommandørerne drev også landbrug. I samme bygning befandt sig både stald og menneskebolig. Kommandører var folk, der havde råd til luksus. På døre og skabe lod man male smukke, farverige motiver med billeder fra bibelske hændelser. I dragkisten havde man sine værdier og klæder. Sekstanten stod på kisten og fortalte om sin ejers tilknytning til havet. Og fra sine rejser medbragte han værdier og minder til hjemmet: Fajance fra England, og fra Holland kakler til at dække væggene fra gulv til loft.

Mod øst fandtes en dør, der havde et særligt formål, *ligdøren* hedder den. Gennem denne dør blev de døde båret ud, men døren skulle lukkes og være stadig låst, når kisten var ude. Kun på denne måde kunne man forhindre den døde i at vende tilbage til huset.

Denne skik stammede fra *friserne*, et folk, der kom til disse egne langt tilbage i tiden. Friserne har sat deres præg på fastlandet. De havde deres egen kultur, som bl. a. gav sig udslag i denne skik. I deres huse var alt under samme tag, bondens stue og dyrenes stald.

Visse steder fik taget en særlig høj rejsning. Et solidt høløft skulle kunne rumme den store høhøst fra engene. Tagkonstruktionen var kraftig. Ikke alene skulle den kunne bære den høje rejsning, men man måtte også tænke på stormfloder, der kunne komme væltende ind over landet – taget skulle kunne modstå vandmassernes voldsomme pres. De gamle frisergårde med den høje rejsning kaldtes *havborge*, høbjerger betyder det.

Også inde i byerne bærer bygningerne præg af egen kultur og byggestil. I Møgeltønder ligger der en række huse, nøjagtig ens i udseende, oprindeligt var det gårde med stalde og lader bag facaderne. Og i byerne smykkede man sine huse efter formåen og viste derved udadtil sin plads i samfundet.

Hjemme genskabte kvinderne mange af de samme mønstre i kniplinger, og de voksne lærte pigerne kniplingsmønstrene, der havde været brugt i generationer. Kniplepindene bytter plads, og deres tråde krydser nålene på puden. Af mange pindes bytten plads, og mange trådes knytten om nåle opstår et mønster, skabt under arbejdet eller lært fra et gammelt stykke, som f. eks. den smukke *brudekyse*, hvis mønster blev skabt for mere end hundrede år siden.

Marsklandets byer er ikke store. Men de fleste hører til de ældste i landet; andre, som Frederiksstad syd for grænsen, er opstået som følge af de krige, der rasede førhen. Af byerne var Ribe den, der i begyndelsen fik størst betydning. Gennem åen var der forbindelse til havet og dermed til de rige byer i Nederlandene og England. Her byggedes én af de største domkirker i landet. Stor og imponerende skulle den knejse over byen og ved sin silhouet mod himlen fortælle om sin eksistens. Materialet til kirkens bygning blev hentet op fra Rhinens bjergegne, og stenmestre og håndværkere hentet til byen fra udlandet, så bispens domkirke skulle kunne måle sig med de fornemste ude i Europa. – Rig på udsmykning måtte den også være, bibelske motiver blev udhugget i sten. Porte og døre var bronzebeklædte, prydet med billeder af kristne symboler.

Som kirkeby er Ribe den ældste i det nuværende Danmark. Det var her, Ansgar fik tilladelse til at opføre sin første kirke uden for Hedeby. Omtrent samtidig med kirkens opførelse rejste kong Niels borgen *Riberhus* til sikring for byen som handelssted. – Gennem århundreder var Ribe en af landets vigtigste handelsbyer. Så flyttedes stedets tyngdepunkt mod øst, og byens betydning blev af lokal karakter.

Som et minde om kniplingshåndværkets storhedstid ligger de smukke gamle huse i Tønder; flere af dem er bygget af kniplingskræmmere. I 1806 var der 12.000 mennesker, der kniplede i Sønderjylland; men prisen på kniplinger gik nedad, og i 1847 var der kun 1500 kniplersker tilbage. Så gik folkedragten af brug, og kniplingen måtte opgives som levevej. Her ved kniplebrættet sidder Anne Just.

Gemt og næsten glemt af verden udenom blev Ribe isoleret og bevarede derved et enestående billede af en middelalderby for eftertiden.

Uden om byen ligger det flade marskland. De ensomme huse, den høje himmel og det flade land gør indtryk. Og det har sat sit præg på folk, der har boet herude gennem generationer.

Ude i vadehavet ligger små, lave øer, næppe synlige i horisonten. En gang var de landfaste med den jyske halvø, så kom havet og oversvømmede landet bag dem. En sådan er Manø. Dens forbindelse med omverdenen kan ikke foregå over havet, som det er normalt for øer, dertil er vanddybden for ringe. Her må man vente, til tidevandet skifter, og havbunden ligger blottet. Langs vejen til fastlandet er sat riskoste, der fortæller, hvor bunden kan være. Daglig kører her den overdækkede traktor og vogn til Manø med passagerer og post fra landet.

Fiskere ved Ballum strand 1898

Øen er flad som resten af marsklandet; kun mod vest har den en smule højde. Her har vinden blæst opskyllet sand sammen i klitter, og neden for klitterne ligger byen med sine huse rykket sammen i læ for vestenvinden. Her lever et lille samfund med de funktioner, der hører ethvert samfund til.

Men naturen er anderledes. Den stiller herude andre krav og byder andre forhold. Derfor har man f. eks. en redningsstation, havet kan føre nødstedte ind på kysten.

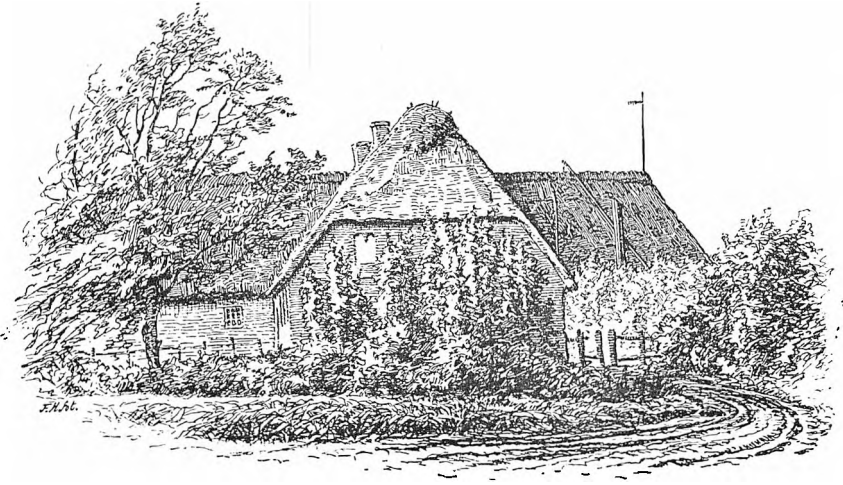
Langt ovre på fastlandet rejser Ribe Domkirke sig i disen og synes at mindske afstanden. Men afstanden er stor, og øens isolation har været fuldkommen. Storme har rejst sig og hindret trafikken, og vinterens is kan lægge sig imellem. Når tidevandets strømninger er stærke, ho-

bes isflager op til barrierer, så trafik ad denne vej er umulig. Så må forbindelsen til fastlandet knyttes af mænd, der med en slæde søger den mest farbare vej over isen.

Inde på kysten venter så en bil med post og forsyninger til mændene fra øen. – En vinterdagspost er udvekslet mellem en lille ø i vadehavet og det samfund, den tilhører. I sig selv ikke nogen usædvanlig handling, og dog fortæller den noget om en ø's isolation, om en egns afhængighed af den natur, der omgiver den; thi det var naturen og isolationen, der skabte marsklandets samfund, og som gjorde, at det blev anderledes end andre steder i dette land.

– To mænd går tilbage over isen. Tilbage til deres ø, syv kilometer ude i havet. Gennem århundrederne har det gang på gang på denne primitive facon været naturligt her at måtte knytte vinterens daglige forbindelse med omverdenen – med os, der mere trygt kan leve under så helt andre naturbetingelser.

Min tantes gård på landet

Hammelev er en landsby ved Ribevejen, en mils vej vest for Haderslev. Den bestod dengang – i 1890'erne – af fire anselige gårde, der lå langs landsbygaden, hvor også kirken ligger, kirken i den ene ende og gadekæret i den anden, desuden af en del huse, der tilhørte husmænd, høkere og håndværkere.

Det var et samfund i gammel stil, gårdene var ensartet firelængede med køreport ud til gaden, udlængerne var tækket med strå; det var tillige et velsitueret samfund, våningshusene var store og pyntelige, der stod smukke heste i stalden, store kister rummede i rigt mål lintøj og gangklæder og chatollerne sølvtøj fra flere generationer.

Det var et samfund uden synlige sociale skel, alle talte landets mål på samme måde, der kendtes ingen anden tiltale end du, og på gårdene indtoges måltiderne i fællesskab ved det lange bord i køkkenet; kun mændene sad, kvinderne bar til og fra. For bordenden i min

tantes gård præsiderede husmanden, *Niels Franck*, thi der var ingen mand i huset, min tante var enke og hendes eneste søn lå med 3-årig tjenestetid ved garden i Berlin, 2. garderegiment til fods. Husfolket bestod foruden af en dreng, der som tredie generation tjente på gården, af to-tre karle og et par piger, desuden af to døtre, den ældste var min gudmoder.

Da hjemmet i Haderslev ved min faders død blev brudt op, og min moder med de andre søskende var draget til Fredericia, blev jeg af en eller anden grund ladet tilbage og boede i en række måneder på gården.

Stuehuset havde to indgange fra gårdspladsen, en daglig og en anden. Fra den daglige kom man til en lille forstue, hvorfra der førte døre til køkken og opholdsstue og en trappe op til loftet. Den anden indgang, der kun åbnedes ved højtidelige lejligheder, førte til en større forstue og gennem den til *æ sael*. Loftet i forstue og sal var af en lokal maler dekoreret med vingede englebørn og dekorative guirlander. Bag salen lå et gæsteværelse. I den modsatte gavl førte køkkenindgangen til det stenlagte bryggers og derfra til pigekamret og seletøjsrummet, en dør gav adgang til det store køkken, hvor komfuret stod under et vidtstrakt røgfang; røgfangets gesims prydedes af mes-singtøj, men den ene væg var dækket af tinfade og tintallerkener i rad og række; de var nu ude af brug. Husets haveside mod syd var optaget af sovekamre og en stadsstue.

Det var før mejeriernes tid; i stalden stod mange stude, men ikke flere køer end husholdningen krævede, og der var kun få svin. Markerne lå vidt spredt, og for orienteringens skyld bevarede man de nedarvede navne: *Vester- og Nørremark, Stenager og Lysbjerg, Mel-skov, Engum* og den fjerne gådefulde *Høvles Pold*. I høslæt og høst lærte jeg dem alle at kende og ikke mindre, når jeg fulgte malkepigen til hendes dont.

Med træspandene i åg over skuldrene vandrede hun de lange veje mellem levende hegn, strikkestrømpen var igang og munden på gled. Når den ene spand var malket fuld, sugede jeg gennem græsstrå den

varme mælk. Hjemad lå øverst, svømmende på mælken, en cirkelrund træplade, der forhindrede indholdet i at skvulpe over. Fra spandene gødes mælken over i fade af blik, *sifade*, og gik dermed fra pigen over i min tantes personlige varetægt. Når den havde sat fløde, løsnede hun denne fra randen med fingeren og førte den med den brede skummeske over i en krukke, fra krukkerne samledes den engang om ugen i stangkærnen. Stangkærnen var en høj tønde, gennem hvis låg, der havde et hul i midten, stangen førtes op og ned; nederst på stangen var en gennemhullet træplade anbragt, og idet fløden pressesedes gennem denne, skiltes smørfedt ud.

Mangen morgen er jeg blevet vækket ved stangkærnens rytmiske lyd, når den fra bryggerset trængte ind i huset. Arbejdet ved kærnen var pigernes arbejde, men det hændte at fløden var genstridig og ikke ville afgive smør, da blev karlene tilkaldt for med deres stærke arme at overvinde modstanden. Når smørret havde *meldt sig*, trådte min tante atter til for op af kærnen at hente den hvide masse; med en svær træske foretog hun æltningen og satte salt og farve til, indtil klumpen lå rund, gul og appetitlig på sit fad. I bryggerset blev der også brygget, og den døgnlange proces fyldte mig med undren.

Brygning er et kemisk foretagende, men derpå tænkte ingen, man gik frem efter traditionen. Fra møllen hentede man maltet byg, humlen kom fra købmanden. Bryggekarret stod på bukke i bryggerset, og dets bund blev dækket af langhalm; over langhalmen blev humlen lagt og over humlen malt. Så var karret modent til at modtage det kogende vand. Gennem langhalmen sivede produktet mod bunden, hvor det gennem spunsen, når tappen fjernes, strømmede ned i et øsekar. Fra øsekarret overførtes det til større kar, og når da temperaturen var sunket til hævdvunden grad – hvilket min tante kontrollerede med sin finger – tilsattes gær. Efter et par dages forløb blev gæren skummet af, så var øllet færdigt og sattes på tønde i kælderens. Til kælderen gik man med kruset, der altid stod parat i køkkenet. Bayersk øl kendtes ikke på gården, man kunne forsyne sig selv, ingen behøvede at tørste.

Ved vintertid hørtes fra loen tærskernes lyd, plejlenes regelmæssige dumpe slag mod lergulvet. Det aftærskede korn blev lagt i bunke på loftet, og om aftenen hørte vi deroppefra musenes rappe trafik. Med mellemrum kørte vi kornet i sække til mølle, og atter dette var nyt og mærkeligt.

Møllen var Tørning mølle nede i den dybe dal, hvor dæmningen spærrede for det opstemmede vand i Stevning Dam og ad skjulte kanaler tvang det ned over hjulet. Kværnstenene rystede møllehuset; det overskydende vand bruste synligt for alle ned over det åbne fald med de hundrede trin af sten, og der holdt bøndervogne på række, ventende på deres tur. Der blev tid nok til megen snak og til at se sig om. Oven for møllegårdens røde ladebygninger med den hvide stribe under tagskægget, lå den høje slotsbanke med ruinerne af Tørninghus; til højre den blanke dam i krans af skove, og til venstre dybt nede de grønne enge, der strakte sig bort mod de større enge ved Hindemaj. Hvide møllersvende håndterede med vore sække, vi så vort korn forsvinde gennem den rokkende tragt af træ ned til kværnens roterende sten, og vi kom hjem med grutning til svin og høns og med melet til vort eget brød.

Gården havde to bageovne, den store ude i „bakhuset“ var til rugbrødet; dejen blev lagt af pigerne i et uhyre dejtrug, den blev syrnnet med surdejg fra sidste bægt, og næste morgen, når den havde hævet sig brun og svulmende, blev den delt i store brød. Med en lang bagerskovl blev brødene skubbet ind i ovnen, efter at denne først var fejtet med en lime, en kost af ris. De store duftende brød blev henlagt i kælderen på lange hylder, det var forsyning for fjorten dage. Hvede- og sigtebrød lå til min tantes egen hånd, hun lagde selv dejen, og der blev bagt i den lille ovn i køkkenet.

Slagtedagen var en stor dag. Den begyndte med grisens vilde skrig og endte med herlig mad. Blødet, der strømmede fra stikket i halsen på de endnu levende dyr, blev opfanget i et kar, pigen rørte ustandseligt i det, for at det ikke skulle løbe sammen. Kogende vand fyldte bryggerset med damp, mens grisen blev skoldet og skrabet. Parteringen

I 1888 satte den kun 14-årige Johan Steffensen sig i hegnet til „æ tovt“ og tegnede slægtsgården i Hammelev. Her lå gårdene endnu og trykkede sig nær sammen som i fællesskabets dage. Det var bulhuse; da den gamle bykerne brændte en sommerdag i 1899, undrede mange sig over, at murene var borte – men disse bulhuse og bullader var jo helt af træ. I det lave hus til højre bagte man brød, og øvre bagerst til højre lå „min tantes gård på landet“.

fulgte, stykker blev taget fra til fersk og resten saltet, røget og nedlagt i den store kiste med hakkelse, hvor også fortidens grise havde afventet vintersæsonen. Pølsemageriet tog sin begyndelse: sorte blodpølser, hvide pølser af gryn og med rosiner og mandler, medister- og spegepølser. Fremtiden var sikret.

Når dagens gerning var gjort, og vi sad i dagligstuen, kom spinderokken frem; jeg ser endnu min tantes formende fingre og det snurrende hjul trække tråden ud af tenens hvide uldtot. Rokkens snurren havde rytme, hurtig eller langsom, eftersom foden trådte den; sammen med stangkærnens rytme og plejlens holdt den ligesom tilværelsen i balance, menneskelig balance, men dertil kom en fjerde lyd, der ikke var frembragt af menneskehånd: Det store bornholmerur i krogen dikkede betænksomt, og timeslagene kom vægtigt efter værdig brummen; man kunne ikke glemme, at tiden gik, og evigheden forestod. Uret viste ikke blot minut og time, men også dato, og oven over urskiven drejede sig en anden skive, hvor sol og måne skred forbi.

Når det blev sengetid, standsede rokken, bønnebogen blev hentet frem, og der blev læst, huset kunne ikke gå til ro uden et Guds ord. Huset kunne i det hele taget ikke være sikkert uden at holde sig til Gud. Om søndagen og ved højtiderne skulle gården i kirke, ikke alle, én var nok, men mindre end én måtte det heller ikke være. Således var det gammel skik, og skik måtte ikke brydes.

Ingen skik måtte brydes og intet nedarvet kasseres. På loftet, der strakte sig gennem hele husets længde, samledes i halvmørket husgeråd og redskaber, efterhånden som de gik af brug, og her kunne jeg på stedet se disse ting, der allerede da var gådefulde, og som nu kun findes på museer. Der var *karten*, det piggede redskab til rensning af uld, før den kom på rokken; der var *heglen*, et instrument med håndtag, hvor der på en kort fjæl sad rækker af jerntænder; med den havde gårdens piger og koner engang kæmmet hørren, frigjort den for blå

„Her ved moders gamle rok . . .“ Så snart andet nødvendigt arbejde ikke var for hånden, kom spinderokken i gang. Den blev et symbol på den gode kones hjemmeflid og var mange gamles stilfærdige mumlende selskab gennem de sidste lange og ofte ensomme år.

Særligt under 1. verdenskrig, men endnu i tiden 1940–45, fik den i adskillige hjem en renaissance. Nu står rokken tavs og pynter i et hjørne af stuen de få steder, hvor man i tide har fundet den ned fra loftet.

og spaltet taverne fint. Men forinden havde hørren fra marken i bundter ligget på *skættefoden*, mens *skættehånden*, et knivformet bræt, ved bankning havde gjort den tjenlig. Det blev alt hentet frem af den forvirrede bunke, der lå i hob om *vuggekernen*. Vuggekernen, stangkerens forgænger, gemte i sit indre et system af tremmer; ved at vippe tvang man fløden gennem disse og fremkaldte smørret. Min gamle tante måtte forklare det, de unge vidste ikke mere besked. Oven over hang på bjælken et urtids-sværd, en ryttersabel i sort brusten skede af læder, ingen vidste, hvorfra den stammede og hvorledes den var kommet til gården, men den måtte ikke røres eller flyttes, det ville betyde vanheld! Den hænger der den dag i dag.

Også jeg blev både da og senere sendt til kirke som gårdens repræsentant, og de prædikener, jeg hørte, lod mig forstå den urokkelige styrke i gammeldags bondetroskab mod kirken. Præsten hed *Obbarius* og stammede sydfra; i sit ydre opfyldte han aldeles traditionens krav til en gejstlig; man så ham ikke på landsbygaden uden i sort – sort skødefrakke med hvidt i halsen og sort hat – og han holdt den værdige distance, som man ventede af en præst, intet hovmod, men heller ingen familiaritet. At bevæge sig naturligt på dansk havde han imidlertid ikke lært, og hans prædikener var en levende illustration til de dengang omløbende anekdoter om de tyske sognepræsters besynderlige sprog.

Jeg mindes en pinseprædiken, hvor han opfordrede sine „andægtige“ til at forestille sig pinsesolen ikke som en sol, der stiger op, men som en høne, der stiger ned for at samle sine kyllinger under vingen. De barokke udtryk og den fremmede udtale generede ikke; hvad der blev sagt fra prædikestolen, var jo trods alt Guds ord. Først en senere mere respektløs generation omdøbte i smug pastor Obbarius til pastor *Gudbevarius*.

Hvis jeg husker ret, var det Obbarius, der på den forsamling, hvor en nyredigeret salmebog for de dansktalende menigheder skulle vedtages, indvendte, at den efter hans mening var lidt for rigelig udstyret med *sno blomster* og *sno fugle*. Han tænkte på Grundtvigs til-

skud, og den, der kender de gamle tyske salmer, som han var opvokset med, vil forstå ham, de appellerer ikke til lyriske stemninger, men til mere solide fundamenter. Man sammenligne til eks. Grundtvigs blomstrende pragt, hans guld og ædelstene og kongekroner, og Tønderpræsten Schraders simple bekendelse til troen, som Brorson har oversat:

*Vor tro er den forvisning på, at vi Guds nåde have,
som ingen af sig selv kan få, thi den er Åndens gave . . .*

Gårdens guds frygt var kristelig iklædt, men hvad den sigtede på, var *årlykken*, markens grøde, høsten. Gud rådede for naturen, og det gjaldt om at fastholde hans og dermed naturens nåde. De gamle bønder havde jo et mere direkte forhold til naturen end de senere; det var før de mange forsikrings og den sociale forsorgs tid, man var afhængig af naturen. Kornet blev sået med hånden af manden selv; vi så ham skride over ageren med såkornet i åben sæk om livet, hånden greb ned i det grødefulde, og armen svingede i samme rytme som de lange skridt.

Vi så de flyvende kerner glimte som guld, vi så det gro og vokse i sol og regn, vi så det dræ og bølge i brise, piskes og kastes af storm, rejse sig igen under pres af indre liv og endelig modnes til høst. Den urolige august kom med bragende torden, tunge skyer brast med regn, kornmod truede, og hver morgen gjaldt vort første blik himlen, om den lovede sol. Til sidst oplevede vi da den skønne dag, da høstmandskabet rykkede ud, karle på rad i store stråhatte og med blanke og krumme leer; efter hver karl pigen, der bandt op i skyggende helgolænder, hvidt forklæde og hvide overtræksærmer. For lange tag faldt skår efter skår; med mellemrum gjordes holdt, leerne klang, når strygespånen skærpede den forbrugte æg; pigerne hvilte på *æ krat*, riven med de lange tænder, der samlede skåret til neg. Man svedte, men man lo også. Jeg lærte at binde op, som jeg havde lært at malke.

I hjørnet bag hækken og i skygge lå mellemmaden og ventede. *Skæggemanden*, den store dunk med øl, og *tejn*, trækassen med brødet;

undertiden lå en snaps hos. Men når det led mod *ophøstningen*, iførte min tante sig hat og sort kjole, begav sig med velpakket kurv ud til folkene i marken og traktede med kaffe og „gammel fransk vin“, sådan var det skik. Der blev fortalt om endnu ældre, nu glemte skikke: *Det sidste neg* havde man givet tøj på og sat øverst på læsset, på vejen hjem havde man hilst det med det gamle fryderåb *Fock, Fock, hurra!*; i *kålgården*, haven bag huset, havde karlene truende hvæsset deres le over husmoderens kål, indtil hun kom frem og løskøbte sine vækster med en *sød snaps*.

Høstgildet endelig blev holdt i gammel stil; alle medhjælpere var med og opdækningen rigelig. Til daglig levede man beskedent, men ved høstgildet blev der ikke sparet, og da var det ikke saltmad, men fersk. Efter suppe, steg og æbleskiver kom punsch og sammen med den den *Blå Sangbog*, der med Bibel og salmebog dannede grundstokken i gårdens bibliotek.

Det lille landsbysamfund var dengang endnu på en mærkelig måde lukket om sig selv, indkapslet i tradition, uforstyrret af nogen vækelse; man var, hvad man var, og ville ikke være andet. De fire gård ejere, ældre folk, alle født under Frederik VI, var det ubestridte aristokrati, der gav tonen an. Opad søgte de ingen forbindelse, egnens eneste proprietærgård, der lå kilometerlangt borte, havde en tysksindet ejer og kom alene af den grund ikke i betragtning, skønt han forøvrigt talte egnens mål. Møllegården stod udenfor af anden grund, der var man ikke bønder, man talte højdansk og havde sin omgang inde i byen. Udenfor stod også folket i de gamle arbejderrønner ved fabrikken i Christiansdal.

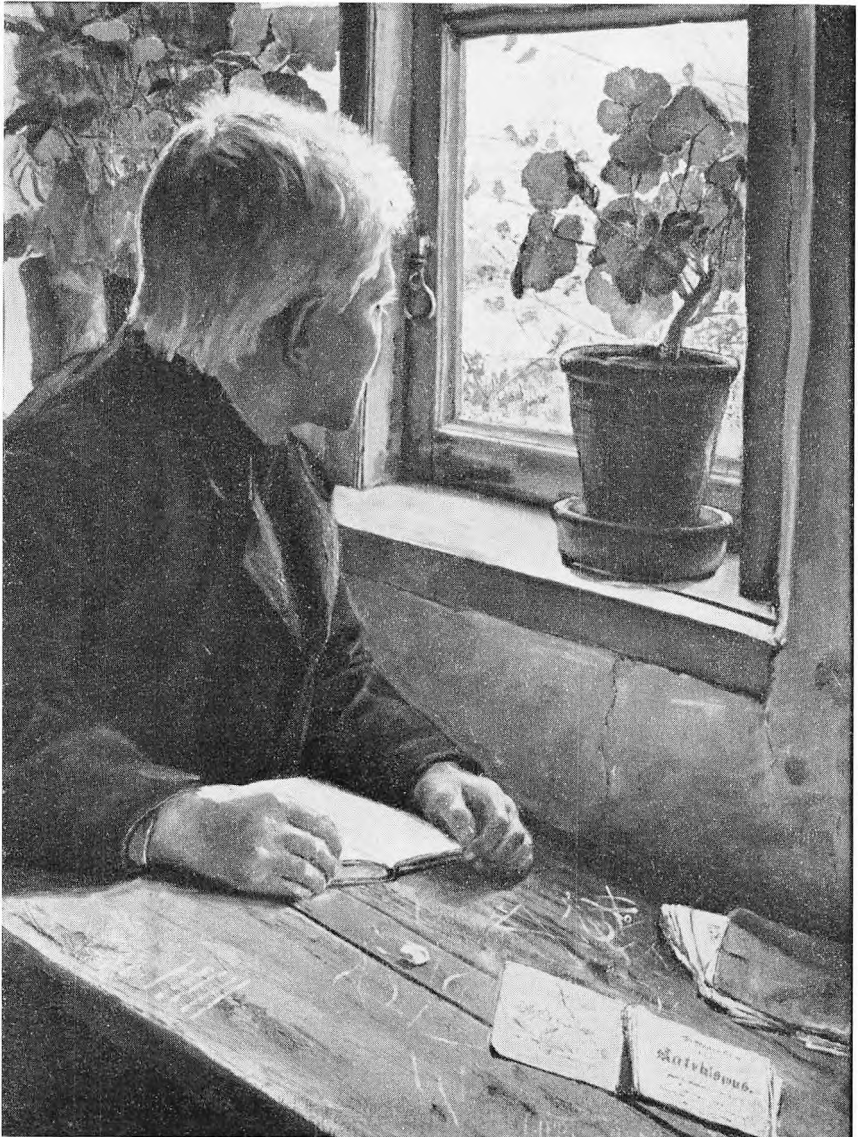
Der var ingen børn på de fire gårde. Den ene genbo var pebersvend, han stod gerne udenfor på landsbygaden, støttet på en lang hasselkæp, den anden var en forgræmmet enke, hvis søn ligesom min fætter lå ved militæret, i hans tilfælde kavalleriet i Metz. Måske skyldtes det barnløsheden, at folkene på de fire gårde havde mistet kontakten, de omgikkes ikke, og den lille livlige dreng fra byen, der pludse-

Drenge og almue hører sammen. Turen gik fra tækkemanden i det fri til med spænding og beundring at følge almuemandens kunstfærdige fingre i huggehuset. Men mest kriblede det, når turen gik op ad stigen til kirketårnet, hvor uglen sad og blinkede, og flagermusene på stribe hang med hovedet nedad, mens dødgraveren med det stride skæg lod klokken lyde ud over sognet.

lig så sig hensat i denne fremmede dagligdag, måtte søge sig kammerater andetsteds.

Således stiftede jeg bekendtskab med hele landsbysamfundet fra øverst til nederst, jeg gik ud og ind hos alle og blev venner med alle. Med husmandens, hvor tre slægtled levede i samme stue, med høkerens, hvor manden var mærkelig ved at mangle begge ben, med kagekønen *Karen Vind*, med den glade slagter og den dystre sorte smed, hvor essen lyste ud af mørket, og gnisterne føg fra det glødende jern under hammerens slag. I denne smedie oplevede jeg det gamle håndværkerritual fra *Zunftens* tid, når en vandrende *Gesell* søgte arbejde. Med ranslen på nakken og stav i hånd trådte han ind, lagde hånden på ambolten og sagde formularen: „*Gott grüss Meister und Gesell.*“

Luthers katekismus. Kiers regnebog. – De indviklede regnestykker, hvis problemer nok kan slide på kridtet, og hvis tal og streger snart kan fylde den uhøvede bordplade. Er det sært, at tanken ind imellem vil gå egne veje?

Suche Arbeit!“ Var der intet arbejde, lagde mester på ambolten de *tærepenge*, som var manden på valsens ret.

Fremmed blev jeg først, da jeg kom med studenterhuen på. Da jeg opsøgte min gamle ven og beskytter, gårdens fordums husmand, der nu var bleven vejmand og sad bag sin skærm af halm med sten og skærver, besvarede man mit vante du med *De*, og til min forundrede indsigelse sagde han blot, at anderledes kunne det ikke blive, det passede sig ikke mere for ham at sige du. Da mærkede jeg døren til barndommens land lukke sig. Den lukkede sig også på anden måde.

En værdi beholdt jeg dog: fortroligheden med landsmålet, som det taltes rent og purt. At tale det ville ikke have været passende – ligeså lidt som det ville have været passende for mine kusiner at anvende det højdanske, de havde lært på skoler i Danmark; kun i enrum med mig turde de bruge det – men at kende det så intimt, at jeg vel kunne have talt det, blev da og siden en levende baggrund for rigere forståelse af modersmålet i dets forædlede form. Forøvrigt oplevede jeg indvandringen af to grupper af fremmedord: betegnelserne fra militærtjenesten og den terminologi, der fulgte med maskinerne.

Når i hine dage dagens dont var endt, når karlene havde vasket sig ved vandtruget foran stalden og lagt arbejdsdragten, samledes de i det blå tøj på gaden, thi hvor skulle de ellers ty hen? Det var kun gårdjerne, der havde køretøj. Heri indtrådte der en afgørende forandring, da cyklen holdt sit indtog, og stavnsbundetheden med den blev sprængt. Fra nu af jog karlene stolt forbi de prustende heste, de behøvede ikke mere at bede om plads på vognen, de kunne befordre sig selv. Cyklen fulgtes langt senere af lejebilen, og det betød et endnu mere epokegørende socialt gennembrud. Det kunne nu hænde, at en gårdejer, der sendte bud, fik besked om, at hans egen karl just var kørt ud i den!

De gamle bondekoner fjernede sig ikke gerne fra deres gård, der var deres verden, men skulle min tante endelig på besøg hos slægt, der boede i afstand, blev de brune heste spændt for, thi ganske vist

var der jernbane, men i den faldt det hende ikke ind at sætte sin fod, hun havde sin vogn. Da jeg efter hendes død med familien tog samme tur til den fjerne slægtsgård, og det skulle ske med toget, og vi måtte søge efter plads i en eller anden kupé – nøjagtig ligesom andre småfolk – følte jeg rigtig i mit kød, at den gamle tid var rent forbi.

Med maskinerne havde jeg ellers forsonet mig. Jeg havde set det muntre liv på marken i høstens tid forsvinde for MacCormick høstmaskinen; plejlens slag i loen var blevet erstattet af tærskværkets brummen; stangkernen var sat på loftet ved siden af sin længst kasse-rede forgænger, vuggekernen, bageovnen stod kold, og øl kom ikke længere fra bryggeriet, men fra bryggeriet inde i byen.

Af de kendte gamle lyde hørtes endnu kun dik og brummen og timeslag af den store bornholmer, hvor over urskiven sol og måne drejede sig uforandret som før.

Man siger, at der i myretuen lever en slags dyr, der ikke er myrer; snyltere, der ingenting bestiller. De tuller hensigtsløst rundt i gangene, og de flittige værtsfolk lader dem i fred, ja skaffer dem føden. Sådanne snyltere findes også i menneskesamfundet, og kan måske slet ikke undværes. Måske ville dagligdagens og pligtens regelmæssige og rigtige trummerum blive uudholdeligt uden dem. Hvor skulle man uden dem anbringe sin forargelse og sin hemmelige drøm om Paradis. Hvis en af samfundets egne pludselig gik amok, som det hændte dengang, da skrædderen Stockfleth uformidlet kastede nål og tråd og i en mangedags rus truede både piger og karle, var det foruroligende, det kunne smitte, men når *Blå Peter* om foråret dukkede frem af vinterdvalen på ukendt sted, blev der glæde hos ung og gammel.

Blå Peter var faktisk blå, man så det ret, når barberen havde raget og klippet hans vintervilde hår og skæg. Han var kæmpestor, men gik i sine træsko som på puder, og hans næver tog blødt. Han elskede børn og barselkoner, og hvis en nyfæstet pige, når han i sin ravende rus løftede en rolling fra stuehusets trappesten, forskrækket ville gribe

ind, kom hurtigt en anden og mere erfaren og tog ham under sine vinger: Blå Peter var god nok, han skulle ikke alene have lov til at løfte ungen, han skulle med ind i sengekammeret og se den sidste nyfødte. Blå Peter tiggede ikke, det var ikke nødvendigt, man gav ham, før han bad. Han sov i laderne, og en skøn dag var han borte, ingen vidste hvor, man ventede blot til han efter sin runde gennem sognene kom igen.

Blå Peter var et meteor, *Jesper* var en fiksstjerne, om søndagen altid at finde på samme sted: karlekamret. Han var en stakkel, forældreløs og bortliciteret af det offentlige; løn fik han ikke, og de klæder han bar, var klude. Vi drenge vidste ikke noget bedre end Jespers kammer; han sad på sengekanten med en gammel pibende harmonika i hænderne. Han sagde ikke meget, og det han sagde, forstod vi ikke, men det trak, det var anderledes end det, de kloge folk inde i stuen sagde. Når han talte, smilte han med et indadvendt smil, som vi kunne se, fordi hans skæg var ganske tyndt. Det krusede smukt om hage og kind og gik i ét med det lokkede hår, han lignede Kristus på billedet i kirken.

Der var magi i *Jesper*, vi kendte ikke ordet, men vi oplevede tingen. Der var på gården en stor og kraftig tyr; når den havde revet sig løs og alle flygtede, slog Jespers time, han alene kunne komme tyren nær.

Når Blå Peter om foråret dukkede frem fra vinterdvalen fra ukendt sted, blev der glæde hos ung og gammel. Han var kæmpestor, men gik i sine træsko som på puder, og hans næver tog blødt.

Med sit fraværende smil og under stille nynnen gik han ind til den, og tyren lod sig fange, den fulgte Jesper. Jesper havde magt over tyren.

De voksne lo lidt af Jesper, vi drenge lo ikke, vi havde en helt anden fornemmelse. Hvor var det gådefuldt, og hvordan var det muligt? En mand, der ikke fik løn, og som gik i andres aflagte tøj, var stærkere end andre, han havde magt over tyren, magt over naturen.

Ret beset var Jesper vel åndssvag, og hvis han havde levet nu, havde han sagtens siddet vel passet som et nummer på en anstalt. *Spild!* Som det var, var han ikke spild. I karlekamret med sin harmonika, på marken med tyren øvede han trolddom. Han lærte os noget, først længe efter kunne vi give det navn: *det store i det små*, ædelstenen i skruptudsens hoved. Det gik os da efter vismandens ord: „*Vi lærer uden at begribe, vi forstår lærdommen i det øjeblik, den gør os lykkelige.*“

Drenge og almue hører sammen. En dreng følger med spænding og beundring almuemandens kunstfærdige fingre i huggehuset, han bliver ikke træt af at spørge, og almuemanden, der ikke er vant til beundring, giver villig forklaring og svar. Hvad fik jeg ikke at vide af tækkemanden, når han kom ned fra taget med sin underlige, halvt gennemhullede skovl af træ og sædet, der kunne flyttes og med en lang krum pig sættes fast hvorsomhelst i strådækket, eller når jeg besøgte træskomanden, der lavede mine nye træsko. I hans køkken hang kedlen over åben ild, i kæde fra stangen tværs gennem røgfanget, og foran værkstedet lå hans materiale, træstammer fra skoven.

Dødgraveren med det stride røde skæg og det til embedet lidet passende navn *Jørgen Frisk*, sad hos, og fra træstammen, *stjerten*, foran døren sprang samtalen til en anden stjært, som bedstefaderen havde købt og betalt uden at vide, at den var tyvegods. Storbonden, skovens ejer, tyvtede ham, men han klarede for sig, og næste dag blev øjet slået ud hos tyven. Jeg forstod ikke sammenhængen og spurgte, om det skete i slagsmål eller hvordan, men – hed det – det var sket *midt*

„Sådan lærte min bedstefar mig at skære skeer ud,“ fortalte Johan Boisen.

som han sad i sin stue, og han vidste ikke af hvem; det blev bare slået ud, sådan som man kunne dengang. Om man kan det endnu, ved jeg ikke, men dengang var der to her i sognet, som øjet var slået ud på, en stor og en lille mand. Den store lod det slå ud på den lille, og så blev øjet siden slået ud på ham selv. Sådan kunne man se, hvem der havde gjort noget galt.

Måske er det godt, at ingen kender den videnskab mere, nu har vi jo øvrigheden til at lede tyvene op. Den, på hvem øjet bliver slået ud, får, som man ved, en lodret stribe ned gennem øjeæblet, som dermed mister sin sekraft. Den store mand, der ramte en anden, men selv blev ramt for en større brøde, blev nævnt, ligesom brøden blev nævnt, omend med undseelse. Det var en af egnens fortidskoryfæer, og således fik drengen for første gang en anelse om, at officiel forherligelse undertiden har kærlighedens skjulende kåbe behov.

At slå øje ud er en magisk akt, der forudsætter indsigt i den sorte kunst; og som træskomanden og dødgraveren troede på magi, troede de også på andre skjulte magter. For dem var spøgelses sikre realiteter og varsler ikke mindre; de kunne med angivelse af sted og tid berette om natlige *ligskarer*, der havde meldt om forestående død, og om *forbrand*, der forudforkyndte den røde hane; de vidste, hvem der på natlig køretur var bleven *holdt* og ikke med piskeslag havde kunnet drive de rystende heste frem. Det, der holdt dem, kunne være en usynlig flok, der passerede vejen, eller hin selvmorder, der havde hængt sig i træet, thi en selvmorder havde ikke fred i graven, men han kunne heller ikke indgå i det hinsidige, han var jo ikke begravet i indviet jord; uden for kirkegårdsdiget, der hvor skarn og affald blev henkastet, lå selvmordergraven.

Det var ikke blot almue og overtro, drengen lærte at kende. Der lå på den anden side skoven, synlig fra landevejen, en gård mærkelig ved sin have, hvor der hverken groede kartofler eller roser, men blot træer af en slags, man ellers ikke så. Manden var ugift og levede alene, han var gammel, havde et langt hvidt skæg og var desuden *grundtvigianer*, hvad ingen rigtig vidste, hvad var.

„Strych for æ kâl“ var gammel skik på landet. Når sidste skår var taget og høsten endt, hvæssede karlene truende deres le over husmoderens kâl, indtil hun kom frem og løskøbte sine vækster med et glas brændevin!

Det måtte udforskes, og som jeg spejdende nærmede mig, blev jeg kaldt ind, og medens vi gik mellem de høje fremmede vækster, tuja-træer og andet vintergrønt, fortalte han mig, at han selv havde plantet dem alle. „Da var de små,“ sagde han, „og se nu, hvor store de er. Derfor, min dreng, plant træer; de gror, mens du sover!“ Jeg spurgte ham, om han plantede træer, fordi han var grundtvigianer, men han svarede, at det var noget andet; han havde lært det af sin farbroder. Grundtvigianer var derimod enhver, som på én gang fandt fædrelandet og Gud. –

Jeg ville også vide, om han var i familie med ham af samme navn oppe på kirkegården, på hvis gravsted stod: *Hans liv var dåd og hans tanke retsind*. Han sagde, at det var hans onkel. „Gården,“ fortsatte han, „ligger der ovre med den store lade, og om den kan jeg fortælle dig, hvad du ikke kan læse dig til. Det var i hertugen af Augustenborgs tid, han var en stor jæger og væddeløbsmand, og begge dele kom

ham til nytte, når han ville i forbindelse med folk af navn og vinde dem. Han kom også selv på besøg, og engang han var ovre på gården hos min onkel, lukkede de hans hunde inde i laden, mens de spiste frokost. Da de kom ud igen, spurgte hertugen, om man vel troede, han kunne få sine hunde ud, uden at porten blev åbnet, og om man ville risikere det. Han lod en af jægerne give signal med fløjten, og straks hørtes hundenes svar, glam og gøen bag porten. Jægeren fløjtede igen, og hundenes glam tog til, man hørte dem rase op og ned gennem laden, tilsidst ligesom kvalt og langt borte. Det fik sin forklaring, da de borede sig ud gennem stråtaget og sprang gøende op om deres herre. Sådan var han.“

Jeg vidste ikke noget om hertugen, men hundene, synes jeg, var morsomme.

Jeg spurgte, hvorfor han levede så alene og ikke besøgte andre mennesker, han svarede kort, at der ingen levende mennesker var her på egnen, og det gav mig noget at tænke på. Var de, jeg kendte, da ikke levende?

På min tantes gård gik til hånde en husmandskone, der hed *Stine*; hun havde på sin vis ældre hjemstavnsret end min tante selv, hun havde lukket øjnene på hendes forgænger i ægteskabet. Om hende fortalte hun og havde grund dertil; også den forlængst afdøde havde været min tante og desuden et mærkeligt menneske, hvis alvorlige ansigt jeg kendte fra fotografialbummet. *Stine* var en tænkssom kone. Hjemme læste de hver vinter højt af *Ingemanns* i Sønderjylland meget elskede romaner, og de havde givet hende store tanker om Danmark; hun ville vide, om det ikke var sandt, at den, der kunne dansk og havde penge nok, kunne rejse gennem hele verden. Hun havde oplevet en historisk situation, hun havde set kong *Frederik VII*, da han 1858 aflagde besøg på fabrikken i *Christiansdal*, men hun talte helst om grevinden, der havde siddet hos i vognen, „*for hun var så møj et dejle fruentimmer!*“

Historien blev også på anden måde bragt nær. Det var jo dengang blot en menneskealder siden den sidste krig; en af daglejerne, en tær-

„Ses vi it fø, så ses vi te Kloster mærken“ hed det i gamle dage. Denne lille replik afslører, at et marked ikke blot var et købestævne, men en af de sjældne lejligheder, hvor folk traf sammen med andre end lige netop deres bys- eller sognefæller – og hvor købstadsfolk og landboere blandede sig med hinanden.

Ikke underligt, at en skoledreng, som ved en eksamen blev udspurgt om de store højtider, til remsen jul, påske og pinse føjede „– og Mikkelmærken!“

sker, havde været med ved *Dannevirke* og på tilbagetoget. Han kunne fortælle om *Sankelmark*, hvor de dannede karré mod det fjendtlige rytteri, blå husarer og østrigere i hvide kapper. Jeg spurgte, om han ikke havde været bange, og han sagde jo, men blot til at begynde med; sidemanden, der var ældre i tjenesten, havde rådet ham til at tage en snaps, og først dryppe et par korn i den, for det hjalp. Mere endnu hjalp det, da sidemanden blev ramt og begyndte at bløde. Da tænkte man: *Nu skal de have!*

Også et andet indtryk fra samme slagmark var bevaret. En, der dengang som dreng sammen med sin fader havde været derude dagen

derpå, da de døde endnu ikke var fjernet, sagde, at det værste var lugten. Jeg forstod ikke, men sagen var, at de ramte i dødskampen havde tømt tarmen. Sådan havde man ikke forestillet sig kamp for fædrelandet og døden i *Danmarks rosengård*.

Øverst oppe, hvor landet steg mod Lysbjerg, lå en anselig gård. Jeg mødte første gang manden, da han kom hjem fra jagt med bøssen hængende i rem over skulderen og tasken fyldt. Det var en stovt skikkelse, ret *én af de store bønder fra østeramtet*. Hjemme i havestuen, fra hvis vinduer blikket fløj langt over marker og skov, blev vi modtaget af hans hustru, der var lille, blond og mild og ikke tavs som egnens andre koner. Hun talte også et andet sprog, hun var ovre fra øerne. I den store stol sad bedstefaderen, og når han først fik tungen på gled, fortalte han om slægtens fortid her på stedet. Hans fader havde været en af dem, der talte danskhedens sag for Christian VIII, da denne 1844 gjorde holdt i tinghuset ved Tørning mølle for at betragte tavlen med den indskrift til hans ære, som de tysksindede embedsmænd så ihærdigt havde søgt at forhindre:

*I lov og rettens sale
han løste bunden tale;
nu skal alene klinge
vort modersmål på tinge.*

Af sin farfader havde han hørt beretningen om den sidste ulv. Da man om morgenen kom ud i toften mellem gården og skoven, fandt man den; følhoppen stod på den med begge forben; ulven havde om natten angrebet føllet, og moderdyret havde taget dens liv. Det var omkring 1770.

Der voksede i årenes løb en ny generation op, og efter denne atter en ny, således at, når jeg tænker på denne gård, 6 slægtled passerer min tanke; de jeg har oplevet og de som jeg hørte om. Om den

gamle grundtvigianer på Tujagården ville kalde folkene deroppe for *levende*, ved jeg ikke, for mig var de personifikationen af den sønderjyske bonde: Selvbevidste, frodige og livskære elskede de deres jord og deres dyr, fremfor alt hesteopdrættet, og gennem slægtsgården, hvor forfædrene havde virket gennem så lang en tid, var de inderligt forbundne med fædrelandet. Med de fleste danske delte de en svaghed for lyrisk blomstring, men inderst inde sad en realistisk kerne, der modstod enhver lyrisk forrådnelse, de stod fast på jorden. De var trofaste støtter for den fælles sag, danskhedens trivsel og styrke, hvilket fik sin ydre anerkendelse, da manden på gården selv efter genforeningen belønnedes med ridderkorset og siden endog modtog kong Christian på sin gård.

Ved den lejlighed forefaldt en lille episode, der på karakteristisk vis røber en slesvigsk storbondes særegne uafhængighedsfølelse. Da han i kongens følge opdagede en bekendt, glemte han for hans skyld kongen, så at vedkommende måtte hviske til ham hellere at agte på sin høje gæst. Det minder om Thorvaldsen, da han havde kongeligt besøg på Charlottenborg og til indbydelsen til taffel naivt svarede, at han allerede var inviteret ud.

I året 1901 døde den danske rigsdagsmand i Berlin, *Gustav Johannsen*, og fik som efterfølger *Jens Jessen*. I tilslutning til de officielle beklagelser over „det uerstattelige tab“ blev de to så forskellige mænd diskuteret. Man var enig om at anerkende Gustav Johannsens store evner og udmærkede forsvar for den danske sag i den tyske rigsdags myretue, man fremhævede hans evne til at vinde også sine politiske modstandere, hans brede livsglæde og strålende humor ved todyglasset, men man ville ikke underskrive ordet om uerstatteligheden. Thi der var i ham ikke den samme granit som i den spartanske Jessen, der med sin person stod inde for de idealer, han med blændende veltalenhed forkyndte.

Eggen var så godt som ren dansk – der blev ved afstemningen 1920 i hele sognet vistnok kun afgivet én tysk stemme, og jeg mindes ikke i min barndom og ungdom nogensinde at have hørt et tysk ord, også de få tyske embeds- og bestillingsmænd talte det stedlige landsmål. Dansk sind var en naturgiven selvfølgelighed, men at livet omfattede mere end nationalitet, fik den unge student, der kom fra kongeriget og var en brændende nationalist, at mærke, når talen faldt på mænd, der sad hårdt i det og fik fristende tilbud fra tysk side. Jeg oplevede ikke, at nogen af mine bekendte faldt for fristelsen, men jeg oplevede,

De gamle handelsmandstyper var kendt viden om. Også for deres ærlighed og reelle syn på pengesager – bordet fangede naturligtvis, når først håndslag var givet. Havde den anden gjort en gebrækle bommert, lå det i luften, at „- en ku jo se se for!“

En hel bog kunne skrives om Hans Christian, om „æ lille mand fra Sommersted“ og hvad de nu hed allesammen. Her har pastor H. Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, i 1930'erne taget et mesterligt billede af den gamle kromand og handelsmand fra Immervad kro, Carl Ankersen, der som stovt olding, med hvide bakkenbarter og bowlerhat, står uden for sin aftægtsbolig, den smukke gamle amtmandsgård i Ustrup.

Studehandler Carl Ankersen

at fristelsen blev anerkendt som sådan. Salg eller ikke-salg kunne ikke afgøres med stemning alene, det gjaldt stærke realiteter.

Da min tante var død, og sønnen havde overtaget gården, ægtede han den eneste datter af en gårdejer og studehandler lidt vesterude. Han gik i hele landsdelen alene under sit fornavn *Hans Christian* og var meget rig. Brylluppet blev holdt i stor og standsmæssig stil; alle vegne fra rullede vognene mod egnens hovedstad Haderslev, brudeparret selv i den blankpolerede lukkede vogn, der var en af den gamles gaver; foran husene på vejen var der strøet blomster og grønt.

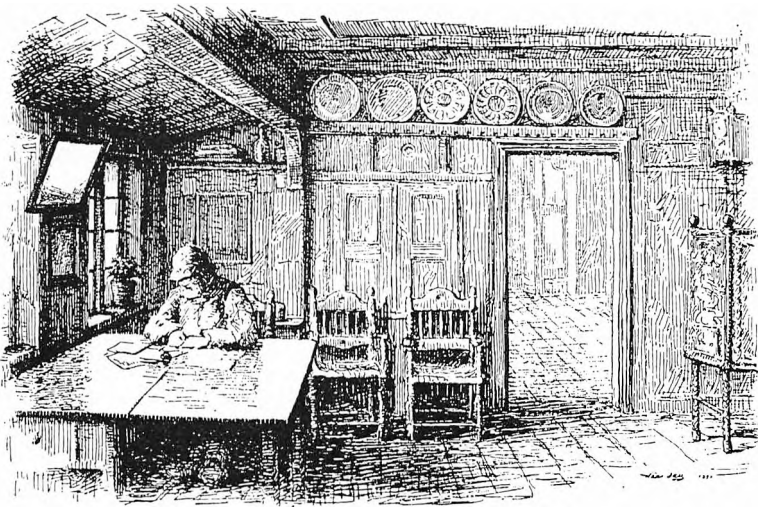
På Harmonien var der efter gammel tradition åbent hus og dækkede frokostborde fra morgenstunden, vielsen blev foretaget i Frue kirke af brudens onkel, en præst fra kongeriget, de 200 indbudte gæster fyldte koret. Middagen stod i Harmoniens hvide sal, gaver fra by og land lå skinnende udbredt i sideværelset. Efter middagen fulgte dansen, og efter gammel skik blev den indledt af brudeparret, der under alles bifald, alene på gulvet, trådte brudevalsen.

I det store selskab synede festens giver kun lidt, selvom han, der ellers gik bondeklædt med sort brystdug, i dagens anledning havde fået hvidt om halsen. Hans Christian var af statur lille og så uanselig, at man kunne tage fejl. Det hændte, at pigen ved indgangen henviste ham til køkkendøren, når han kom i stor forretning, men husherrens påfølgende forskrækkede undskyldninger tog han med uforstyrret ro: „*Vi sidder jo godt her!*“ sagde han og tog regnskabet frem. Den, der havde blik for de stærke øjne i et ansigt, der var som skåret i træ, tog ikke fejl.

Hans Christians pengekat. Den blev båret over skulderen på de lange rejser.

Hans idelige rejser tvang ham til at overlade det daglige opsyn til forkarlen, men inden han drog af, gav han præcise anvisninger for, hvad der skulle udrettes, og når han ved nattetid kom hjem, lagde han vejen om ad marken og talte med stokken efter, om tallet af plovfurer var som foreskrevet. Da han solgte gården og flyttede hen til datter og svigersøn, beviste han påny, at på det ydre kom det ham

ikke an. Sine forretninger, der stadig var lige store, førte han fra det fælles skrivebord i dagligstuen, og herudover begærede han blot en seng i gæstekamret. Studehandlen blev drevet ved opkøb af dyr, der derpå sendtes til fedning ude i marsken, i den lejede marsk og i den, han selv ejede nede i det holstenske. Hændte det, at der kom mus i marsken, så at studene ikke ville æde og blive fede, var det en tilskikkelse, ligesom det var tilskikkelse, hvis årlykken var god. Det var ikke givet mennesket at råde, men en højere magt.

Hans Christian var studehandler i anden eller tredje generation og kunne berette om studehandlerlivet i gamle dage. Ved terminstider

„Vi er endnu ikke forbi Kropperbusch“

hentede man sit tilgodehavende i Rendsborg, og da det blev udbetalt i klingende mønt, blanke dalere, medførte man sin pengebælte. Den stod fastskruet på bagsmækken, og når man på hjemvejen skulle bede, kom kroens karle ud, skruede kisten af, bar den ind i sengekamret og skruede den fast i gulvet. Man kørte med ladte pistoler, thi vejen var ikke sikker for røvere. Det var af Hans Christian, jeg første gang hørte den talemåde, der endnu undertiden falder ved et spillebord i Sønderjylland, hvis en deltager synes alt for sikker på sine stik: „Vi er endnu ikke forbi Kropperbusch!“ Kropperbusch var den store skov omkring landevejen fra Rendsborg til Slesvig by; det var der, det uønskede kunne hændes!

Hans Christians handel, der var kilden til hans rigdom, gik mod syd, og således blev han mig et lysende eksempel på det store Tysklands økonomiske betydning for den lille danske provins. Når det undertiden hævdes, at sønderjyder har et mere realistisk syn på visse ting end folk i kongeriget, hænger det måske sammen med de økonomiske erfaringer, omend naturligvis også med andet. Et folkesamfund, der lever under fremmed flag og ser fremmede regimente afholde manøvrer på sit område, som må sende sin ungdom til militæret langt borte i fremmed land, og hjemme kan få uventet besøg af en fremmed gendarm med sabel og pistol, tvinges uvilkårligt til at regne med mere end det, naboen på den sikre side af grænsen kan tillade sig: *stemninger*. I kongeriget var ord gratis, i Sønderjylland under fremmedherredømmet – et fremmedherredømme, der skyldtes dansk stemningspolitik – var ord ikke gratis. *De kunne slå igen.*

Men dette er overvejelser fra en senere tid. Fra hint tidlige ophold på min tantes gård udstråler kun varme og lykke. Hun var min faders yndlings søster og blev for mig den mest elskede af min barndoms skikkelser. Hendes gård erstattede alt det, omstændighederne ellers ikke forundte mig. Hun hed Kathrine Marie, min fader kaldte hende Søster Mi, for mig var hun og blev hun *Tante i Hammelev*, slægtsgårdens sagtmødige og stille skytsånd.

Den sidste gang jeg så hende, skænkede hun mig en stor, tyk bog. Den havde ikke noget bind, og både begyndelse og slutning manglede. Det var en postil fra fortiden og hendes vigtigste læsning. „Der står sådan kønne prækener i den,“ sagde hun.

Jeg læser den ikke med hendes sind, men slår jeg den op, mærker jeg hendes sind og med dette et bud fra en fred, der ikke mere eksisterer.

Hjemme på Olufsminde

„Harken? – Jo, hver mand kaldte fra gammel tid en bestemt mark for Harken, og her har vi bygget aftægt lige uden for *Simmersted* på jorden til „*Olufsminde*“. *Simmersted* er én af de landsbyer, der har forandret sig mindst – her ser jo snart ud, som da *Valdemar Sejr* red igennem! Det har stået i en bog, at Harken betyder noget stenet jord. Det passer nu slet ikke, for det her er *naue grom joe!*

Ja, min far var gårdejer *Iver Andersen Ravn*, født den 19. juni 1866 henne på „*Olufsminde*“, vor slægtsgård, der er opkaldt efter hans morfar. Han døde den 22. oktober 1937. Han var gift med *Kirstine Marie Nissen*, min mor, født den 10. november 1877 i *Simmersted* og død den 20. april 1905. Hendes mor var *Marie Cathrine Nissen*, f. *Hansen*, født den 24. september 1846“ – alle navne og endnu flere rækker af årstal og data ruller *Jakob Ravn* op med største sikkerhed. – „*Du har en fremragende hukommelse, Jakob Ravn!*“

„Åh, det ved jeg ikke, men jeg har nu altid kunnet have alting i hovedet. Jeg kunne huske alle stambogsnumrene, langt tilbage. Hans Skau i Styding sagde engang: „Nu vil jeg alligevel ind og se i stambogen, for jeg tror ikke, det kan passe, alt det, du siger der. Jeg tror ikke, at du har ret. – *Jo, pokkeme ha' do så!*“

Men de sidste åringer er det ligesom ikke det samme som før. Hukommelsen er ikke, hvad den har været.

Det slis, den slau . . .

Jeg havde bedstemor til at fortælle; hun blev 81 år. Mor døde tidligt; hun døde som 27-årig af barsel-feber, i 1905 – min bror Christian er født den tolvte april; hun døde den tyvende, og da var bedstemor godt 70. Bedstemor havde jo selv haft en stor flok – hvor mange ville i dag tage imod sådanne to små, og passe dem? Nu har vi selv børnebørn, og vi er jo *tombe glaj ve'em*, når de er her. Men når der er gået et par timer, så vil vi nu helst vinke farvel til dem . . .

Og hjemme på Olufsminde tog farbror, faster og bedste så imod os to små. Bedste, min farmor, var *gammel Karen Ravn* (1834–1915). – Den 22. februar var den største dag i året. Vi fik fri fra skole den dag, for da kom hele slægten sammen på Olufsminde, også alle fætrene og kusinerne – *det var som naue dyeskue!* For da havde *gammel Bedste*, Karen Ravn, fødselsdag.

Også hendes mor var død tidligt, og hendes far, min oldefar, der hed *Oluf Andersen* (1776–1848), døde da hun blot var 14 år. Oldefar har været staldkarl i Haderslev, ude hos „*Madam Busk å æ trapp*“; der sørgede han for at holde drikkepengene i kassen. Han har også forstået at passe på dem, det var jo i statsbankerottens tid, hvor man kunne få en gård for at betale *æ kåste*. I 1820'erne købte han den gamle gård, der dengang lå nede i landsbyen. Han betale med 400 Daler i en læderpung; dem bredte han ud på bordet. Så var den betalt.

Han førte selvfølgelig *et heel gammeldavs komedie*. Vi har gamle sølvskeer, der står 1829 på, de har nok haft bryllup omved den tid. Det var en stejl krabat – vi andre kan jo nok kende os selv i stødvis!

Fhv. gårdejer
Jakob Ravn, formand
for Sønderjyllands
Kreditforening.

Jeg ved, de fortalte, at ved høsten kunne det ske, at hans korn var ved at blive vel modent. „Do ska snæ ha begyndt og høst, Wolle!“ sagde naboerne. Men så kom det:

„I ka meld, når de begynder å tej af mint – essen skal A nok sjel pas'et!“ Jo, der har været nerve i æ kael. Men jeg kan godt forstå ham, selv om det må have været en gammel, rebelsk fyr.

Så kom bedstefar nede fra Grønninghoved, ved Skamlingsbanken. Der var de langt mere fremme. Jeg har det indtryk, at de var velhavende dernede. Det, vi her sidder på, og det, du skriver på, det er fra Grønninghoved.

Hans far igen, *Iver Andersen Ravn*, var kun 20 år, da han fik gården hjemme i Grønninghoved. Han var den yngste af 12 søskende, så forældrene har været borte, da han var stor nok til at kunne have fået *deres* fortællinger og overleveringer med.

Men hans ældste broder, *Laues*, havde været med Napoleon ved Moskva! Og han *gik* hjem fra Moskva! Manden på Grønnegård her i Simmersted gik det ligesådan; det var ikke noget enestående dengang, Danmark havde jo sendt kejser Napoleon et hjælpekorps. Men det tog dem en 6–7 år om at komme hjem! Det eneste, der meldes om *Laues* var, at da han kom hjem, var han et vrag og sagde, *te æ dreng ska ha æ gåe!*

Oldefar var 20 år, da de blev gift, *Ane Kjestiin* var kun 19. Hun var sikker, min oldemor, det var hende, der ordnede det hele. Oldefar var sådan en solid mand, der klarede bedriften – men det var *Ane Kjestiin*, er stod for pengene! Oldefar havde det ligesom far, han kunne nok bruge øjnene. For far var en god fortæller. Når man spurgte ham om et eller andet fra gammel tid, så sad han sådan og så frem for sig, og så kom det hele, *som var'et skrevet!* Men var der så en ting, han ikke var sikker på, så sagde han: „*No må vi helle gå neje te faste Stine!*“ og så kom det helt bestemt.

Oldefar var med til at redde stenene efter Skamlingsbankestøttens sprængning i 1864. De blev udbudt ved auktion; da ved jeg, de har sagt, at Østergård og oldefar i Grønninghoved *kyt flest dålere i*; de fik de store sten gemt om bag ved et hegn, og var begge med ved støttens rejsning i 1866.

Oldefar og *Ane Kjestiin* fik tre sønner: *Anders*, *Jakob* (min bedstefar) og *Laues*. *Anders* fik gården hjemme, men som far fortalte: Farbror *Anders* ville ægte en pige, som hans far og mor ikke syntes om. – Men så ventede han med at gifte sig, til han var langt over de 50!

Laues Ravn blev gift og købte hotel *Ågården* i Kolding. Alle dem under 1. verdenskrig, der kom *baglæns æue æ græns*, havde samlingssted på *Ågården*, også sønderjyderne i Kolding og omegn dengang. Det var da det sted, man skulle ind og spænde fra, da vi begyndte at

køre efter krigen. De fik 11 børn – 5 par og en sprællemænd! Den gang var det almindeligt med børnerigdom. De gamle sagde, at der, hvor der er mange søskende – dem er der meget mere fremtid i. For de lærer at slibe sig af efter hinanden og bestille noget, og *de lær og kras te!!*

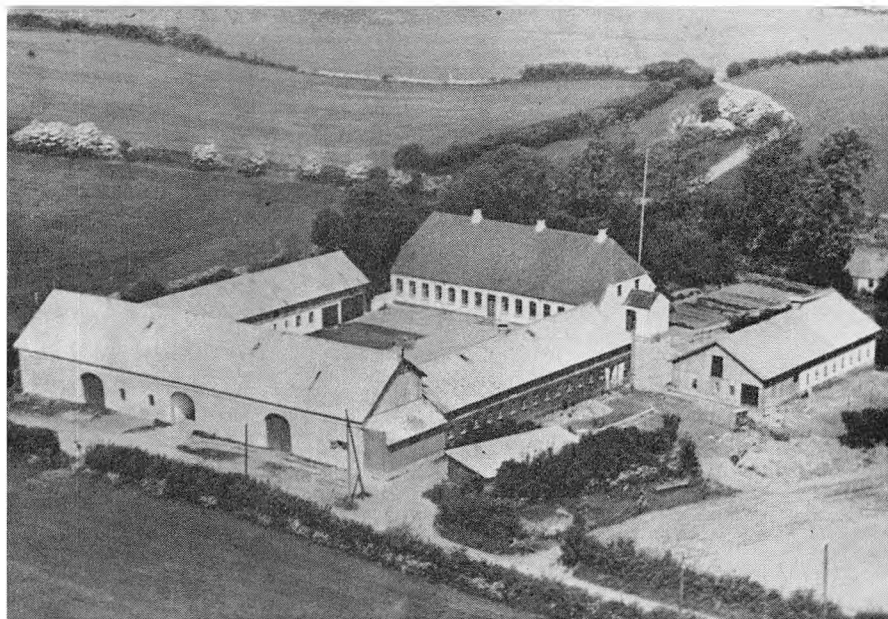
Men da bedstefar, Jakob Ravn (1824–92) kom her til Simmersted, blev det en helt anden tid. Han var fremskridtsmand og kom fra en egn, hvor de var langt videre i udvikling end her. Han rev den gamle, faldefærdige gård ned og byggede i 1856 Olufsminde som en stor, firlænget gård i den stil, der er kaldt „*halvtredsernes smukke byggestil*“. Regningerne fra 1856 har vi fornylig fundet frem på loftet; stuehuset har jo aldrig været brændt.

Stuehuset og kornladen blev muret i kalk, resten af bygningerne i ler. Midt ude på gårdspladsen havde de *et lertrag*; der havde de al leret, som de så hældte vand på og drev studene rundt i for at få det godt æltet.

Der skulle en *grou masse tach* på den store, firlængede gård, og dengang havde de det ikke for rigeligt med halm. Halm var et stort foder, men et dårligt; de kunne ikke have flere kreaturer, end de kunne skaffe halm til, for da havde de endnu ingen roer eller kraftfoder. Som tag kunne de kun bruge det stive rughalm, og det rystede de, så alt det løse, som var brækket, faldt af. Man sagde dengang, at „*de tau tach af*“. Så lånte de hos naboen – *så og så manne traue*. Når én af dem skulle tække, sendte han bud rundt til dem, han havde gæld fra. De fortalte, at bedstefar, der jo var ny på egnen, kom i taggæld i henved 30 år! – For 27 år senere, i 1883, var gården *tæklam*, og da var han først lige komme ud af sin taggæld . . .

Så sagde han – *nå hør det her op!* Og så lagde han tegl på stuehuset – og det er der endnu. Det var Egersund-tagpander. De kom med yacht til Haderslev, og så hentede vi dem der med *æ kastenvuun*. De kørte med de her små heste i det uendelige. Ja, sikket arbejde blot for det, det tænker vi ikke på nu, men ringer blot til et firma: „*Vi ska ha eternit å æ formæje . . .*“

„Han blyver it bedstefar i Simmersted!“

„Min farfar, Jakob Ravn (1824–92), rev den gamle, faldefærdige gård ned og byggede i 1856 Olufsminde som en stor, firlænget gård i „halvtredsernes smukke byggestil“, som den blev kaldt.“ I slutningen af 1969 nedbrændte gårdens udlænger, men Olufsmindes smukke stuehus blev reddet.

Jo mere man tænker, des mere undrer man sig over, at min bedstefar kunne gennemføre byggeriet i ét år. Mange syld- og trappesten er hentet helt nede ved Skamling! De er kørt med hestevogn; de små bitte vogne med træstel, kun med én eller to sten ad gangen – vognene kunne ikke bære mere. Men da havde de hjemme på Grønninghoved en 16–18 heste med oplåf og så vie, og bedstefar var heller ikke bange for at lade sine heste smutte, når de først var ved det.

Den sidste havre ude i æ Lillemark stod med rim på til ind i november, for den måtte vente, til de havde fået tag på . . .

Jorden var helt forsømt her. „Han blyver it bedstefar i Simmersted!“ sagde de gamle – men han blev det til den halve by. Vi var jo mange

Kongelig **M**ajestæts
til Danmark og Norge ic. ic.

bestalter
Beheim Kaad
Kammer Herre
og Amtmand

over

Sjæderslef Hjuus Amt

Jeg *Friderich von Klingenberg*, Ridder

Gjør hermed vitterlig, at jeg paa Allerkønnsbemelte **Hans**
Kongel. Majest., min allernaadigste Arve-Konges og
Herres Begne, haver stæd og fæst, saasom jeg Kraft dette hermed
stæder og forfæster *Ejend. Serenelsen og Sommersted*
En Saly Gaard sammesteds
som *hans Svigerfader Antoni Mændsen* tilforn for *Saatem*
beboet, besiddet og udi Brug havt haver, med *al dengs* rette
Lilliggelse, det være sig udi Uger og Eng, Forte, Fiske-Band og
Fægang, samt andet, som befindes ved *deng* samme, inden og
uden Markenskiel, intet deraf undtagen eller forbeholden udi nogen
Maader, men skal og maae *hand* samme have, nyde, bruge og
beholde

beholde *sin* Livs-Tid, ligerviis som *hans* Formænd for *Hannem* og *Sand* selo hidindtil *den*, samme nødt og brugt haver; dog skal *hand* herimod være pligtig og skyldig, saavel her udi Amt-Stuen imod Dvitering at erlegge Fæste-Penger *3 Rcc*, Rdlr. *2* Lybskilling Courant, ligesom Fæste-Registeret pro Anno *1777* som den *23 Junii 1778* er sluttet, i Munde fører, nemlig at til Fæste af forberørte *Salve Gaarden* saa meget til **Hans Kongel. Majest.** skal afbrages, som og herefterdags den sædvanlige Afgift, Pligt og Tynge, og hvad ellers i Fremtider af **Hans Kongel. Majest.** allernaadigst skulde vorde paabuden, aarligen, og til rette Tibe at udrede, give, gjøre og betale, som det sig bør; desligeste uden min Tilladelse, ey noget deraf maae afhænde, pantsætte, mageskifte, leje eller fæste, eller tilståde nogen anden, at bruge noget af det, som *Gaarden* tilhører, og det altsammen ved *sin* Fæstes Fortabelse.

Haderslev, den *3de* August 1778

Klingenberg

Den nordslesvigske bondestand var i århundreder et samfund af frie fæstere, der under kronens styre nærmede sig til at være arvefæstere – og hermed i almindelighed havde sikkerhed for, at frugterne af slid og forbedringer kunne gå i arv til deres børn.

På „Olufsminde“ opbevares endnu dette henved 200-årige fæstebrev, underskrevet af amtmanden over Haderslev amt Friederich von Klingenberg. Det kostede dengang 3 Rigsdaler årligt; i 1821 steg det til 4 – men i midten af 1800-tallet ophævedes dette fæste ved erlæggelse af en pengesum én gang for alle.

børnebørn og sagde altid „*bedstefar*“, og til sidst sagde kammeraterne det også; ja, han blev det nærmest til hele Simmersted. Og nu er jeg selv *bedstefar* her . . .

For *bedstefar* tog også hårdt fat på at *mergle* og *dræne*; hvor han kom fra, var de allerede færdige med første gang *drænen* og *merglen*. Første gang her blev i 1860'erne, og så *merglede* han igen i 80'erne. Men det havde ikke den virkning i 80'erne som i 60'erne – da stod det op af jorden! *Mergelkulerne* har vi endnu på vore marker, dem bruger vi til *vandstøj*. De rømmede jorden af et sted i marken, til de mente, der var ler, og så hældte de *skevand* (saltsyre) på det, og *ven't bruust, så kjø de løjs*. Men det var et *helmusarbe* dengang, da skulle det jo altsammen læsses på vognen med håndkraft.

De kørte dengang i de små *kastenvogne* uden fjedre, milevidt. Vi andre ville da mene, der var sket os en blodig uret, når vi skulle ud at rulle i dag i sådan et køretøj – men nu i dag går det også næsten alt for hurtigt.

Men dengang – det var en fryd at komme ud at køre. *Kjøegall ha vi væn old*. Engang, en årle morgenstund, da kom gamle *Hans Solmenssen* over og bankede på vinduet ind til *bedstefars* soveværelse: „*Vil du med, for nu kører vi!*“ – de skulle en køretur op til Grønninghoved. „*Ja, vi skal da op først!*“ svarede *bedstefar*, det var helt tidligt om morgenen.

Så kom han op, *bedstemor* og han kom i tøjjet, og *bedstefar* var ovre at fodre; han havde tre svin, og *bedstemor* fik *sysset* og *sandset* og hvad der ellers skulle til.

Den gamle Iver Andersen trådte frem på trappen, da *Hans Solmenssens* kom rullende ind på gårdspladsens brosten. Iver Andersen var sådan lidt *bondekonge* og brøsig i det: „*Har do it se te Jakobs?*“ spurgte han *Hans*. „*Och nej – de sov, lau vi kjøe.*“ „*Da er han i hvert fald blevn vagen!*“ udbød Iver Andersen, for i det samme lød der skrald nede i porthuset, og *bedstefar* kom flot rullende ind i gården.

Jo, de kunne køre et spand heste, de gamle. Men de var jo så nøje-regnende med det køren, *te det var naue graut*, både far og bedste-far. Det var næsten umuligt på nogen måde at gøre dem tilpas med den kørsel. Min bror Christian sprang en gang af vognen og sagde: „Nej, så vil jeg hellere gå hjem!“ „Nå kom nu op og snak om'et,“ sagde far, og til sidst blev de da forligt om det . . .

Engang sagde en passager i bilen til mig: „Do kører godt i glat føre!“ „Ja, det er kon old de domm drejt, te folk kjø i æ grof a – nej, en ska køe et rat som Musse i æ mund!“ Oh, hun kunne mærke en bevægelse af en finger. Det kunne far ikke tåle at se, hvis man sad og ref-felt i'et. Pisken måtte vi ikke gerne bruge. „Ven I it ka kjøe så møj, te I it ka få'em te å følle urn pisk – så må I helle hold op strås!“ sagde far.

Men vi havde megen fornøjelse af al den køren, og det kom sig særligt af, at vi havde familien et godt stykke borte. Det var jo en fryd at køre hjem sådan en sommernat, omkring en 3–4 mil, med to godt tilkørte heste. I 1906 fik vi en *sortblejse med tre hvide sokke* – og året efter lykkedes det at finde en mage til den. Hvor var vi godt kørende i 12 år!

Dengang var vejene jo helt anderledes end nu – med mange sten og huller. Da skulle man passe nøje på at køre ind mellem sten og huller i vejen, så hjulene passerede på hver side. Jeg kan huske, jeg en gang ramte en sten på udturen – far sagde ikke noget. Så på vejen hjem om natten, da kørte vi på en sten igen, og netop den samme.

„Den har it møj å kræv, den har fåt hvæ gang!“ sagde far lige så stille frem for sig . . .

De stærke og solide jyske heste var ikke rigtig noget for slesvigerne; de ville hellere have en lettere og kønnere hest for også at være godt kørende. Jeg tror, at det bl. a. var en afsmitning af de gottorpske her-tuger. De havde jo hestevæddeløb og stort opdræt af rideheste. Og bønderne havde det it så fortært dengang – Hans Nissen fra Hammelev forærede da kong Frederik VII en ridehest – en hvid hingst!

Fakta var, at et kønt hesteforspand i sin tid var bondens stolthed! Hans Skau fra Styding skov *vild tøk, te et par kjøen, røblæjse hoppe var de villest*; det var også sådan et par, der kørte ham til hans grav. Far ønskede hellere en hest af den mørkebrune slags med stjerne og hvide sokker. En tredje ville måske foretrække et par frederiksborgere.

Det er humlen: En præst spurgte engang far: „Hvad koster egentlig en hest – en hoppe?“ „Hva do vil gi for'en!“ svarede far. Det var jo liebhaveri; det, der betød noget, var, at den passede os i kørsel og op-førsel. „Helle en skjævbenne jen, der gåe rigte, som en køn, der gåe som en stud!“ Sådan sagde vi.

De havde allerede her i 90'erne købt en lukket vogn, så man kunne køre i al slags vejr. Der var ikke noget mere herligt, end når man

På „Olufsminde“ opbevares endnu mange dokumenter, bl. a. regningerne fra gårdens opbygning i 1856. Her et udsnit af smederegningen fra Haderslev Jernstøberi, der beløb sig til ialt 122 Rigsd. 2 Sk. Tømrerarbejdet løb op i 1873 Rigsd. 2 Sk., og snedkeren fik 323 Rigsd. 2 Sk. En firlænget gård krævede knap vore dages summer – men så var den også betalt kontant, inden året var omme!

Haderslev

Jernstøberi

REGNING for og af J. Haase: Sømmestift

fra Petersen & Bonnicksen

Stadsen von L. Andersen, Haderslev

den 3. Junij 1856

Dielt

1856					
Mai	10	Ar 100 Rindere	52 7/8	5/1	24
		1 Dandebinder	1 1/2	1/2	5/4
	31	2 fulvandede Dandebinder	5 1/2		12
		2 " " " " " "	5 1/2		11
		1 " " " " " "	2 1/2	13/1	32
Juni	3	1 Støvsøjler, bet	212	4 1/2	14
		1 " " " " " "	40	8	5
		1 " " " " " "	60	6 1/2	4
		1 " " " " " "	2	2 1/2	5
		2 Opp. Kluffer	3 1/2	32	32

Regning fra 1856

– *han ku nok gi'en 7 kåteer!*

kunne putte bedstemor og faster ind i vognen; når så faster og bedstemor var sat godt tilrette, blev vi børn losset ind, og så kunne far og farbror sidde oppe på bukken og ryge deres lange pibe og sidde lige så frit.

Men det kunne være en kold bestilling at være kusk – man kunne fryse fingrene, så de måtte løse rebet fra fingrene, når man kom hjem! Om vinteren havde vi en fodpose og et fåreskind op over, og så læderet øverst. Men når du blot var varm, når du kom derop, så kunne du holde til meget. –

Omkr. 1900 havde vi både lukket vogn, feitung, charabanc, kane og en gig, den havde vi mest til det her *stajskjøen*. Far havde også en jumbe en kort tid; men det var ikke noget for ham – det var ikke et køretøj for en kusk! Nej, de sad *sællert* i sådan en jumbe.

Jo, vi satte en ære i at have kønne heste, *immer et par stoeaute heest* med køn rejsning. „*I haj oldtin et par, der præsentee se!*“ sagde gamle Hommelhoff i Maugstrup, hvor vi kom jævnligt, og de kom altid frem for at se, når vi kom rullende. Vi kørte også til kirke, men vi har været led nok ved det – det var en hel tortur. Vi måtte ud af kirken inden gudstjenestens afslutning og til at spænde for – karlen var kold og hestene også. De havde snart *æ hammelref stram*; hestene blev jo holdt i munden hele vejen hjem!

De gamle kunne huske, der ikke var varme i kirken. Og de prædikede jo meget længe. Far kunne huske pastor Andresen som gammel – *han ku nok gi'en 7 kåteer!* Om vinteren isnede det op fra stengulvet og glinsede på væggene – men så faldt de jo da ikke i søvn. De var glade, da kapellanen kom; han var ikke så lærd og filosofisk, men han kunne da blive færdig.

På „Olufsminde“ havde vi to gamle karle; *Mads* var avlskarl og *gammel Niels* var røgter. De begyndte kl. seks om morgenen. Før ville bedstefar ikke have det, selv om der var andre, der rykkede ud kl. halv seks. *De ku bestel naue, ven de var ve'et!* Et sted, på Ulriksbjerg, der begyndte de at vække deres folk kl. halv fire om morgenen! Og

„Mange af de gamle daglejere var ubetalelige. De var jo rene filosoffer – og de mangler i landsbybilledet i dag!“ Her sidder Hans Bramsen en sommersøndag i 1913 uden for sit hus i Styding med sin kone Karen og børneflokken og deres bedste ged. „Ja, den va endda så goej, den geje,“ fortalte Karen, „at den ga to liter mælk ette den va do!“

alligevel var de først færdig ud på aftenen henad ottetiden. De jæuedreng' (hyrdedrengene) oppe på Ulriksbjerg, de gik i en døs hele dagen. Men æ jæuedreng' blev jo misbrugt dengang, både af manden og karlene. Men det gik ikke i min bedstefars tid. Den gamle sognerådsformand i Stepping, Peter Thygesen, fortalte engang, at han havde været jæuedreng her i bedstefars tid. Da brugte karlene ofte at lade æ jæuedreng løbe og hente alt det, de ikke selv gad, særlig i middagspausen. Men det dauet bedstefar op, og så fik de haste bøj, eller også kunne bedstefar sige tørt til karlen:

„Do – do ka lich sjal tej'et i æ mejelau!“

Når Mads om morgenen havde givet hestene det første foder og Niels givet køerne hør, så gik de ind i køkkenet, og her fik de – mens de stod op – hver et stykke tørt brød med flæsk og så en dram. Men far og de unge karle fik ingen, for de skulle ikke i den vane, sagde bedstefar, der til trods for sin tid nærmest var afholdsmand. Drikkeri har afstedkommet lige så meget besvær dengang som hash i dag!

Når Mads og Niels så skulle ud på marken, fik de en dram med i et medicinglas i *hvæ dæ lomm* – det var de vant til fra gammel tid! De unge kunne nøjes med øl. Fra kl. tolv til halv to holdt de så *mejelau* og blev ved til kl. syv. Kl. halvfem var det *melmesti*, da fik de brød på marken. Og når de kom hjem, fik de grød med mælk, og af resten blev der lavet mælkegrød næste morgen. *A tøs alde, æ daue har smagt så godt som detgang – en spist jo, te'en it vidst, hvad en het!*

Mange af de gamle daglejere var ubetalelige. De var jo rene filosoffer; som dreng og ung mand at sidde og lytte til deres fortællinger og livsvisdom – det glemmer man ikke igen. De mangler i landsbybilledet i dag!

En af dem var *Johan Svensker*. Han hed Johan Ømand og var fra Øland. Det kneb med arbejde i Sverige, og så kom mange herover. Ikke så få af dem endte her i Sønderjylland, for her, hvor indtægterne ved landbruget var bedre, kunne de få nok så meget i løn som i det gamle land. Og når bønderne vidste, de havde en god mand, og om også 100 Mark ekstra var mange penge, så sagde de: *Jeg risikerer det!* Og Johan kunne godt have en puns, men når han tjente godt, kunne han nok have to!

Johan Svensker var en kæmpekarl med bred overkrop og *it for møj ben*. Han var omtrent lige så stor, når han sad ned! Se ham gå i en eng med en le – det var som *lejt han æ grejs a*. Som de gamle daglejere vidste han, hvor meget han kunne byde sig selv, og hvad der skulle til. For det var daglejerne, der reddede os, når vi var i spinaten som unge knægte, både på den ene og anden måde. Og de mange små hjælperåd, vi fik. Jeg har fået bekræftet ved daglejere, at de på andre

De gamle daglejerhuse, der ofte var gamle stuehuse til nu udflyttede gårde, var med til at yde deres bidrag til landsbyernes idyl; her endnu med vippebrønden og flettede risgærder. Billedet fra 1913 viser daglejer Hans Bramsens forlængst nedbrudte hus i Styding.

egne i landet krydrer maden meget mere, end vi gør her. En af daglejerne berømmede faster, fordi hun var moderat med det. For det var ikke rart at få nogen ærter eller kål, der var ligesom ild, og så blive sendt ud i marken i fem timer fra kl. 13–18 uden lejlighed til at få en mundfuld at drikke; det har vi så tit været. Men jeg lærte da i stedet at gå med en sten i munden; ja, en lille, rund sten! Så gik det fint – det har de gamle daglejere også fortalt. Til gengæld sad cigarerne ikke så fast hos mig, så de nok kunne få tændt i middagsstunden.

Johan Svensker var meget stærk. Errested-smeden, der blev sekssdobbel morder, sprang en mørk aften på nakken af Johan, og som Johan selv fortalte: „Jeg gik jo der på vejen hjem, og med ét kom han

med et brøl i et spring over hækken og op på nakken af mig – det havde han også gjort ved en anden, han myrdede. Men jeg snappede ham ved armen og fik ham i nakken, gav ham et par solide ved hovedet og smed ham tilbage over hækken, og så sagde han ikke mere!“ Efter den tid kunne Johan gå i fred.

Johan Svensker satte en ære i, når han var lejet for et år, at så blev han der; enten det så gik op eller ned. Et sted var særlig strengt at holde ud, endda manden på gården var kendt handelsmand og millionær; men kosten hos konen var næsten uden kød og samme menu 21 gange om ugen: „. . . for vi åd f . . . g . . . 30 tynde boghvede i det åe, a va de!“ sagde Johan, „og når det it var som grøe, var’et som vælling!“ Efter en lang dag på marken var en god kost jo det store lyspunkt.

Johan var altid den pæne mand i tøjet. Når han skulle *te staj*, var han i det blå, og når han kom hen ad gaden med sit passede fuldskæg, velsoigneret, i hat – ja, så lignede han en proprietær! Der var ingen, der i sin vildeste fantasi kunne komme i tanker om, at han var daglejer. De havde jo i grunden deres mission, ham og hans kone, her i byen, for alle de gamle, ja alle de gode karle fra Simmersted, de samledes om aftenen nede hos *Grethe*, Johan Svenskers kone, til en kop kaffe og en hold snak. Hun sørgede for dem og holdt dem *te æ tråj*. Hun løste virkelig lidt af et socialt problem på den måde, så de også blev borte fra flasken, hvad godt kunne finde sted mange steder. Hos hende fik de også tøjet vasket og holdt rent. En eller anden, der kom ned og ville hente sit tøj, fordi han havde forladt sin plads i utide, han fik *nej* fra *Grethe* og kort og klart den besked:

„Den tid, do er lejet, da bliuve do he . . . !“

Det er virkelig sket, at en karl er vendt tilbage til sin husbond efter at have fået snakket med *Grethe* og Johan Svensker.“

„Jakob Ravn, din interesse for kvæg, for avlsdyr og avlsarbejdet, hvor stammer den fra?“

„Ja, det skal folk være født med – ellers bliver det ikke til meget.“

Det siges, at når der fødes 1000 børn, så er der chancer for, at der mellem de 1000 er 10 statsministre, men kun mulighed for én, der virkelig kan se på dyr!

Men dette arbejde på kvægavlens område har givet megen kontakt, også mod syd, og her ikke mindst Holsten. Samarbejdet her har gjort begge parter klar over, at vi har forspildt en del tid ved at slå om det nationale. Vi havde dog også mange fornøjelige oplevelser, der rakte tilbage til helstatens tid. Vi blev af gamle bedstemødre dernede præsenteret for billeder af bedstefædre i gallauniform. Den gamle bedstemor på Grünenthal havde altid syntes, at det var en vidunderlig smuk uniform; det var jo i galla fra gardehusarerne i København. De yngre trak lidt på smilebåndet af bedstemor; de ville ikke have meget sagt til den side, men vi holdt med hende, vi syntes, den var smuk.

Men sådan brydes meningerne dernede. Og her i efterkrigstiden oplevede vi de stærke brydninger i Sydslesvig, hvor de var ved at være trætte af at blive ved hvert 30. år at give deres unge folk til, og få dem slået ihjel for en sag, de ikke fandt nogen mening i. For der ser man tragedien, som vi, der kom tilbage til Danmark, tit slet ikke tænker på. Vi ved jo nok, hvad der blev ødelagt af familiemedlemmer i første krig. Men dernede måtte de med én gang til. Hos formanden for korthornsavlen i Ejdersted, *Hans Hansen, Barnikemoor*, som jeg har kendt i en årrække, der var de 8 brødre og 6 svogre. Kun han og én bror blev reddet; alle de andre faldt i første krig. Og af deres drenge faldt de 80 pct. i anden krig!

Så kommer man til at tænke på et og andet, og også på en gammel kromand dernede i Husum; én der sad med de store stalde, her hvor landsdelen i sin tid leverede sit kontingent af kreaturer, der skulle sælges. Går man igennem kroen og ud i en mindre baggård; der bag ved den kommer der nogle staldkomplekser så vældige, at her har været plads til at binde 600 kreaturer, når de kom med de store drifter!

Kromanden sad her og var henved de 80, *Gottburgsen* hed han. Hans egne børn havde tryglet ham om at melde sig ind i partiet i 1930'erne af frygt for, at han ellers skulle blive skudt. Men han ville

ikke! Hans ældste søn var faldet i 1. verdenskrig, de andre i næste. Hans eneste datter var i ny og næ hjemme for at hjælpe ham, for den gamle kro skulle holdes; den havde været i familiens eje i 3–400 år. Det var ikke en almindelig kro; han havde da også 80 ha marskjord ind til. Han skulle gerne holde det ud, for dattersønnen var kun 8 år og skulle engang overtage det. Her på kroen havde vore folk jo boet i dagevis, når de var til Husummarkedet og havde deres værelser og familiær stilling: *Thulstrupperne*, *Hans Christian fra Billund* og de forskellige havde fast station dernede, og havde marskjord her.

Gottburgsen bor ude i Neustadt, „*in der grauen Stadt am Meer*“. – Jeg har aldrig fået så mange romgrog'er som der. Herom fortalte Hans Hansen: „Det var jo et barsk sted hernede, ingen træer og ingenting, så da jorden var blevet skabt i sin tid, syntes folkene, at de var blevet forurettet ved at blive sat på en meget udsat post, og klagede derfor til Vorherre, der så var henne at se på det. Det var jo heller ikke så let for ham at gøre det om, men i stedet gav han dem opskriften på rom! Og siden den dag har de fulgt det råd, at når det bliver alt for surt og tvært for dem, så tager de sig nogle gode romgrog'er . . .“

I årene efter sidste krig fulgte så en stærk bølge dernede af tilslutning til at ville nordpå. Hans Hansen var – ikke at han brugte udtrykket om folk var danske eller tyske – men *nordorienteret*. Nu ved vi allesammen, at de derude er frisere, og de har aldrig nogen sinde villet bøje sig for hverken tyske eller danske. Så blev de kritiseret, ikke mindst af holstenerne, at de spekulerede for meget mod nord osv.

Så ved et møde forlangte Hans Hansen ordet. Det skulle vi have hørt ham fortælle på hans eget sprog, for så var der jo smæld i det. Han gjorde dem opmærksom på, at de altid havde haft deres eget sind i Ejdersted, men han havde aldrig følt sig i familie med dem længere sydpå – det var i hvert fald hverken hans fætre eller hans brødre. Men hans forfædre; de havde stået vagt for kongen i København, og efter hans mening havde de aldrig haft så fri en forfatning og så fri en levemåde nede i Ejdersted, som de havde haft under dansk styre. „Og derfor er vi nordorienteret, når det endelig gælder!“ sluttede han.

„Dengang var der piger til!“ Arbejdsdagen var lang, men mens mælken strålede i spanden, lavede en sang om kærlighed eller hjertesorg op i dagligdagen, selv om en svirpende kohale nok kunne dæmpe noget på romantikken.

Hans søster var gift med *Waldemar Räder*, der gjorde et stort arbejde for at komme til Danmark. Efter krigen var det ham, der blev *Bauernführer* og stillet over for mange problemer; næsten ingen landsdel i Tyskland var så overbefolket med flygtninge som Slesvig-Holsten. De var alle blevet jaget op i det smalle stykke her, skubbet foran hærene; det har jeg fra mine opdrætterkolleger; de havde jo folk boende der i årevis, helt fantastisk, hele familier, hver med 6–8 børn, så de selv blot havde en enkelt stue at være i.

Så blev *Waldemar Räder* budt til forhandling med englænderne, der havde besat området. Han sad med et kort foran sig, englænderen, og så pegede han på det og det, at så og så meget af *Ejdersted*

„In Eiderstedt wird überhaupt nicht gepflügt!“

skulle pløjes for at skaffe føde til alle de flygtninge! Nu duer det jo slet ikke med andet end græs i Ejdersted. Da englænderen sagde, at det skulle pløjes, så rejste Waldemar Räder sig op i sin fulde højde, han var jo en mand på 1 meter og 92 – og sagde med en vis patos:

„In Eiderstedt wird überhaupt nicht gepflügt!“

Og straks røg englænderen op som var han stukket af en bremse, at det bestemte han! Men så måtte de jo til at snakke om det på en anden måde. For at få korn hjælper det intet at pløje noget surt marskjord, som mangler kalk, og som skal gennemgå en hel kultivering og afvanding for at få vandet bort. –

Waldemar Räder sled sig op i kampen for nordorientering og døde forholdsvis tidligt. Han blev begravet efter gammel frisisk skik, hvor man rider foran ligvognen med brændende lys, og seks heste trækker vognen. – Men spørgsmålet om nordorienteringen er kun aktuelt nord for Ejderen. Det hverken vil eller kan vi drøfte, og er heller ikke aktuelt med holstenerne.

Holstenerne har vi derimod på andre måder haft megen gavn af. Jeg tænker på helstatens tid; vi har jo navne heroppe som vi landbrugsmæssigt og i det hele taget aldrig glemmer: *Reventlow*, *Rantzau* og *Thrige*; det er lutter holstenske navne, som har indskrevet sig i vor historie, ja også *Schack* og engang de *Limbekker*.

De var så frisindet dernede fra, at det var dem, der stod bag ophævelsen af stavnspligten under Frederik VI. Stavnsbåndets løsning var jo ikke at løse dem fra kongen, men fra herremændene! Der sætter jeg et stort plus ved Reventlow, at han, foregangsmanden, selv var af gammel herremandslæggt. Og det var landbrugsmæssigt dernede fra, at vi her fik kobbeldriften til afløsning af det gammeldags trevangs drift; vi havde det hele her inden udskiftningen.

Mejeridriften er også kommet fra Holsten; det var de holstenske mejersker, der kom herop og lærte os det. Holstenerne har altid været dygtige, og der er landbrugsmæssigt efter min mening absolut et skel mellem Holsten og Sydslesvig. Holsten er som hos os; vi kan tage formanden for rødbroget kvæg, *Wilhelm Brandt*, han drev faktisk dansk

landbrug. Han havde: 70 ha, 100 stk. kvæg, leverede 400 svin, 10.000 haneekyllinger på loftet hele tiden; 4 ha til sukkerroer til fabrik og 4 ha hvidkål til *Eisbein mit Sauerkraut* – et intensivt dansk landbrug!

Nu hører vi jo nok, der er store vanskeligheder for landbruget sydpå, men det gælder mere de mange, der ned igennem Sydslesvig endnu driver forhistorisk landbrug – derimod kan de, der driver dansk landbrug, let få det til at hænge sammen.

Landbruget er ikke blot en kæphest. Og mekaniseringen heroppe har betydet dobbelt, for vor svære jord på østerkanten har aldrig egnet sig til direkte hesteavl. De heste, der brugtes her, skulle være „*hammelfast*“ og redskaberne ikke forspændt med en følhoppe og en plag, der skulle skånes i alle ender og kanter. For: *Lerjorden kræver sin behandling den dag, den er tjenlig, og ikke den dag, det passer manden!*“

Høstsang

Mel.: Danmark dejligst . . .

Vi fik pløjet, harvet, sået
og fik høstet op.
Og vi har i laden fået
alting i galop.
Derfor er nu tiden inde,
vi vil mødes, mand og kvinde,
for at holde vores gilde,
før det bli'r for silde.

Nu vi mindes høstens tummel,
hvor med sang det gik.
Leers klang og vognes rummel,
så det havde skik.
Solens skin og fuglesangen,
det forhøjed' bare klangen.
Natten sine skygger sendte,
før vi hjemad vendte. –

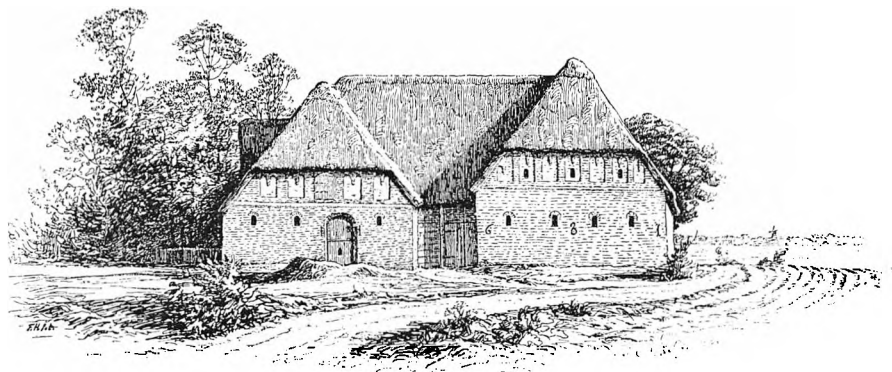
Og vi af vor ungdom holder,
den er frisk og god.
Den vor hurtighed jo volder,
viser frejdigt mod.
– Den er ej for arbejd' bange,
selv om dagene bli'r lange.
Thi den derved selv kan bygge
på sin fremtids lykke.

Vores landsby er kun lille,
her er godt at bo.
Og om aft'nen er der stille,
dejlig fred og ro.
Ingen bilers hæse tuden,
gadelygters skær på ruden.
Aldrig vi vort hjem bortbytte,
nødigt vil vi flytte.

Vi er alle gode venner,
kives ej om lidt.
Ingen her til ufred kender,
alle taler frit.
Si'r sin mening, hører andres,
sammen om på marken vandres.
Gerne af hinanden lære,
til vor egen ære.

Vi er dansk i sind og tanke,
følger pligtens bud.
Ryggene vi holder ranke,
skønt det mørkt ser ud.
Krisetid er stadig inde,
men engang vor tid oprinde:
Lykkens sol vil atter stige
over land og rige.

Cathrine Michaelsen, 1938.

Almue og overtro

Før var der kloge mænd og koner rundt omkring, som hver på sin egn følte sig overbeviste om, at de kunne mere end deres fadervor. Når folk derfor ville have *vist igen*, have *manet eller signet* eller et øje slået ud på én – så listede man sig i mørkningen hen til en af disse „kloge“. Dog var man forsigtige, forinden man trådte ind, for at man ikke skulle forstyrre dem, dersom de tilfældigvis holdt råd med fanden eller dennes oldemor, lige så lidt som man ønskede uformodet at komme i selskab med et par snese smådjævla, der muligvis kunne være indbudte til et krus øl og en lille lystighed.

I disse tider rugede vankundighedens tætte mørke over folk og land, og selv de, der gjorde fordring på at kaldes oplyste og lærde, formåede ikke at afkaste dens tunge åg.

De mørke skove husede trolde og djævla i skikkelse af tudser og slanger med tvedelt hale og samfulde ni hoveder. I havet tronedede havfruer og havmænd, og fra dystre kirkegårde brød ved nattetide helhesten og kirkelammet frem. I kælder og på lofter boede nisserne, og under markens høje og inde i ellekrattet holdt elverpigerne sammen med de underjordiske dans og lystighed i det klare måneskin.

Og alle havde de magt over og indflydelse på de forskræmte menneskers skæbne. Ved allehånde midler, både kristelige og ukristelige, søgte folk derfor at frelse sig fra den onde skæbne, som de underjordiske bestandigt pønsede på at berede dem. Der var en evig krig og strid, og først efter mange kampe hørte den op; først sent svandt disse mørkets folk, alt som oplysningens klare lys trængte igennem tågen.

Lidt efter lidt trak de sig tilbage og forsvandt i glemselens nat, og kun hist og her er der en lille uskyldig rest tilbage af hele den umådelige flok.

– Med disse ord indledte fhv. malermester *Johan Gregersen*, Møgeltønder (1879–1953) sin store, håndskrevne samling fra livet i fødebyen. Allerede som 5-årig var han begyndt at lytte til de gamles beretninger og fortællinger, og så snart han kunne skrive, begyndte han at nedfælde alt, hvad han havde hørt og lagt mærke til – og dette store samlerarbejde fortsatte han, så længe han levede.

Ud over en afhandling om jernalderen på Møgeltønder-egnen udgav Johan Gregersen aldrig sit materiale til Møgeltønder sogns historie, og det er derfor en rig kilde til byens og egnens historie. Her er foretaget et lille udvalg af hans betydelige samling af sagn og overtro, og enkelte af egnens særprægede typer er taget med. Desuden har godsinspektør *H. C. Davidsen*, Schackenborg slot, i tiden 1890–1950 gjort en lang række fotografiske optagelser af fremragende kvalitet fra samme egn; et pladearkiv, som sammen med Johan Gregersens optegnelser kunne udgives, og give et helt særegent tidsbillede fra egnen.

Sønderjylland er rig på folkløse. Men intetsteds i vort land har sagn, varsler og overtro levet stærkere end ude på vesterkanten, hvor stormflod truede og det barske klima på én gang bød realiteter og angst for skæbnen, for det uviste. Her skal derfor bringes et lille udtog af afsnittene om varsler og overtro. Men inden vi lytter til, hvad der dengang bevægede sindene, skal til indledning bringes Jørgen Møllers sønderjyske digt: „*Skidt med det hele! De er it fo de, vi har et så rar, men vi har et no så rele . . .*“.

Der ue i e Synnerkjær,
dær loj for sæ sjel
en lille Hytt bag Busk o Trær
a Lyng o rårren Fjæll;
de blejst o rænd ind urren Mar,
men Pæe soj: „Skidt med de hele!
*De er it fo det, vi har et så rar,
men vi har et no så rele.“*

O Pæes Kuen, Stor Stihn,
hun vår en downen Kvind,
o hun så ur som nowe Svin
o syslet innesind,
o skirren vår Pand o Gyr o Far,
men Stihn soj: Skidt med de hele!
De er it fo det, a har et så rar,
men a har et no så rele.

O Pæes o Stihns Dætter Mett
hun gik o drøw i en Moes
o ga slet inne Ting forrett –
it engang stop sin Hoes;
hun gik i de hele lowle bar,
men Mett soj: Skidt med de hele!
De er it fo det, det er så rar,
men det er no så rele.

Sån løwet di så manne År –
en hør it, te di klaj –
så gik et, som et old Folk går:
Di dø o bløw begraj;
no er di glemt, men it dæ Svar,
Folk sejer tit: „Skidt med det hele!
*De er it fo det, det er så rar,
men det er no så rele.“*

Sat vorter hen ved månen.

Omkring 1920 sad en aften flere og talte om, hvorledes man kunne sætte vorter væk. Jo, det letteste var at sætte dem væk ved nymåne; man skulle blot stryge med hånden hen over vorterne og sige: „*Hvad jeg stryger på, tager af, og hvad jeg ser på, tager til!*“

Så var der en gammel kone, der havde en stor vorte på kinden, nærmest et modermærke, som hun var født med. Man syntes så, at hun kunne dog prøve at sætte den væk. „*Det hjælper vist ikke, den er over 70 år gammel nu,*“ svarede hun; men tænkte, det er dog et forsøg værd. Nogen tid efter stod hun og talte med nogle; da blev de helt forbavset: „*Jamen, din vorte er jo væk,*“ sagde de. – „*Nej, nu har jeg nok af det! Så har det virkelig hjulpet at sætte den væk ved månen. Det skulle jeg bare have vidst før, så var den sat væk for mange år siden, det har jo aldrig været en prydz for mit ansigt med sådan en vorte.*“

Væksat ved et lig.

Det var sidst i 1880'erne, at en kone i Bønderby fik en dårlig mund, så hun næsten ikke kunne spise. Der voksede kødtrævler ud mellem tænderne så store som fingerender. Hun var hos flere læger, ja endog i Flensborg, men lige meget hjalp det.

Så var der ikke andet at gøre end ved lejlighed at få det *sat væk ved et lig*. Da gamle Jakob Jæger døde på fattiggården, talte hendes mand med bestyreren herom. Så kørte man om aftenen op til fattiggården. Konen gik alene ind til den døde, som lå på strå, tog ved hans hånd og førte ligets pegefinger rundt i munden langs begge sider af tænderne, mens hun sagde:

„*Tag nu dette med i graven!*“

Konen har selv fortalt mig det i 1929. Hun sagde: „*Det var gyseligt! Men det hjalp, og jeg har ikke mærket noget til det nu i godt 40 år. Så det gamle råd med at sætte det væk, det passer godt!*“

Gamle Stine Knif ville nok have en lille passiar, og ved en sådan lejlighed blev dette billede taget. Hun ses ludende over staldens halvdør – æ båsdør. Når „hun it va godt ve’et“, havde hun det hvide hovedduk nede over panden; så vidste børnene nok at komme væk fra Stine Knif!

GAMLE STINE FRA GALLEHUS

Gamle Stine Sørensen (1832–1914), som til daglig kaldtes *Stine Knif*, ligger for længst under mulde, men hun mindes godt af mange.

Hun var en typisk gammel kvinde; men lidt af en særling, der sled sig gennem livet i fattigdom og nøjsomhed. Hun blev tidligt enke, levede ensomt i 30 år og kom da ofte i vanskeligheder eller i knibe (*i knif*), og derfra fik hun øgenavnet *Stine Knif*.

Hun boede i Gallehus i et lille, forsømt hus, der som så mange huse på egnen tilhørte greven. Her var strøet sand på gulvene, og Stine Knif sov i alkove, som anes til venstre på billedet. Maren Oesen fra Gallehus, født 1898, fortæller:

„Stine Knif var tante til min mor. Jo, vi gik altid forbi hendes hus hver dag, når vi gik til skole ind over marken; det gamle hus lå her i Gallehus, men er nu forlængst nedrevet. Uden for huset havde hun en særlig sten til at banke træskoene af på, når der hang sneklumper fast – og vi børn bankede dem af på hendes husvæg i stedet for; men så kom hun også frem i døren og skældte ud!

Jeg kom meget ind med mad til hende. Og mindes hende mange, mange gange stå lænet over *æ båsdør*, halvdøren; vi sagde jo *en bås* om en stald. Den var i højde netop, så man kunne læne sig behageligt på den – nogle af de gamle marskbønder har jeg næppe set lave andet. Det er først nu, de er kommet i gang; det har da aldrig været en marskbondes opgave at bestille noget!

Når vi så kom ind til hende, fik vi et stykke brunt kandis, der hang på en lang tråd, og som hun så slog i stykker med en hammer. Men jeg kan tydeligt huske, når hun ikke var godt ved det, så havde hun *æ hvie duch* nede over panden. Hun hentede mælk hos min far og mor. „*I dau æ'tet nok it godt med most – hun har æ duch neje i æ pand!*“ kunne min mor sige, når Stine kom rokkende. Hun gik altid i træsko, jeg har ikke set hende i andet, og hun gik hver dag på arbejde. Jeg kan så tydeligt huske, når hun kom oppe fra Gallehus skov, hvor hun arbejdede, med et knippe kvas på ryggen.

Stine Knif havde ikke råd til at købe nyt tøj og syede i stedet selv skørter af sækkelærred og var for os at se tilfreds med det. For at det skulle se bedst ud, syede hun omhyggeligt sting og nederst i en krans omkring endog sirlige mønstre!“

En vinterdag i 1914 døde Stine Knif på Armhuset i Møgeltønder i en alder af 82 år.

Stine Knif fra Gallehus syede selv sine skorter af sækkelærred.

„Ven i din krop æ jegt den jawe . . .“

Gigt hensat i et træ.

Det var i 1906, at ejeren af Kannikhus fortalte mig, at al slags gigt kunne blive hensat. Han selv havde lidt meget af gigt, og han fortalte, hvorledes han var blevet fri for det: „Det var nemt til; jeg skar neglene af fingrene og tærerne, lagde dem i et stykke papir og foldede det sammen ligesom offeret til præsten og degnen. Så løsnede jeg barken på et af vore træer og satte papiret ind under barken. Min gigt forsvandt, så man kan da se, at det hjælper, skønt mange siger, at det kun er overtro.

Der kan du se det gamle lindetræ, hvor gigten er hensat. Det trives ikke så godt som de andre, men det har jo også min gigt at plages med. Det værste er blot, at den person, som engang fældes træet, selv får gigten; om det passer, ved jeg ikke.“

Vi skriver nu 1930: Der er endnu folk, som tror på det. Siden dengang har jeg også hørt det af andre. En anden har sat stivgigt hen på samme måde. Der er nu forløbet 25 år, og vedkommende har været rask siden, ellers plejer denne sygdom jo stadig at vende tilbage.

Gigt hensat i olie.

Det var i 1887, da jeg som 8-års dreng legede ude i vor have; jeg var ved at grave et hul for at se, hvor langt der var ned til sandet. Da stødte jeg omtrent to spadestik nede på en jernplade, og straks var den tanke der, at det kunne være et jernskrin med mange penge i, for det hørte man jo så tit fortælle om den gang, om gamle skatte, som var nedgravet.

Jeg gravede så forsigtigt jorden bort og løftede spændt den tunge jernplade op. Men der var ingen skat under den, kun en gammel kop, halvfylt med olie. – En gammel nabokone, som var til stede, da jeg kom ind for at fortælle, hvad jeg havde fundet, sagde, at det måtte jeg ikke have gravet op; for det var gamle Jacob Jægers hustrus gigt, som var hensat! Hun fortalte så, hvordan det var blevet gjort: „En kop blev fyldt med brændolie, og alle gigtsvage lemmer smurtes så ind

hermed, hvorefter resten blev nedgravet. Bare nu drengen ikke får gigten, fordi han har gravet det op igen!“

Herunder har J. C. Gregersens søn senere tilføjet:

„Min far blev 74 år og har aldrig haft gigt.“

Kolde hensat i hyldebusken.

I 1893 fortalte mig Iver Ingerslev, som boede ved kirkegården i Møgeltønder, at han før led af *tre dages kolde*. „Det er en sygdom, som ikke findes mere,“ sagde han. „Ja, doktoren kender ikke engang kolde (feber), men mange gode råd fik jeg hos venner og bekendte, som de syntes, jeg skulle prøve.

Et af dem var, at jeg skulle tage et stykke brød og med kridt skrive om kanten AL MA GA TAT, og så spise det, men uden at nogen så det. Et andet råd var at skære leveren ud af en muldvarp, riste den over ilden og støde den til pulver; det skulle jeg så tage i en snaps brændevin. Men det tredie syntes jeg bedst om, og det benyttede jeg:

Jeg skulle gå ud i haven og ryste en hyldebusk og sige: „*Hylde træ, jeg ryster dig, til feberen ej mere ryster mig!*“ Og det hjalp virkelig. Jeg har ikke mærket til kolde siden. Så folk kan tro, hvad de vil; men jeg tror på det . . .“

Æ sten de groer.

Mange folk troede før, ja mange endnu (1900), og særlig landmænd, at kampestenene gror i jorden ligesom alt andet. Det bedste bevis derfor er, siger de, at nu har de i så og så mange år pløjet markerne og troligt hvert år samlet stenene af; næste år er der lige så mange igen. Siger man dem så, at de store flintesten kun findes særlig i mergel, svarer de:

„*Ja tak, det er jo en anden jordbund. Det er med sten ligesom med planter; på marken gror græs, på heden lyng, og hvor det er vandrigt siv og tang!*“

Gåsepigen på Slotfelt, Anna Sjællænder. Også hun kendte gamle sagn og fortællinger, som nok kunne få det til at gyse i en lyttende ungdom, når der blev holdt mørkning, og sindene var opladte for fortællerskens kunst og livlige hukommelse!

Spørger man så: „Hvordan kan det være, at der ikke findes så mange store sten mere som i gamle dage; se nu til de store sten i have-diget og grundstenene i de gamle gårde?“

„Jo, se det kommer af, at der før ikke blev så meget pløjet som nu til dags, så da havde stenene *ro* til at gro. Men når en sten kommer frem til dagslyset, så gror den ikke mere, også selv om den bliver gravet ned igen.“ – Vil man så til slut forklare, at de store sten stammer fra Norge og Sverige og er kommet herved i istiderne, ført herved med isen, svarer de: „Nå så de skulle være løbet herved på *æ isskopper* (isflagerne), lige som „*lång Lorenzen*“, der løb på isskopperne fra London til Australien!!“

(Hentyder til et på den tid meget omtalt væddemål om at løbe på isflagerne over en stor flod, som Lorenzen vandt. Han havde været i London og Australien.)

Skindød.

Øst for enden af Bredestien i Møgeltønder lå før et gammelt hus, som nu (1890) er brændt. Det blev atter opført og ejes af Ingeborg Linnet.

I det gamle hus boede der i slutningen af 1700-tallet en knippels-pige, som døde pludseligt. Dagen efter, at hun var blevet begravet, hørte nogle folk en mærkelig, dundrende lyd, mens de gik over kirkegården; de gik efter lyden, og så kunne de høre, at det kom fra knippelspigens grav. – Graveren blev tilkaldt og graven blev åbnet, men da de fik låget af kisten, var hun død, men hendes ligtøj var helt iturevet, og det var tydeligt på låget, som var helt fuldt af skrammer, at hun havde arbejdet med hænder og fødder for at befri sig for den ubehagelige tilværelse.

Der blev mumlet en del om, at hun havde fået for mange sovedråber; men nu var hun død, og der var ingen slægtinge, så sagen døde roligt hen, uden at det blev nærmere undersøgt. – Disse meddelelser har jeg fra den gamle knippelskone Tine Urmagers, som havde det efter sin mor, der havde kendt den gamle knippelspige.

Heksen fra Gallehus.

En mand fra Gallehus arbejdede som tærsker i Hundrup. En lørdag aften, da han gik hjem mod Grelsbøldige, hørte han pludselig den dejligste musik. Han så op, og da lå der ud for ham et stort hus med oplyste vinduer lige ved vejen. Han blev stående og grublede, for han vidste bestemt, at her lå ingen huse; men da han troede, det var *for-var*, gik han nærmere til for at se det nøje.

Til sidst trådte han ind ad døren. Der var stort selskab af lutter fornøjede ansigter og dansende, så han helt glemte sig selv. Da trådte en herre hen til ham med en violin og bød ham spille, og det gjorde tøndetærskeren uden nogensinde at have haft et instrument i hånden. Han spillede hele natten og blev godt trakteret, men pludselig var det hele forsvundet, og han stod ene på marken med sin violin. Han gik så hjem, lagde violinen i kufferten og glemte den foreløbig.

Men siden den tid var deres nabokone temmelig nærgående: „Du er dog en dejlig og morsom mand!“ sagde hun indsmigrende. Men han blev vred og ville jage hende bort. – „Det mener du jo slet ikke, min bedste. For du er dog én af vores, du var jo også med til dans isidstenhen!“

Nu blev det ham klart, at hun var en heks, og han kastede hende på døren, og at huset på Grelsbøldige havde været et samlingssted for hekserne. Han gik så hen og ville se violinen i kufferten, men til sin store forundring fandt han i stedet en *helmusknoge* (hesteknogle), så det nu var klart, at alt havde været hekseri!

Drengen og heksen ved Gallehus.

For mange år siden sad der ved vejen tæt til Gallehus en heks og spandt, og der var flere, der havde set hende.

Så en aften var der en modig dreng, som gerne ville se det hekseri. Han gik derhen, og her sad virkelig den gamle heks og spandt, og en trold stod og så til. Drengen havde et stykke stål med i hånden og

Stine Knif ved arnen i Gallehus, 1913.

sagde til heksen: „*Du kan jo nok trænge til en ny tén, for den gamle er jo opslidt!*“ De så begge om efter ham. Så huggede drengen stålet ind i den snurrende tén, men det skulle han ikke have gjort, for i det samme røg der gloende gnister fra spindehjulet hen imod ham, så han faldt bevidstløs om.

Da han atter kom til sig selv, var det hele forsvundet, men drengen kom hurtigt på benene og skyndte sig hjem efter denne forskrækkelse, og ville aldrig prøve det mere. – Men siden den tid er der ingen mere, der har set heksen samt trolden på vejen til Gallehus. „*Så stålet må have hjulpet!*“ sagde folk.

Ved galgen i Gallehus.

Det var om efteråret med storm og regn, da en tyv var blevet hængt i galgen. Om aftenen, da det var temmelig mørkt, sad nogle håndværksvende i kroen og drak. De sad og talte om dagens begivenheder og mente, at det ikke var behageligt at hænge i galgen i sådan et vejr! „Ja, vi kan jo spørge ham derom, men hvem tør gå derhen?“

„Det tør jeg!“ sagde den halte skræddersvend, „men én skal bære mig derhen.“ Og snart var der da også en stor og stærk bondekarl, der nok ville bære skrædderen hen til galgen.

Da de kom hen til galgen, råbte skrædderen: „Hvordan tykkes du om det?“ – „Det tykkes æ skidt om!“ lød det henne fra galgen. Bondekarlen smed skrædderen, og de løb afsted begge to, alt hvad de kunne – og den lille skrædder kom først til kroen (!), bleg som et lig, og råbte:

„*Han er bag efter os, og slæber med lænkerne!*“

Alle så forskrækket på hinanden, for nu kunne også de høre raslen med lænker. Da kom der i det samme en omrejsende blikkenslager med blikktøj ind ad døren. – „Hvorfor løb I da sådan; jeg var gået vild og havde sat mig ned for at hvile lidt derhenne ved galgen.“ Ingen gav svar derpå.

I midten af 1890'erne blev resterne af galgen opgravet af en arbejder fra Gallehus, Niels Andersen. „Det var to svære, spidse egepæle, ca. 3 meter i jorden. Afstanden mellem de to pæle var fire plovfurer,“ fortalte Jens Reggelsen.

Stedet var 4 alen fra grøften i syd. Nu er ethvert spor af galgen forsvundet.

Tegn på himlen i Møgeltønder.

Det var i 1884, da jeg var 5 år, at en gammel søster til en landmand i Sønderbyen – hun hed Christiane Petersen, kaldet *Stine Munk* – en aften skulle hjem og stod og talte med sin bror ude ved døren. Da så de mod øst en helt rød sky på himlen med et hvidt kors i, og nedenunder stod et årstal, som ikke var rigtig klart, men de nåede at læse 1920 – og så var det væk.

De spurgte forskrækket hinanden, hvad det mon skulle betyde. – De mente, at vi blev dansk igen, eller at verden ville forgå det år, men ingen af dem talte om det for ikke at blive til latter, da folk nu ikke troede på slige ting så stærkt som i gamle dage. Men jeg hørte det som dreng fortælle af de to, som havde set det, men skulle absolut love ikke at fortælle det videre. Nu i 1899 skriver jeg dette ned og vil mærke mig årstallet, når tiden er inde.

En gammel kone på Sønderhede påstår også, at vi en gang vil blive dansk igen, for hun har tit fra sit hjem set et stort Dannebrog vaje over Schackenborg park, og det har hun fortalt til mange.

Ligkister af halm.

Omkring 1800 var der stor fattigdom her i landet, og pengene var knap, og her i Møgeltønder var det ikke bedre. Alle de fattige og de fleste af sognets øvrige folk blev begravet i en ligkiste, der var flettet af halm. Denne virksomhed at flette ligkister blev drevet i fattiggården, da de gamle fattiglemmer skulle flette dem. De blev lavet ligesom store kurve eller foderkurve, som folk bruger endnu her omkr. 1900.

Det var ikke i Tønder, der blev kniplot, men i de mindre byer og på hele vesterkanten i småfolks hjem. Her knipler Anne Just fra Møgeltonder.

At tiderne var slette ses af, at da den store brand i 1804 rasede her i Sønderbyen, var der en gårdmand *Paul Nielsen*, hvis gård også var brændt. Han rejste til Flensborg for at købe tømmer og brædder. Han byggede Villagård, og på nordenden af laden blev disse brædder brugt i stedet for en mur – de sidder her endnu. Sådanne bræddevægge ses ved enkelte gårde her i Møgeltønder.

„Disse brædder,“ sagde Paul Nielsen, „skal I bruge til min ligkiste, hvis I ikke har penge at købe nye brædder for; for jeg vil ikke begrave i en halmkiste. Så kan i tætte laden igen med tagrør eller halm, det er der mange andre, der har gjort!“

Grevinde Danners sjal.

I 1880'erne, da jeg var dreng, boede der i samme hus som vi en gammel *knippelskone* Tine Juel, kaldet *Tine Urmagers*. Hun var ualmindelig dygtig til knipling, og jeg var tit inde at se på det. Jeg husker, jeg var helt forundret over, hvorledes hun kunne hitte rede i alle de *knippelsstokke*, for der var henimod et par hundrede.

„Och, det går let,“ sagde hun, „men den gang, jeg kniplede et sjal til grevinde Danner, kong Frederik VII's dronning, da havde jeg mange, mange flere, ja der var mange hundrede knippelsstokke. Men det er også det fineste arbejde, jeg har kniplet, og der blev lavet et ekstra knippelskrin til det, det var dobbelt så bredt som det, jeg har nu. – Det gav også en god fortjeneste, for ikke alene blev det godt betalt, men der kom også mange mennesker for at se grevinde Danners sjal, og det gav gode drikkepenge.“

„Men nu er tiden dårlig, siden vi i 1864 blev tysk. Det er mig en stor skade.“ „Hvorfor, Tine?“ spurgte jeg. „Jo, min dreng, for den tyske meter er snart dobbelt så stor som den danske alen, og nu får jeg kun samme pris for en meter, som jeg før fik for en alen. Jo, jeg ville ønske, vi snart måtte blive dansk igen!“

Djævlestøvlén.

I midten af forrige århundrede boede en landmand, Jakob Petersen, på Supskog ved Møgeltønder. Ved hans bedsteforældre på gården Hasbjerg ved Bremsbøl var det galt fat med hekseri. Når køerne var ude på marken, blev de altid malket om natten. Folk havde flere gange set en pige fare gennem luften med mælkespanden.

Så havde de en dumdrístig tjenestekarl. Han havde hørt, at hvis man kunne såre hende, så blodet flød, kunne hun ikke komme afsted igen. Han lagde sig på lur med en vognkjæp. Da hun kom farende gennem luften, greb han hende i det ene ben og ville til at slå løs på hende – men så var hun forsvundet, efterladende en *djævlestøvlé*. – Nogle år opbevarede den på gården, men kom senere til Hamborg på museum.

Da jeg i 1901 var i Hamborg, så jeg på Hamborgs „Alterthümer Sammlung“, nr. 19: *Teufelstiefel*. Foden var ikke større end i de små børnesko, men skaftet var så langt som ridestøvler – men så snævert, at kun to fingre kunne få plads i skafterne; et helt lille kunststykke var denne djævlestøvlé!

Forbrand for Slots-gaden i Møgeltønder.

Det var i pastor Sonnes tid; han var præst i Møgeltønder fra 1845–64. En morgen tidlig i 1860'erne havde en ung kone, Ellen Marie Lund, været på Slotsmarken for at malke og kom gående med den lille sti over til *Rebslagerbanen*. Da så hun hele Slotsgade brænde, og at der løb folk over præstens tofter med spande, viskere og brandhager samt lange stiger.

Da hun kom ind i byen så hun, at folk gik ganske roligt og passede deres arbejde. Da sagde hun: „*Skynd jer da afsted, for hele Slots-gaden brænder, mange er allerede løbet derop!*“ Der kom nu ordentlig bevægelse i hele Sønderbyen, alle løb til Slotsgade, hvad remmer og tøj kunne holde; men der var intet at se, og hun blev skældt ud af mange, sådan at lyve og holde dem for nar.

Ole Frøsigs hus i Slotsgaden i Møgeltønder, april 1913. Gå en tur en sommerdag ned ad denne „Danmarks smukkeste landsbygade“, langs de næsten ens huse, de hyggelige karnapper, de smukke døre med passiarstenene på hver side, mens de lange rækker af lindetræer foran husene kaster skygge ned over gaden og fortovets brosten!

Møgeltønder, Sønder Sejerslev, Hjerpsted, Emmerlev, Ballum og mange andre byer her på egnen danner en kæde af landsbyerler, enestående i vort land.

Dagen efter traf pastor Sonne hende og læste grundig teksten for konen – hvor burde hun skamme sig. Hun græd: „Jamen, jeg har set det; så må det da have været forvar!!“ – Kort tid efter flyttede hun selv op til Slotsgaden, og det varede ikke længe, så brændte den virkelig, og vi mistede alt, hvad vi ejede. Skomager Mørk blev beskyldt for at have sat ilden på. – Nu først troede folk på hende, ligeledes pastor Sonne, og alle var enige om, at det var dog et mærkeligt tilfælde.

BEDEMANDEN FRA MØGELTØNDER

Billedet forestiller Markus Hansen (1850–1929) – *Markus Snerke* – fra Møgeltønder. Det var en naturlig sag, at en snedker, der lavede ligkister, også agerede bedemand i byen og sognet.

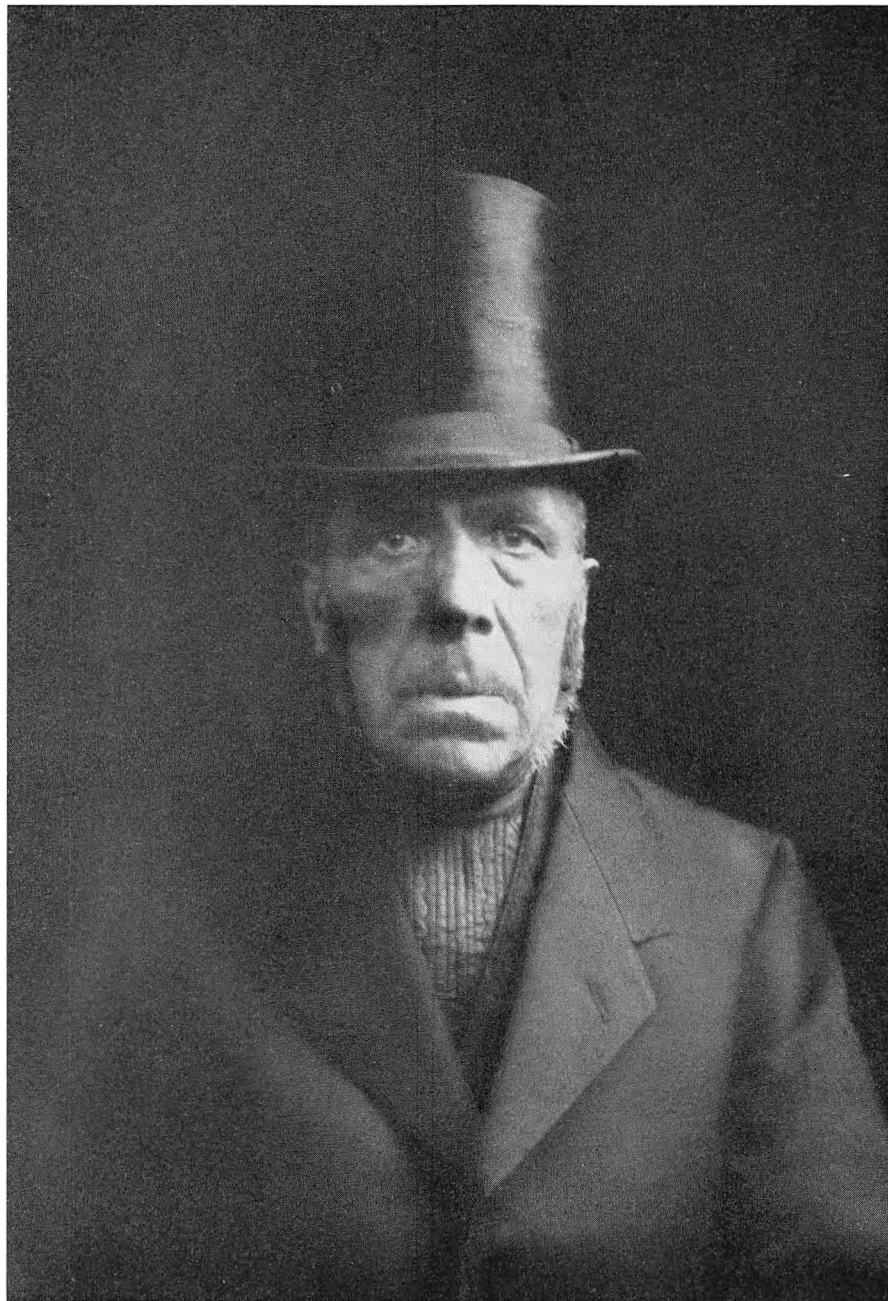
Skikken at byde til begravelse, *henføllen*, ved at en bedemand gik fra dør til dør, er meget gammel, og i Møgeltønder har den holdt sig næsten til Markus Hansens død i 1929. Hvor han kom ind, måtte han ikke hilse, ikke sidde ned og intet nyde, før han havde afleveret indbydelsen, der blev fremsagt med hans grove, dybe stemme.

Markus forstod at antage en alvorlig mine, og når han mødte i sine sorte kisteklæder og med høj hat, vidste man nok, hvad der var på færde. Ingen turde da indlade sig på en spøgefuldst passiar med Markus, der ellers nok til daglig satte pris på en sådan.

Ellers var han altid i sit blå snedkerforklæde, og det blev først taget af ved sengetid, der var nøjagtig kl. syv og varede til henad ottetiden næste morgen. En sommeraften vågnede han allerede kl. 8 om aftenen; mente det var morgen og skyndte sig op, tog sin mælkespand og mødte undervejs fru Filskov. Han var altid meget dannet, bukkede og tog hatten af (det gjorde han dog ikke for enhver) og sagde: „*God morgen, fru Filskov!*“ – men fik svaret: „*Æ tøs regte, då såj gomårn, Markus – men det er no da auten!!*“

Sine sidste år blev han passet af datterdatteren, Cathrine Jacobsen, Øster Højst. Hun har fortalt, at han havde lavet sin egen ligkiste mange år, før han døde. Han blev enkemand og længtes efter den tid meget efter at komme herfra og læste meget i bibelen. Sin middagssovning sov han hver dag i sin egen ligkiste, som var godt foret med træuld og stod oppe på loftet ved skorstenen!

Markus Hansen blev kun fotograferet én gang i sit liv, i 1916 af godsinspektør H. C. Davidsen, men det blev til gengæld et mesterligt portræt af bedemanden fra Møgeltønder, som han stod i døren, når han med sin mørke stemme kom for at byde til „*henføllen*“.

Silhouetklip, brugt som bogmærke i gammel salmebog fra Møgeltønder.

Sang på marken.

Det var i 1880'erne, mens endnu ingen huse var bygget vest for Møgeltønder. Da gik der en dejlig sommeraften fire frøkener ud med chausseen efter Stokkebro. Da de lige var kommet forbi Barbaras pæl, hørte de med ét mange synge, og de stod stille og lyttede efter sangen. – Det var da mærkeligt, intet at se på den frie mark; sangen lød nord for chausseen, ikke langt fra dem, kunne de høre, men det var ingen børnesang eller salmer, men mere selskabs- og fædrelandssange. De vendte så om og gik atter ind i byen og talte om, at der vist engang ville blive bygget et hus derude på marken.

Tilføjet 1907: Efter den berygtede Køller-tid med udvisninger og lukninger af offentlige lokaler, er forsamlingshusene begyndt at rejse sig over hele Nordslesvig, og nu i 1907 er Møgeltønderhus blevet bygget vest for byen netop der, hvor de fire frøkener havde hørt sangen, mens jeg var dreng. De har nu alle fire deltaget i møderne i forsamlingshuset og blev da klar over, at det var denne sang, de havde hørt hin sommeraften for over 20 år siden.

Hekseri ved Barbaras Pold.

Det er helt utroligt med alt det hekseri ved Barbaras Pold; der er så mange, der selv har erfaret det. Som nu jægerne, de skyder ikke ha-

terne der omkring, thi det er sket gang på gang, at de har skudt flere skud på en hare uden dog at træffe den. – Det var naturligtvis en heks, for den hoppede så gerne op til Barbaras Pold.

Så var det galt med heksesvinet, som flere har mødt på Bønderbjerg. Det kom gerne vraltende oppe fra Barbaras Pold eller tilbage til det, og det betød uheld for dem, som mødte heksesvinet.

I mørkningen var det ikke heldigt at komme for nær til Barbaras Pold, for så kunne det hændes sig, at folk kunne møde *Nikkekonen*, som gik op på polden for at sætte sig til at spinde, og her sad hun hele natten. Når morgenrøden begyndte at farve himlen, forlod hun stille polden og forsvandt ind over marken.

Så man skal ikke gå for nær til Barbaras Pold ved aftentide, når det ikke er nødvendigt, for der er noget uhyggeligt ved det, hvad det så end er. Det har de gamle fortalt mange gange.

Heksen Barbara.

Barbara er også i folkemunde blevet til en heks, men ellers er fortællingen den samme: At Barbaras Pold er opstået ved, at forbigående har kastet en håndfuld jord eller sten på den lille høj, hvor retterstedet var. Og man måtte ikke nævne hendes navn om aftenen, når man gik forbi Barbaras Pold, for så kunne hun gerne lade sig se lige som præsten, der blev brændt, og som så mange andre, der er nævnt som gengangere!

I Flensborg Avis stod 1909, at folk sagde: „Fy, Barbara!“, når de kastede en sten eller en håndfuld jord op på højen. Men det er mig uforståeligt, for jeg har kendt begge sagn i 20 år, men aldrig er der blevet fortalt „Fy, Barbara!“.

I godsarkivet på Schackenborg slot, der er særdeles righoldigt, er sagen om Barbara fundet frem i Møgeltønder birketings protokol for 1713–21. Den fylder fire tætskrevne foliosider, s. 177–80. Her et kort uddrag:

„Forhør den 23. 8. 1719 ved birkefoged Chr. Thomsen af Barbara Pedersdatter, født i Ballum, datter af glarmester Peder Sørensen der-

steds. 1708 kniplet hos Thade Tekker i Møgeltønder. 1. 8. 1719 stjålet 30 alen hørgarnslærred fra blegen i birkefogdens gård. Desuden stjålet lærred i Tved og Østerby . . .“ Og sagen får sin afslutning:

„Det saa bør hun miste hendes Hud paa Kagen af 8 Riis og 3 Slag af hvert Riis. Dernest at brendes paa Hendes Ryg efter Louvens 6. Bog, 17. Cap., 33. Art., og herefter at forvises Grefskabet; at betale til Sagsøgeren Igiæld og Livgiæld og hafver forbrut hendes Hofvet Lod till hendes Husbonde efter sammes 39. Art.

Actum Møgeltünder Bircketing Onsdagen den 30. Aug. 1719.

Andres Terp.“

Da Barbara skulle brændemærkes.

Den dag, øvrigheden skulle kagstryge og brændemærke Barbara, gik en mand fra Stokkebro. Han ville til Daler, men ved broen mødte han en lille mand og et stykke længere henne en stor mand. Så kom der flere og flere, til sidst i store flokke, og alle havde travlt. Han fandt det mærkeligt at møde så mange folk i den travle høstens tid og spurgte, hvad der egentlig var løs. „*Ved du ikke, at det er i dag, Barbara skal brændemærkes og kagstryges? Se kun derind efter Møgeltønder, hvor de har fyr på!*“ Han så da en tyk røg stige op fra retterstedet vest for Møgeltønder og vendte om og fulgte med de andre.

Nogle fortæller, at da han vendte sig, så han flammerne slå op så højt som et kirketårn. – Der skal have været mange hundrede mennesker til stede for at se på det.

En stor mand og en lille mand.

Da pastor Fønss var præst i Møgeltønder (1832–45), kom en morgen en mand, Lorens Lorensen, fra Sønderbyen og ville tale med præsten om et spøgelse eller varsel, eller hvad det nu var. Præsten svarede: „*Besyderligt, du er allerede den tredie nu til morgen, der vil tale med mig om den slags ting!*“ Manden fortalte da følgende:

„Da jeg i aftes kom vesterfra tæt til broen ved Stokkebro, var der noget, der tumlede rundt på vejen, og nærmere ved kunne jeg se, at det var en forfærdelig stor mand og den anden en ganske lille mand. De brødes og tumlede rundt, så det var forfærdeligt, men hvordan det end gik, fik den lille mand altid overtaget, og sådan blev det ved, til den store mand bukkede under for den lilles uhyre kræfter. – Så forsvandt det hele, uden jeg blev klog på, hvorledes det gik til, og jeg skyndte mig væk fra det uhyggelige sted efter Stokkebro!“

Ved Barbaras Pold.

Efter den forskrækkelse gik jeg ind til kromanden i Stokkeby, Per Kræmer, for at styrke mig lidt. Da jeg så videre på vejen efter Møgeltønder kom tæt til banken, blev det ved at myldre med mennesker på vejen foran mig, lige op til Barbaras Pold. For ikke at komme med i hele dette virvar gik jeg lige ind efter byen, men et stykke forbi Barbaras Pold hørte jeg med ét et forfærdeligt skrig rejse sig fra det mylder af mennesker. Håret rejste sig, og jeg vendte mig hurtigt om og så, at der var rejst en galge på Barbaras Pold, og der hang et menneske i den! Alle stod i en stor kreds omkring den – men det hele varede kun kort, så var det forsvundet, men det var også spøgeri nok for mig på en aften . . .

I hjørnet, hvor chausseen og Grønvejen mødes, stod Barbaras pæl, som blev opgravet i halvfemserne.

Provsten fra Møgeltønder, der blev brændt.

Provsten Laurids Thomsen var født på den sydligste gård i Østerby. Som dreng faldt han en dag i brønden, mens folkene sad og spiste til middag. Faderen ville skynde sig ud, men karlen, en jyllænder, sagde: „Det haster ikke, han drukner ikke. For jeg har set den røde hane gale over ham!“ Og karlen spiste roligt videre, og drengen overlevede. Men faderen ville forhindre, at han skulle på bålet og lod ham studere til præst.

Ved Gallehus fandtes den 12. juli 1639 det første, store guldhorn af pigen Kirstine Svendsdatter. Figuren er et billede fra dette horn og menes at forestille guden Odin; i myterne er denne lange dragt ejendommelig for Odin selv, der her kommer med hornet som ejer af sottingsmjøden, som han netop har hentet hos jætterne i bjergets indre.

I 1586 gav Benedict Rantzau på Møgeltønderhus ham præstekaldet efter Bossen. Laurids Thomsen var en begavet, retskaffen og ivrig prædikant, der senere også blev provst over herredet. I præstegården så det derimod sørgeligt ud. Hans hustru Margrethe var drikfældig og levede et letsindigt liv. Da provsten revsede hende og tjenestekarlen, søgte de to at føre en ulykke over ham, og en aften fik de provsten og datteren drukken fra sans og samling og lagt i seng. I denne tilstand bragte de ham til så stort et fald. Provsten sendte datteren til Norge, men et brev derfra med utydelig adresse kom birkeskriveren i hænde, og så var alt opdaget. Provsten og hans kone blev kastet i fængsel i Møgeltønderhus, og datteren blev narret hjem. Alle tre blev domfældet. Provsten til at brændes, og moder og datter at halshugges.

Det var i 1614, at provsten som en forbryder, ledsaget af to præster og en mængde mennesker, blev ført ud af byen hen til en høj „ved Gallehus“, som den kaldes endnu, og her blev han bundet til en stige. Bålet antændtes, og flammerne slog op omkring ham. Stigen rejste sig tre gange med provsten, men snart var hans sjæl inde i evigheden. Da stigen tredie gang var faldet tilbage, kom den kongelige benådning, men da var det for sent. Dog – nu var folk sikre på, at provsten var uskyldig efter de tegn, som her var sket.

Med trillebør til Hamborg.

Omkr. 1830 boede der i Stokkebro en mand, Jens Petersen, som blev kaldt *Jens Kræmmer*. Hver sommer foretog han gerne tilfods to rejser til Hamborg og havde gerne sin trillebør med til de varer, han købte. Men samtidig smuglede han, for trillebøren havde han indrettet med dobbeltbund, og her gemte han sine forbudte og toldpligtige varer.

Særligt opkøbte han herhjemme gammelt sølv og guld, og mangt et danefæ er forsvundet fra egnen ad denne vej. Således har en husmand, Christian Stind fra Gallehus, solgt ham et stykke guld, som han havde fundet og ganske lignede endestykket af et guldhorn, og Jens Kræmmer gav ham hele 90 Specier for det.

Fra Hamborg hjembragte han så silketørklæder og sølvbeslåede merskumspiber, og Jens Kræmmer skal have tjent mange penge; men det har efter alt at regne været en dårlig handel for vor egn.

Kridtpiber på Møgeltønder Mark.

I mine drengeår gik vi gerne flere ud på pløjemarken for at samle *kridtpiber*, som vi kaldte det. Når vi kom derud, trak vi strå, og enhver fik sin ager tildelt at samle på. Vi fandt ind imellem en hel bunke, som så blev slået til passende størrelser af ca. 2 cm. Når vi så kom hjem, slog vi efter streng med det, og så kunne vi vove, og det til gavns,

Nattevægterens hus i Møgeltønder. Hans Jacob Rohr foran huset var nattevægter indtil omkr. 1912.

for det var ikke nogen kostbar artikel; vi solgte 50 stykker for én penning – men det var et herligt tidsfordriv.

Så var der stykket med pibehovedet ved, det kaldte vi *Paul Bok*, og det havde dobbelt værdi – hvorfra navnet stammer, ved jeg ikke. Drengene fra Tønder, der kom her og legede, kaldte dem *Baks*, det syntes vi var et mærkeligt navn.

Og nu er kridtpiberne som forsvunden fra jordens overflade og forlængst også skikken at ryge de gamle, lange kridtpiber. Senest blev den brugt ved optagelse i svendeforbundet, hvor de spillede en stor rolle. Når lærlingen røg den første pipe tobak, slog mesteren ham piben af munden, så stumperne røg hen ad gulvet, fortalte de gamle, den næste slog mestersvenden til, først den tredie fik han lov til at ryge.

Væveriet i Møgeltønder.

I 1800-tallet har mange folk her i sognet ernæret sig ved at væve tøj. Nogle af dem, jeg husker og har kendt, er gamle Christian Væver og hans hustru Stine; de havde endda to læredrenge; *Store Johannes Natvægter* havde lært der. Søren Sørensen og hustruen Stine vævede også begge. Søren vævede endnu til omkring 1905, men da var han også den sidste; han havde stået i lære i 5 år.

Claus Lauritsen – *Claus Væver* – gjorde sig bemærket ved, at han købte en af de nye *flyveskytter*, som folk her kaldte dem, men den gjorde et forfærdeligt spektakel, så man kunne høre den helt oppe på Rebslagerbanen. Fattiggårdsforvalteren *Maasbøll* havde en såkaldt maskinvævestol, som arbejdede meget hurtigt. Endelig var der en hel del gamle koner, som også sad og vævede, jeg husker *Line Lorenzen*, *gammel Maren å æ kirkegård*, *Marie Lorenzen* i Gallehus og flere andre rundt om i sognet, som jeg ikke kendte.

Men som det meste hjemmearbejde ude på landet er også denne erhvervsgren gået over til fabrikkerne, og som næsten alt går det ind til de store byer.

Knapmageriet i Møgeltønder.

Det lader til, at folk i Møgeltønder har været meget foretagsomme, så mange områder, de har beskæftiget sig med. Således også dengang knapmageriet florerede, da lavedes *de tønderske knapper*.

De tønderske knappers blomstringstid var omkring 1800. Det var smukke og gode metalknapper, der var kendt over hele landet ligesom de tønderske kniplinger. Her i Møgeltønder var der også flere knapmagere. En huskes særlig godt, det var ham, der lavede falske penge! Men han var også en meget dygtig gravør.

Men da de stumpe trøjer og knæbukserne blev afskaffet, fik knapmageriet dødsstødet. Det gik dog en tid endnu med benknapperne, men så kom fabrikkerne med deres knapper af blik, og som en stormflod vældede de langt billigere knapper ind over landet, og dette

gamle kunsthåndværk var for altid forbi. – Men hist og her findes endnu i folks gemmer nogle af de gamle knapper, som har tilhørt deres bedsteforældre fra den gang, de gik i knæbukser.

Møgeltønders handelsflåde.

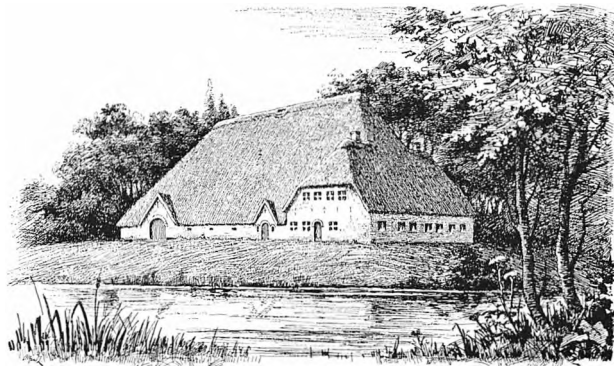
Før fortaltes der meget om, sagde de gamle, at Møgeltønder havde den største handelsflåde på Slesvigs vestkyst. Desuden havde de det største skib, som hed „*Den hvide Due*“, og det var en torn i øjet for byen Højer. Højer har nu altid haft et horn i siden på Møgeltønder, fordi denne by havde flere rettigheder end Højer, idet Møgeltønder hørte under kongeriget og regeredes efter Kristian V's lov.

Højer byggede så et skib, som hed „*Sankt Anna*“, der var lidt større end „*Den hvide Due*“. Nu kunne Højer prale med, at den havde i hvert fald det *største skib!*

Jeg husker, at så at sige alle mænd, som var født inden 1850, havde været til søs, mange som kaptajner og som grønlandsfarere, eller også til orlogs til Island eller Dansk Vestindien. Nu er der kun ganske enkelte fra Møgeltønder, der farer til søs, men havet kommer også stadig længere og længere bort fra Møgeltønder, og de sidste fartøjer her er kun både, som benyttes, når markerne er oversvømmet af indvandet, eller til jagt ude på Vidåen.

Mange af de stolte sejlere i sin tid er gået til grunde i de store krige fra 1643–45 og 1657–60. I en beretning hedder det, at svenskerne har brændt 14 skibe ved Rømø. Gamle toldbøger fra List 1642–43 viser, at Møgeltønders flåde havde den største lastekapacitet, nemlig 374 læster, hvor 1 læst er 10 tønder rug; inden 1632 var det 12 tønder. Tønder havde 356 læster, Emmerlev og Sejerslev 313, Højer og Rudbøl 302, og Ballum og Hjørpsted 216.

De gamle fortalte, at konfirmationen her i Møgeltønder altid var den sidste søndag i februar eller den første i marts, da drengene skulle til søs. Først da pastor Prahl (1878–90) kom, fik han konfirmationen lagt senere, og siden 1887 er den holdt på palmesøndag.

En Møgeltønderdrengs erindringer

Er man født omkring 1880, har man på en måde levet to gange: Det første tiår under middelalderlige forhold, som omkring 1890 vekslede til vor tekniske tidsalder. Og i endnu én henseende skete der noget for vor hjemstavn – tyskernes lempeligere politik siden 1864 gik over til tvangsfortyskningen og kulminerede med Køllerpolitikken ind under 1900.

Mit første minde går tilbage til den 22. marts 1887, kejser Wilhelm I's 90-års fødselsdag. Jeg var da godt 4 år og husker Tønder by, som overvejende var tysk, illumineret. Møgeltønder inclusive Schackenborg lå ravnsort hen.

I marts måned det følgende år skete der også noget. Jeg så mine lege-kammerater komme hjem fra skole i utide. Der var højt humør, og jeg løb dem imøde og hørte dem synge: „Hurra, æ kejser er død, vi har fri fra skoel, hurra!“ 1888 var året med de tre Hohenzollern-kejsere: Wilhelm I, Friedrich III og Wilhelm II – kaldet henholdsvis *der greise Kaiser*, *der weise Kaiser* og *der Reisekaiser*.

Fhv. direktør Peter Møller,
født den 23. 12. 1882 på gården
Lysemark i Møgeltonder sogn.
Direktør fra 1934-58 for
A/S Nicolai Outzen,
Haderslev.

I 1888 blev de skolesøgende, nordslesvigske børn tvunget ind i politik. Det berygtede sprogeskript af 88 var vedtaget og praktiseret på alle 6-årige, som mødte efter påske 1889. Nu var tysk skolesprog påbudt på nær 4 ugentlige timer dansk religionsundervisning, som vi kunne takke grev Schack for. Han var medlem af provstisynoden og kæmpede bravt for denne undtagelse. Han fortalte d'herrer, at for ham betød fremmede sprog intet, han talte syv, men hans nordslesvigske landsmænd talte kun ét – dansk! Vi var meget stolte af vor greve.

Ja, og så begyndte vi *rekrutter fra 88*, som vi blev kaldt, med en tysktalende underlærer og med *Fiebel* og *Kinderfreund* i stedet for danske lærebøger – men hjemme ventede redaktør Jessens *danske ABC* på os, den med hanen på titelbladet. Alle skolens danske bøger

var låst inde i et stort skab; de store drenge sprængte låsen, og snart var indholdet fjernet og sikret i hjemmene. Et nyt skab indeholdt tyske biblioteksbøger; jeg har ikke set det åbnet i de 8 år, jeg gik i skole, trods idelige påmindelser fra lærerens side. Som modtræk trådte her Sprogforeningen til, og hos byens købmand kunne hentes og byttes danske bøger, som selvfølgelig ikke måtte tages med i skolen.

En helt ny verden ventede os i skolen; to nye lærere: Degnen, der kunne tage de danske religionstimer i den store skole med de 9–14 årige, og en underlærer til os små – han var fra Sild og kunne lige så lidt dansk som vi tysk. Hans løn var 400 Mark årlig på egen kost; til stor fortrydelse for de Møgeltønder bønder: „*Det er jo lisså mye, som en buenkarl fæe, og så bestille han inneting!*“ Nej, undervisning regnedes ikke for arbejde.

Knap havde jeg lært at læse, så fik jeg mit første problem. Vi lærte udenad: „*Muttersprache, Mutterlaut, wie so wonnesam, so traut.*“ – Det lød jo meget smukt, men når vi efter skoletid hentede dagens avis, læste vi i „*Modersmaalet*“s øverste venstre hjørne: „*Modersmaal er vort Hjertesprog, kun løs er al fremmed Tale.*“

Hvad var nu det? I alt fald mere end en 7-års dreng kunne klare – men det kunne mor, der var dansk degnedatter.

De første tre år i den lille skole forløb fredeligt. Danske sanglege var forbudt, de tyske ville vi ikke vide af, så mange frikvarterer blev tilbragt i den nærliggende plantage. Men så blev vi rekrutter fra 88 (det mindede da om en rekrut fra 64! Og målet var det samme, at yde modstand . . .) flyttet over i den såkaldte store skole. Da var det forbi med freden, især på de tyske festdage:

Den 27. januar. Kejserens fødselsdag.

Dagen forinden fik vi strenge påbud om at møde i søndagstøjet og sko. Ikke efterfulgt – alle mødte i dagligtøjet og jernbeslåede træsko. Så fulgte festtale af degnen, og derefter skulle der synges de tre patriotiske sange. Det var nu ikke degnen, der bestemte, om der skulle synges eller ej, det var drengene på ældste hold. Resultatet blev, efter

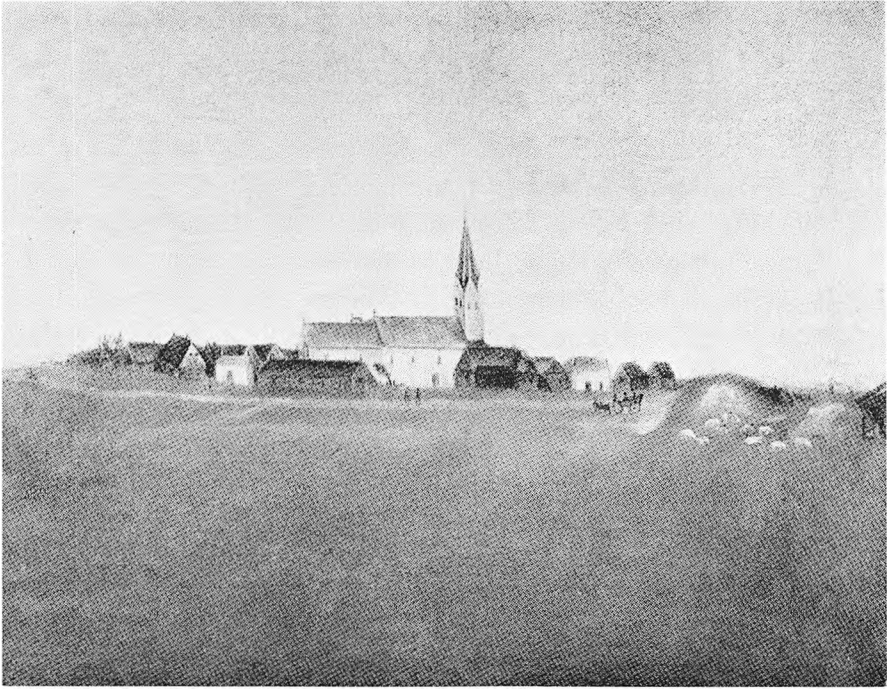
tre meget alvorlige henstillinger med spanskørret på bordet: *Ikke et muk*. Så blev mester Erik vel nok svunget, altimens besvaret med tramp af de 72 par jernbeslåede!

Degnen brød sammen, og lidt senere kom der besked: „*Der Herr Lehrer ist krank geworden, Ihr könnt nach Hause gehen!*“ Det lod vi os ikke sige to gange, men der fulgte en „*dagen derpå*“. Alle skulle straffes, og tænk, hvilken uforstand: Tavlen med hjem, og på begge sider skulle skrives, tavle op og tavle ned: *Ich bin ein Preusse, ich bin ein Preusse . . .*

Min far mente: „Du bliver nødt til at skrive, for hvad her er sket, får et efterspil. Jeg er dansk undersåt, og det kan koste hus og hjem.“ – Nå, jeg skrev, mange gjorde ikke. Kontrollen var ledsaget af spanskørret. Den første havde besked med hjemmefra: „*Min far hæ soj, te ven De slæer, skuld æ kom hjem!*“ . . . ned under bordet, og væk var han. Flere gik samme vej.

Styrkeprøven fik imidlertid et andet udfald, end degnen havde tænkt sig. Den blev indberettet til Flensborg Avis, som bragte en leder af redaktør Jessen under overskriften: „*En nidkær skolelærer*.“ Den ramte så klart, at degn Schmidt lod sig forflytte.

Flaget med den tyske ørn gik heller ikke ram forbi. Var det hejst på kejserens fødselsdag, blev det skive for snebolde med indpakkede, skarpe flintesten. De sled. En nytårsdag gik under gudstjenesten i kirken fra mand til mand: „*Ven I gæer hjem, så gå forbi æ skoel!*“ Det gjorde vi og mødtes af et usædvanligt syn: Ørnen sprællede med hovedet nedad og klørerne oppe; snoren var gået i hårdknude i flagknappen. Det var degnen, der var kommet galt af sted, pedellen var bortrejst. Der skulle stige til, men alle i nabolaget, der fandtes frem, var for korte! Så kunne kun én benyttes, byens brandstige. – Jah, joh, brandmajoren havde i og for sig ikke noget imod at stille stigen til disposition, men kom med ét i tanker om en skriftlig instruktion fra amtsforstanderen, der udtrykkelig havde påbudt, at stigen kun måtte flyttes fra den sædvanlige, anviste plads i tilfælde af brand – og brand var her jo ikke . . .

Kort efter fundet af det første guldhorn 1639 blev landsbyen Møgeltønder malet, set fra Gallehus. Kirken, en senromantisk teglstensbygning, dominerer det gamle bybillede. Et landskabsmaleri fra 1600-tallet er sjældent under vore himmelstrøg; dette er fra 1657 og findes på herregården Skokloster i Uppland i Sverige. Billedet giver et godt indtryk af det barske og nøgne landskab i Vestslesvig.

Den arme fugl måtte holde pinen ud, til Søren kom hjem.

– Heller ikke kejserbilledet blev respekteret. To knægte havde besluttet, at det skulle væk og arrangerede, at den ene holdt døren på klem, mens den anden skød (snebold med indhold). Det blev en fuldtræffer; billedet med glas osv. var ødelagt, og vi så det ikke mere. De skyldige blev aldrig røbet.

Vi skulle have en ny degn. Efter alt, hvad der var sket, regnede vi med, at nu fik vi da selve den lede, men de høje myndigheder må være

kommet til den erkendelse, at den hårde nød, som Møgeltønder var, kunne man ikke knække. Thi så mærkeligt det end lyder, fik vi en dansksindet degn og med en endnu mere dansksindet kone, *Sine Déns*; hun var gårdmandsdatter fra sognet og lidt rapmundet.

Efter nogen tid skiftede vi også præst – men det blev en tysksindet. *Sine Déns* var ikke uvirksom, hun ordnede den nye præst ved dennes første besøg i degneboligen. Som skik var, kom han for at hilse på degnefamilien og mødte med et „*Guten Morgen!*“ men fik et spidst „*Go morn!*“ igen, og da han spurgte efter *den Herrn Küster* og fortsatte på tysk, blev han afbrudt:

„*Snak De kun dansk, hr. pastor, det gø vi olsammel hee i Møl-tynne!*“

Det blev taget til efterretning.

I min drengetid levede endnu veteraner; enkelte fra 1848, flere fra 1864 – men alle uden undtagelse havde kæmpet på dansk side. Vi drenge lyttede med åbne munde til deres beretninger. Der var navnlig to, som ikke godt kunne være i stue sammen, når *Treldeskansen* og *Grydeskoven* var på tale. Dén sad med trumf, som sluttede med ordene:

„*Nej, lille kokkemand, wen do int ha wæt med te å storm Grydeskoven 3 gong, å int har se oberst Læssøe fold, så ved do int, wa kri æ – Treldeskansen þust I kon jen gong å!*“

Veteranerne fra 64 stod ikke så højt i kurs; højest dog de, der havde været med ved Helgoland og som havde været med kaptajn Hammers flotille i vadehavet. – Under den tysksindede degn afsluttedes årets pensum i historie med dennes skildring af 1864. For at gøre timen særlig festlig, spillede degnen på violin den tyske *Dybbølmarch*. Vi knyttede næverne og bed tænderne sammen. Så sluttedes med Helgoland og bemærkningen: „. . . *wo die Deutschen ebenfalls siegten* –.“ En knægt på vel 12 år protesterede: „*Det er løwn!*“ Med spanskroret over hovedet kom forklaringen: „. . . *for min far ha sjel wæt me!*“

Sejren var reddet for de danske.

Guldbrudeparret Frøsig, 1912. Veteranen Ole Frøsig (1828–1913) var hornblæser ved 21. regiments 4. bataillon i 1848. Han deltog i kampen ved Dannevirke og fik ved Jagel en prøjsisk kugle gennem sit tornyster.

Direktør Peter Møller fortæller, at der var navnlig to veteraner, som ikke godt kunne være i stue sammen, når Treldeskansen og Grydeskoven var på tale. Den sad med trumf, som sluttede med ordene: „Nej, lille kokkemand, wen do int ha væt med te å storm Grydeskoven 3 gong, å int har se oberst Læssøe fold, så ved do int, wa kri æ – Treldeskansen pust I kon jen gong å!“

Schackenborg og greverne Schack hører med i billedet, når Møgeltønder eller et nordslesvigske spørgsmål skal behandles, hvorfor jeg fremdrager nogle minder.

Den nuværende lensgreve på Schackenborg kender jeg ikke, derimod hans far, lensgreve Otto Diedrick Schack og dennes yngre broder, grev Christian. Jeg var jævnaldrende med de unge grever; gik sammen med dem til konfirmationsundervisning hos sognepræsten og stod side om side med dem palmesøndag 1897 i Møgeltønder kirke.

Otto Diedrick var som dreng svagelig, tilbageholdende, ja nærmest genert. Lensgreven har for alle tider indskrevet sit navn i Sønderjyllands historie gennem sin indsats i udlændighedstiden, afstemningstiden omkring 1920 og senere som amtmand over Tønder amt.

Straks ved krigens udbrud i 1914 blev greven arresteret og indsat på enestue på Duborgkasernen i Flensborg med to mand med skarp-ladte geværer som vagt, én foran døren, den anden i selve stuen. Denne sidste var min slægtning, den unge, kvikke og kærnedanske Christian Møller fra Harreslev ved Flensborg. Men der måtte ikke veksles et ord med „forbryderen“. Han fortalte mig: Greven var meget ulykkelig og græd ustandselig, så Christian Møller tænkte: „*Kunne du blot sige til greven: Di skal slet int vær kjev a et, det er en goj dansk mand, der passe å Dem!*“ Hvor kunne jeg have undt Chr. Møller denne lille glæde; han faldt kort tid efter ved Mouleins i Frankrig. Og hvorfor var greven så nedbøjet? Kender man hans tankegang, kan svaret kun være: Ikke for sin egen skæbne, men med de tunge tanker om de tusinder af unge, nordslesvigske landsmænd, som nu i disse dage blev tvunget ud i den store krig.

Et par år senere traf jeg en årle morgenstund greven i Flensborg, iført gammelt tøj og bærende på en tilsvarende gammel kuffert. Greven var udtaget til arbejdssoldat og skulle møde på Junkerhulvejkasernen, hvor han i sin klædedragt ikke har villet skille sig ud fra den laveste kategori inden for det tyske militær, som arbejdssoldater blev anset for at være; mennesker, som greven muligvis skulle leve sammen med i måneder eller år. Heldigvis slap greven hjem som „über-

På tomten af den middelalderlige bispeborg Møgeltønderhus opførte rigets feltherre Hans Schack i årene 1664–67 slottet Schackenborg, her set fra øst. Slottet er omgivet af grave og skal have været befæstet med jordvolde og kanoner, men ligger nu åbent og venligt i sin park, omgivet af træer så store og smukke, som man knap ville vente at træffe under vesteregnens stærke blæst. Ejer er lensgreve Hans Schack, der i lige linie stammer fra feltherren.

zählig“. Senere har jeg mødt grev Otto Diedrick og modtaget hilsener fra ham til runde fødselsdage.

Grev Christian var en modsætning, en kraftig og prægtig gut. Han blandede sig med os andre konfirmander og stod sin mand i en sneboldkamp. Han slog ind på den højere forstkarriere, blev tysk officer og var med i 1. verdenskrig; sydpå blev han gift med en adelig dame og fik en søn, som faldt i 2. verdenskrig. Alt gik tabt under denne krig, selv hans mest værdifulde løsøre, som rettidigt var blevet ført til

Lensgreve Otto Diedrick Schack, Schackenberg. Ved krigens udbrud i 1914 blev greven arresteret og indsat på Duborgskolen i Flensborg. Her i arresten blev han tegnet af godsinspektør Davidsen, Schackenberg.

Schackenberg, men der realiseret som tysk ejendom. Grev Christian lever nu som pensionist ensom i Flensborg.

Men bedst mindes jeg fra mine drengeår en aristokrat, lensgreve Hans Schack, den nuværende lensgrevs bedstefar. Greven var tidligere husarofficer, høj og rank, gift med en komtesse fra Lerchenborg.

Jeg ser den flotte greve en vinterdag i alleen iført pels og pels hue samt lange, sorte støvler; jeg hører hans smældende hilsen „*God-dæ, børn!*“, når vi i en ruf havde fået halet vor lange, hjemmestrikede *hølle* op over ørerne. Bedst husker jeg dog greven fra efter-sommerens æbletid, hvor vi lurede ham ved gartneriet, for var der

arbejdere i nærheden, vidste vi, at der blev givet ordre til at kaste faldefrugt over voldgraven. Den havde vi det afset på.

Der fandtes den gang på egnen kun få lukkede vogne, nemlig dem på Schackenborg og én på Trøjborg. Var sidstnævnte tom, kunne vi godt hoppe på og få os en køretur. Men det tillod grevens kusk ikke, den bistre *Haagensen* med det store, sorte fuldskæg og altid i livré. – Hver sommer optrådte greven som rigtig aristokrat, når herskabet i slottets fineste ekvipage med firspand kørte til grevens gods i Holtenaa ved Kiel fjord. Greven ønskede ikke at give sine standsfæller sønderpå noget efter.

Omkr. 1890 gravedes Kielerkanalen. Den gik gennem dette gods' jorder, og dette overtoges af regeringen. Pengene satte greven i ejendomme i Nordslesvig, såvidt jeg husker: Store Tønde, Solvig og Rosinfeldt med flere. Det havde sin store betydning, at alle disse ejendomme lå fast på danske hænder, da jordkampen få år senere satte ind.

Til Schackenborg hørte Møgeltønder kirke, og det gør den endnu. Dette medførte, at Møgeltønder skiftevis havde dansk, respektive tysk præst, eftersom det var greven eller konsistoriet, der valgte. *Der blev i den tyske tid ikke prædikeret på tysk i Møgeltønder kirke, men efter genforeningen, dog kun en kort tid; der mødte for få.* Det viser forskellen på tysk og dansk indstilling, og tillige grev O. D. Schacks loyalitet over for mindretallet. I Møgeltønder kirke findes fra gammel tid en særlig loge, bestemt for det grevelige herskab. Logen er smukt prydet med det danske rigsvåben, vel et privilegium til general Hans Schack fra tiden omkring 1660, feltherren fra stormen på København vinteren 1659.

Møgeltønder kirke har Danmarks ældste kirkeorgel. I tårnet hænger to kirkeklokker, den ene er fra 1642, og den ældste, Bedeklokken, er støbt i 1333 og dermed den ældste klokke i Sønderjylland. I 1917 reddede lensgreve Schack den ene klokke fra tilintetgørelse ved i stedet for at udlevere den til krigsmyndighederne at udlåne den til Emmerlev kirke, der havde måttet aflevere begge sine, yngre klokker.

Vi lader tanken dvæle lidt ved tiden omkring 1890. Siden middelalderen var der ikke sket store fremskridt, tænk livet på landet:

Uden cykler: Sidst i firserne sås enkelte *væltepedere*, disse med et meget stort og et helt lille hjul. De afløstes omkr. 1895 af de lavstillede *stenknusere* med massivt gummi (Cuchon); de var hårde at træde op ad bakke på ujævn landevej. Først nogle år senere fandt Dunlop på at puste luft i ringene. Det lettede.

Uden biler: Den første så jeg omkring 1900 dampe op ad Nørregade i Haderslev. Folk var ikke indstillet på personbefordring med bil, den kunne fremdeles klares med hestevogn; nej, kunne bilen laves om til transport af gods – korn, kunstgødning osv., måtte der vel kunne præsteres det dobbelte kvantum i den halve tid.

Uden elektricitet: Lys, brændolie og petroleum klarede belysningen ude og inde. Først ved århundredskiftet blev der indlagt elektricitet; vi fik elektromotorer, telefonen fulgte efter, senere radio og nu fjernsyn osv.

Uden luftskibe og flyvemaskiner: Det første luftskib, „Parcival“, havde jeg på nærmeste hold på dets første tur, som passager i toget fra Hamborg til Kiel i oktober 1910. Luftskibet fulgte banelinien med samme fart som vi. Overalt stod folk i tusindtal og jublede. Et meget flot syn så jeg under krigen 1914–18. En middagstime med sol og blå himmel kom på rad og række tre Zeppelinere over Flensborg på vej til England. En blev skudt ned over Nordsøen, én over England, den sidste over Frankrig. Så var det forbi med den herlighed for en længere tid; luftskibenes søvlglinsende kroppe var for godt et mål.

Uden landbrugsmaskiner: Kun heste- og armkræfter var til disposition til at klare plov og harve, le, rive og så plejlen, der var god til at holde varmen med om vinteren. Sædemanden gik endnu med sin kendte sæk over skulderen. Først i 1890'erne sås de første landbrugsmaskiner: Hesterive, så- og slåmaskine, aflægger og selvbinder. Den første græsslåmaskine i marsken ved Møgeltonder vakte røre blandt arbejderne, som mente, den ville tage dem brødet ud af munden. Der var et bestemt hold, ikke alle af gnegns bedste børn, som under hø-

Fra mergellejet i Bønderby – den nuværende Bønderby sø. I årene 1904–07 var ca. 100 italienere foruden en del svenskere og polakker her beskæftiget med gravning af mergel. 350.000 kubikmeter af den tunge mergel blev her læsset med håndkraft og kørt bort på tipvognstog, og søen blev fra 5–8 meter dyb. – Fremmedarbejdere kendte man også dengang. Dem var drengene ikke glade for at møde om aftenen!

høsten havde privilegium på at slå enge i marsken. De mødte søndag aften på „æ Stjern“, vejkrydset foran Vesterkroen i Møgeltønder, udstyret med le og rive, æ *klopkasten* med tørkost til en uge, æ *skæggemand* med øl, 1 pund tobak og så en hel flaske brændevin. Således levede de fuglenes frie liv. Logi var gratis i de hundredvis af høstakke, som beskyttede godt under uvejr. Først lørdag aften vendte disse folk tilbage for at nyde søndagen hjemme og hente ny forsyning til den kommende uge. Man kan forstå, at disse mennesker så sig trådt for nær og i førstningen satte jernpigge i engbunden, for at dette moderne monstrum, slåmaskinen, kunne bide sine tænder ud i dem!

I 1892 åbnedes banen Tønder–Højer med direkte badetog fra de tyske storbyer til Westerland på Sild. Så vi drenge toget komme, brugte vi benene for at nyde en næsefuld kulrøg; vi kendte kun tørverøg – et pust ude fra den store verden. Også et damptærskværk kom til egnen. Så vi røgen, løb vi gerne en halv mil for at se vidunderet arbejde.

Ja, og så mindes jeg den 8. april, kong Christian IX's fødselsdag. Da blev *kongeblus* afbrændt overalt i Nordslesvig, og navnlig på egnen omkring Møgeltønder. Den aften havde gendarmen meget at bestille.

Da jeg var 12–13 år kunne jeg tage første skår i engene samt følge le ved at tage op og binde neg. Jeg kunne også stå op kl. 4 og hjælpe ved malkningen. Skolen begyndte først kl. 7 om sommeren, om vinteren kl. 8, men der var en lang skolevej. Så derfor anså jeg det for en begunstigelse, da jeg som 14-årig kom i lære og først skulle stå op kl. seks. Til gengæld blev vi ved til kl. ti om aftenen; søndag var arbejdstiden fra kl. 7–14 – altså en ugentlig holden for i 103 arbejdstimer!

Vi drenge blev udnyttet på utilbørlig måde, især da vi som 15-årige kom på lageret med en voksen karls arbejde. Det gik ud over både holdning og helbred. Jeg mindes, at jeg i en meget travl tid blev sendt hjem for at hvile ud af den gode grund, at mine ben af overanstrengelse var blevet så tykke, at jeg næsten ikke kunne støtte, og hvad værre var, jeg kunne ikke få bukserne på. Særlig mindes jeg flaske-skylning udendørs i hård frost og iskoldt vand. Og den samtidige læsning af melassefoder og salpeter. Melassen sivede gennem tøjet og opblødte salpeteret; det sved væmmeligt.

Men som det værste: At holde sækken op en hel dag, mens en karl skovlede gødningskalk op i den. Resultatet – støvdele satte sig fast i næse og svælg, så begge blev en blodig masse med beskadigelse af slimhinderne, som jeg døjede med i årtier.

Agerdyrkning i Sønderjylland anno 1657; maleriet er fra Møgeltønder-egnen. I 1600-tallet var langt de fleste mennesker bønder, men om de Møgeltønderbønder har set ud som de langskæggede plovmand på billedet, er ikke sikkert, men nok troligt. Til hver hjulplov skulle der to mænd og fire heste eller okser. – Svinene løber frit omkring og søger æde; rørige, men små og langbenede!

En uddannelse i en blandet forretning er ellers ikke nogen dårlig ting for en vordende købmand. Man kan ikke idelig løbe til principalen for at spørge, et væld af beslutninger skal tages og meget skal ordnes i en håndevending. Man får håndelag for mange ting, som senere kommer konen tilgode. Tænk blot på de store bondebryllupper den gang, hvortil der ikke blot leveredes varer, men også det nødvendige porcelæn, gaffeltøj osv. Alt det ordnede lærlingene, både før de udlånte ting gik ud, og når de kom tilbage. Jo, vi fik lært at vaske op, pudse knive etc. Da var det også lærlingens pligt at holde lokalerne i orden med at skrubbe og skure, og malerpenslen fik vi også lært at håndtere. – *En alsidig uddannelse*, kan det vel nok siges!

Alligevel er jeg taknemmelig over en ungdom i nøjsomhed. Om ikke andet sikrer den evnen til at kunne glædes og være taknemmelig over småting op i alderdommen.

For det *var* småt dengang. Socialhjælp kendtes ikke; jo, Møgeltønder havde en fattiggård, men hvem ville da på den? En større skam kunne ikke tænkes. Arbejdslønnen var kun lille, omkr. 1900 i byen 2 Mark om dagen til en daglejer på egen kost og logis; på landet omkr. 1890 kun kosten om vinteren, og hvad skulle familien så leve af? En lang dag med tærskning i loen kunne bringe et tilskud på 60 Pfenning.

Var der nød? Vel næppe, men var der en familie med sygdom eller for mange børn, gik ved særlige lejligheder som bryllup, begravelse og lign. en tallerken rundt, og der blev ofret efter behov og således, at der for resten af vinteren hos købmanden ugentlig kunne hentes varer for et bestemt beløb. – Så var der for disse hjem og for gamle mennesker noget, der hed „*slauten*“. Når der slagtedes på en eller anden gård, blev der pakket en pæn kurv med kød og flæsk, der blev bragt rundt til de pågældende hjem med en hilsen fra far og mor. Den tur var vi gerne med på. Det var jo en billig og tillige en pæn måde at ordne „socialhjælpen“ på. Og folk var mere nøjsomme.

Tre år prøjsisk soldat eller „land fly“.

Mange valgte det sidste; fra 1864 til 1914 udvandrede ca. 60.000 unge nordslesvigere. Først sent blev man klar over, at fortsatte den trafik, ville tyskerne få overtaget, fordi hullerne udfyldtes sydfra. – Nu gik de unge mænd ind under de hårdeste vilkår. Hårde var de, fordi de nu 20-årige stod fremmede over for det tyske sprog, og værnepligten blev i reglen aftjent blandt fremmede mennesker i garnisoner ved den polske grænse.

Jeg ser de 20-årige fra Møgeltønder på vej til session, alvorlige, der veksledes ikke mange ord. Om eftermiddagen, når de vendte tilbage, var de endnu mere tavse, afgørelsen var faldet. Og forældrene? De

Ole og Anne Frøsig hjemme i deres hus i Slotsgaden i Møgeltønder. Han var veteran fra 1848; alle veteraner fra egnen, også dem fra 1864, havde uden undtagelse kæmpet på dansk side.

kunne kun resignere med et: „Wen det så bare int blyver krig!“ Men der blev krig for dem alle, fra 1914–18 kom så godt som alle med, der var født efter 31. juli 1869, eller fyldt det 17. år.

For mit hjem stillede spørgsmålet sig noget anderledes, fordi far var dansk undersåt. Vi var 4 brødre, og far ville lade os selv vælge; han havde i 1865 aftjent sin værnepligt i Odense. Beslutningen blev taget, vi ville blive i hjemstavnen og tage vilkårene, som de var. Far søgte derfor tre gange om at blive prøjsisk undersåt, men fik afslag hver gang. Da den 3. ansøgning forelå, kom gendarmen ind på gården; han havde ordre til at forhøre far, „ob er sich politisch betätigen

„Sie sind ja heimatlos!“

wollte!“ Han stillede en lang række spørgsmål, der syntes tilfredsstillende besvaret, men så skete der det, at gendarmen, der skulle danne sig et billede af vor hverdag, krævede at gøre sine iagttagelser i alle stuer. Han kom kun ind i den næste, den pæne stue, hvor det kendte kongebillede hang over sofaen. Øjeblikkelig faldt afgørelsen, gendarmen vendte kort omkring, hen til far, slog hælene sammen, og med et „*Ich kann Ihnen nicht helfen!*!“ var han ude af døren. Det tredje afslag lod ikke vente på sig.

Kongebilledet har den dag i dag hæderspladsen over mit skrivebord. Det reddede måske livet for alle os fire brødre.

Vi havde dog endnu en chance: Som 20-årige kunne vi møde 3 år i træk til sessionen; blev vi taget og *indkaldt*, hjemsendtes vi automatisk som prøjsiske undersåtter. Tre af os blev taget, men ingen indkaldt – der må have været kryds ved Møller-navnet. Kendelsen for mig gik ud på, at jeg blev „*Ersatz Reserve Infanteri*“ og fik udleveret militærpas. Allerede næste dag stillede en kriminalbetjent med ordene: „*Sie sind nicht würdig befunden, des Kaisers Rock zu tragen. Sie sind ja heimatlos!*“ Passet var udleveret ved en fejltagelse.

Han fik passet og en cigar i tilgift.

Så fulgte årene med de såkaldte „*Fredensborgdage*“, hvor Europas svigermor, dronning Louise, samlede Europas fyrster, der betød noget. Kejser Wilhelm græmmede sig, han anmeldte sit besøg ved hoffet, hvor han bad om at måtte blive betragtet som en *son af huset*. Men forinden måtte skabes et mildere klima; det nordslesvigske spørgsmål lå stadig i vejen.

Så fik vi *optanttraktaten* i 1907 med adgang for alle hjemløse til at blive tyske undersåtter formedelst 50 Mark i guld. Så godt som alle benyttede sig af denne ret. Jeg fik som den første af alle nordslesvigere overrakt mit dokument som prøjsisk statsborger med sætningen: „*. . . mit allen Rechten und Pflichten eines preussischen Staatsbürgers*“, men med den mundtlige tilføjelse: „*Bemerken Sie, dass Pflichten gross geschrieben ist!*“ – Jeg tænkte mig den dag ikke meget ved

det, den 1. august 1914 desto mere, thi nu var vi jo på linie med alle værnepligtige.

Straks ved krigens udbrud var alt spiseligt blevet beslaglagt og kun udleveret på kort – når der var noget at udlevere. Kvaliteten blev ringere og ringere, priserne stadig højere. Men dobbelt galt blev det efter den såkaldte *Rübenwinter* 1917–18. Byerne fik f. eks. tildelt kartofler for hele vinteren; men embedsmændene havde ikke begreb om at behandle tildelingen, så efteråret forinden blev alle kartofler nedkulet på en bakke og tog frost. Dette måtte ikke gentage sig, derfor nedkuledes de nu i en dal – og så „druknede“ de. Hen på foråret var de uspiselige, men efterlevering kunne ikke finde sted. Der var ikke andet at gøre end at tørre kartoflerne og lave dem til „*Kartoffelflocken*“. De lugtede fælt på lang afstand!

I mit hjem havde vi i denne vinter flere dage uden et stykke brød i huset. Så er det hårdt for en mor, når et par smådrengene hænger i skørterne med et: „*Bror er så sulten, bér om et stykke brød!*“ Hvad gør så en familiefar i et sådant tilfælde? – Han forsyner sig af egne beholdninger til husbehov, selv om de måtte formales på kaffemølle. Når man ligger med flere tusinde sække, lader man ikke sine nærmeste sulte. Det kunne dog blive noget trivielt med ærter og ærter og ærter igen; pølser tildeltes kun på kort, og de var lavet af komaver.

På landet var stillingen bedre, der slagtedes og maledes i smug; det gjaldt om at have forbindelse med landmændene. Det havde vi heldigvis i Frøslev, min kone var i slægt med Carsten Thomsen (folkedigterens søn) og hans hustru Christine, en datter af den kendte formand for Landboforeningen for Flensborg og omegn, Johs. Møller, Harreslev. I 1917 døde Carsten Thomsen. Til hans begravelse var ventet omkr. 100 personer; der kom henvend 300, delvis ukendte mennesker og mange langvejs fra – for at sikre sig et godt måltid mad!

Noget senere havde man i Frøslev tilladelse til at slagte et svin. Det blev til to, men just som grisene var kommet op i karret, lød råbet: „*Der er kontrol!*“ Hvad skulle man gøre? Den ene gris op, ind-

svøbt i et lagen og ind i sengen og pænt tildækket med et sengetæppe . . . Bankende hjerter, mens kontrollen snusede i alle værelser, også i soveværelset, men grisen under dynen opdagede de ikke.

I Fjelstrup havde vor familie været så heldig at få en stud slået ned uden tilladelse. Vi hentede to tunge kufferter med det dejligste indhold og kørte for en sikkerheds skyld hjem på 1. klasse. Vi fik en slem forskrækkelse; lige overfor os tog undervejs den kommanderende general for IX armékorpss plads sammen med sin adjudant. Det lattede svært, da vi i Flensborg var godt ude af toget.

I Flensborg blev holdt svin og høns i smug. Undertiden gik det godt, undertiden galt, og tyverierne florerede. En præst havde en pæn bestand af høns; en nat blev de stjålet, og der hang i stedet et skilt med påtegning: „*Der liebe Gott ist überall, blos nicht über Pastor L. seinen Hühnerstall!*“ – En stabslæge fik sin hønsesald tømt, kun en radmager hane var alene tilbage med en seddel om halsen: „*Ein Jahr zurück!*“ (For en værnepligtig en meget værdsat afgørelse.)

Det var helt galt med tobak, folk som ikke kunne undvære den, rejste helt til Hamborg og kunne komme tilbage med byttet, mest i smukke kartons, som ved nærmere eftersyn viste sig at indeholde tang. Men det blev blot en bytteforretning. – Et tyndt lag smør kunne dække over en stor roe, så snyderiet kunne gå lige op.

I foråret 1919 kunne man slutte sig til, at Flensborg fjords nordside ville gå til Danmark. Jeg købte ejendom ved Kollund strand og flyttede derned. Dengang florerede tyverierne slem; fra Flensborg kom skarnsfolk sejlede, stjal et kreatur på en eller anden mark ved nattetide, slagtede det i skoven og sejlede afsted med kødet. Båden efterlod jo intet spor. Jeg havde hver nat et skarpladt jagtgevær i soveværelset for i givet fald at kunne tilkalde hjælp.

Den 1. august 1914. Dagen forud med en vidunderlig, lun aften efter en solfyldt dag. Ja, da skete det, præcis kl. 18. Et lammende minut, som de millioner, det angik, aldrig glemmer. Fra mit vindue i firmaet i Flensborg havde jeg kunnet følge de sidste dages voksende uro. Det

Dyrlæge Andreas Abild og hustru i Gallehus.

var studenterne, gymnasiasterne, der råbte på krig; de beherskede gaden. Mobiliseringsordren blev hilst af dem med et „*Gott sei dank!*“

Næsten alle som én af disse unge mennesker meldte sig som frivillige, 6 ugers uddannelse og så sendt til fronten i Flandern, hvor de straks i regiment 213 blev sat ind mod de engelske skyttegrave og fuldstændig oprevet. Det fortæltes, at da lå de unge mennesker og skreg „*Mutter, Mutter!*“ Da var begejstringen borte.

Selve mobiliseringen foregik på den måde, at patruljer med en officer i spidsen standsede i alle gader og oplæste ordren, der så blev op-

klæbet på alle gadehjørner. Kirkeklokkerne ringede hele aftenen. Det var næsten det værste; det varede for længe og gik på nerverne.

Søndag morgen gik jeg rundt til gode venner, hvor jeg vidste, at manden skulle bort, for at hjælpe såvidt hjælpes kunne. På vejen mødte jeg flere trækvogne med sabler, som skulle til skibsværftet for at slibes. Det gav et chok i mig; det håndværk var ikke noget for mig, men hvorledes undgå den tilsyneladende uundgåelige skæbne?

De meget farlige sessioner, *Nachmusterungen*, af det ikke uddannede mandskab, kunne nok give søvnløse nætter og de første grå hår. De satte ind allerede i efteråret 1914. Ofte er jeg blevet spurgt: „Hvordan klarede du og dine tre brødre jer uden at blive indkaldt?“ For mit eget vedkommende kan svares:

Jeg var ved krigens udbrud 31 år, prokurist og forretningsfører for et meget anset firma i Flensborg, der havde forretninger i Århus og København. De mandlige funktionærer blev straks indkaldt, så jeg sad ene tilbage med to unge piger. Vi udnyttede vore chancer ved at importere danske slagteriprodukter, konserves, vin etc., indtil Tysklands tildelinger af Danmarks overskud skulle gå til et regeringskontor. Så blev firmaet „Oberkommissionär“ for kornkontoret i Berlin for Slesvig-Holsten for bælgfrugter og desuden for senegræs, som var beslægtet og i vognladninger sendtes sydpå for at blive tørret og formalet og derefter iblandet hvede- og rugmel. Dette arbejde medførte hyppige rejser til Berlin, hvor jeg havde god lejlighed til at følge, hvilken vej udviklingen gik der.

Min bedste trumf var dog: Galdeoperation 1910, tilbagefald 1912, kur i Karlsbad 1913; 1917 atter operation, så jeg på den militære rangklasse ikke nåede højere end til garnisons- respektive arbejdssoldat. Ansøgning om udsættelse af indkaldelse skulle fornyes hver 3 måneder – vægtige grunde var nødvendige.

I foråret 1918 var jeg i Berlin vidne til en stor demonstration af arbejdere, flest kvindelige. Under råb som: *Nieder mit dem Krieg! Wir wollen Arbeit, wir wollen Brot! Wir wollen unsere Männer und Söhne zurück!*“ væltede de ud på „Unter den Linden“, men blev

splittet af ridende politi. Redaktør Christiansen, Flensborg Avis, var meget interesseret i denne førstehånds-beretning.

Mine første 5 år i Flensborg var ikke morsomme; jeg var jo hjemløs. I de danske foreninger måtte jeg ikke komme, og i de tyske havde jeg intet at søge. Fritiden tilbragtes i handelsskolen, i Berlitz School og med selvstudium, der senere viste sig af stor værdi.

Såsnart jeg var blevet prøjsisk undersøgt, blev jeg optaget i den danske borgerforening og blev her noget forundret over, at underholdningen mellem gode danske borgere delvis foregik på plattysk. F. eks. kunne over en toddy og en 66 ske følgende: En melder 64 (*Veerundsøstig*); fra sidebordet svares: „*Då kämen de Preussen*“ (da kom prøjserne). Fra næste bord fortsættes: „*Und wi hebben se noch!*“ (og vi har dem endnu!). – Plattysk i Flensborg har altid været farligt for det danske sprog, fordi det er et hyggeligt sprog med et stærkt islæt af dansk.

Under en festaften i borgerforeningen traf jeg en lille pige, dansk-sindet og dansktalende og med et par milde øjne, der genspejlede hjer-tets godhed. Den lille pige, der havde tilbragt sin barndom dels i Kø-benhavn, dels i Flensborg, har nu som min hustru givet mig 59 dej-lige år.

Ja, spørgsmålet Flensborg har altid ligget mig på hjerte efter ca. 20 års virke i denne by. Forholdvis hurtigt blev jeg klar over, hvor den kom-mende grænse ville blive draget: Fra bugten ved Kollund skov over Kobbermøllen til korsvejen Sønderborg–Tønder. Men som bekendt kom grænsen på sidstnævnte sted til at ligge sydligere.

Det skyldtes en bestemt mand, en korngrosserer, en sydslesviger, som havde gjort sig den tanke, at vinder Tyskland krigen, så graves en kanal fra Flensborg fjord til List på Sild, hvor Listerdyb kunne tage de største krigsskibe. Taber Tyskland krigen, går Nordslesvig til Danmark. I begge tilfælde ville Krusågård komme til at spille en rolle og blive et værdifuldt aktiv. – Det kom til at slå til efter en bestem-

I Møgeltonder er der flere fredede huse end i hele Århus! Her en stemning fra Kirkestræde i Møgeltonder; Jane Stind er ved at luge mellem de mange brosten. De mange smukke huse kan vel have forskellig højde, men ens proportioner. Over indgangsdøren ses lugen til hø fra marsken, „æ arkensgaf“.

melse, efter hvilken ejere af gårde, som så at sige kom til „at ride på grænsen“ kunne få adgang til at vælge, om de ville høre til Danmark eller Tyskland. Den nye ejer af Krusågård valgte for sig selv og gården Danmark, så her ligger forklaringen på, at den definitive grænse ligger nogle hundrede meter syd for korsvejen!

Det lå for det danske arbejde således, at de fleste kræfter sattes ind nordpå i de egne, der for enhver pris skulle holdes. Der var ikke kræfter nok til samme indsats langs den nuværende grænse. Det viser følgende eksempel: Ind under afstemningen var der møde i Kollund. Redaktør Ernst Christiansen begyndte sin tale med sætningen: „Dette er det første dansk-politiske møde, der afholdes her efter 1864!“ Intet under, at det kneb lidt for den Internationale Kommission at

finde danske tillidsmænd, der skulle overvåge afstemningen i Kollund sammen med tyske; der var mange, som på en eller anden måde følte sig afhængig. En kendt, anset mand fra byen var således udpeget fra dansk side. Kontrollører fra Den internationale Kommission kom for at konstatere, om alt var i orden. Manden blev spurgt, hvem han mødte for og svarede: „*Det vil æ it så gjern udtal me om!*“ „*Ja, men vi må da vide, hvem De repræsenterer, er De dansk eller tysk?*“ „*Så er æ dansk!*“ Sagen var den, at manden bestyrede en stor gård, der tilhørte en tysk advokat. Sådan var det at være dansk i Kollund.

Der var et stærkt ønske fremme om at få en ren dansk grænse langs Flensborg fjord; mest ængstelig var man for Kollund, der jo lå i Flensborgs skygge. Resultatet blev dog et dansk flertal i Kollund med 138 danske mod 112 tyske stemmer. Da resultatet hen på aftenen blev bekendtgjort, skulle byens ældste landmand holde festtalen. Den blev god, men vel kort! Han slog på sin kop og udtalte ordene: „*Dansken har sejren vundet. Skal vi råbe et hurra for det!*“ Ude i sydvest gik det knap så godt. Hvem tænker i dag på, at Tønder den 10. februar havde procentvis de samme tyske tal som Flensborg?

Efter afstemningen den 10. februar fik vi CIS gendarmeri, udtaget af vore egne, og som blev iklædt de pæne danske infanteri-frakker af ældre dato. I maj kom imidlertid den store forandring: De lyseblå gendarmer – hvor de lyste op i landskabet! Og med oberst Moltke i spidsen med bopæl i Gråsten. Toldvæsenet under ledelse af toldassistent Bahnsen; han døde for flere år siden som toldforvalter i Haderslev. Nævnes skal også overbetjent Knudsen, førstemand for politiet.

Vi var spændte, og tyskerne endnu mere, om hvorledes forholdet mellem embedsmændene og befolkningen ville arte sig. Det gik over forventning; embedsmændenes optræden var jo en hel anden end den tilvante. Her et eksempel:

Højt oppe i Kollund skov havde en *Stadtrat* sin villa med udsigt over fjorden. Første morgen møder han oversergent Jørgensen sam-

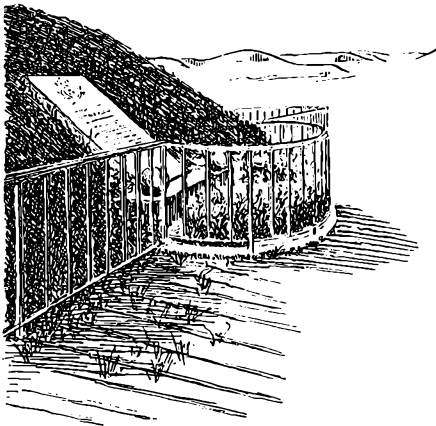
men med en sergent, der begge gjorde stram honnør for den gamle herre. Han berettede begivenheden for mig således: „*Mir sind zwei Offiziere begegnet, und denken Sie sich, die haben mich zuerst begrüsst!*“ Og samme gamle herre: Efter kongefesten på Dybbøl banke kastede „*Olfert Fischer*“ og nogle torpedobåde anker ud for Kollund. En aften var der fest ombord for danske fra Flensborg og Kollund med kaffebord og dans til musik på skibets dæk.

Oppe i sit vindue sad den gamle herre og fulgte slagets gang. Hans bedømmelse næste morgen lød: „*Gewöhnliche Matrosen sah ich mit den jungen Damen tanzen. – Das hätten deutsche Offiziere nie zugelassen. Weiss Gott, hätte ich eine Einladung bekommen, ich wäre gekommen!*“

Vi skylder vore embedsmænd tak, fordi de bragte dansk frisind og dansk væremåde til Flensborg fjord.

Rigtigheden af, at vor nuværende grænse blev lagt efter afstemningens resultater, er vel i dag indlysende for enhver.

Som Rotaryaner har jeg overalt haft adgang til pålidelige oplysninger. Jeg har under ture sydpå haft lejlighed til at forhøre mig om forholdene i Elsass-Lorraine, både i Strassbourg og i Metz. Elsass-Lorraine blev jo indkorporeret i Frankrig efter krigen 1914–18 uden af-

Søndag den 11. juli 1920 fejredes genforeningen ved en stor folkefest på Dybbøl banke, hvortil over 50.000 landsmænd fra hele Danmark var stævnet sammen. Her ses mindetaflen på Kongeskan- sen, hvor kong Christian X modtog sønderjydernes hyldest.

stemning. I 1940 brød Hitler-hæren ind i landet, og imod folkerettens bestemmelser udskrev man alt våbenfør mandskab. 25.000 vendte ikke tilbage; *det tilgiver vi aldrig!* blev der tilføjet.

Jeg tænker med gru på, hvorledes det ville være gået Sønderjylland, ja hele Danmark, dersom vi havde taget Flensborg og Sydslesvig med i 1920, og vi fra 1940–45 skulle have været underkastet samme kår, som blev praktiseret i Elsass-Lorraine.

Da grænsen var trukket, skulle firmaets kontor i Flensborg flyttes til Hamborg, fordi det nordslesvigske marked var gået tabt. Jeg skulle flytte med som leder af Hamborg-kontoret, men nægtede. Jeg kunne ikke se min hjemstavn, Møgeltønder, gå til Danmark og selv sidde udenfor. Desuden havde jeg under krigen, hver gang jeg gik til session, givet vore to drenge det løfte: „*I skal aldrig blive præjsiske soldater!*“ Dette løfte kunne og ville jeg ikke svinge. Hvor har mor og jeg været taknemmelige for, at vore sønner, som ved anden verdenskrigs udbrud i 1939 var 25, respektive 22 år, levede i sikkerhed her i Danmark som danske undersåtter.

En bestemt dag i genforeningsåret vil aldrig gå af minde: *Dagen med kongefesten i Dybbøl skanser*, søndag den 11. juli 1920. Højdepunktet i disse minderige timer var amtmand, lensgreve O. D. Schacks tale til kongen, til Danmark, til alle danske. De ord, der blev sagt i disse få minutter kunne samtidigt lokke både smil og tårer frem hos alle. Det gjaldt også de mange danske flensborgere, der fyldte en fjorddamper til sidste plads. Også de ville denne dag være sammen med deres landsmænd.

Foran kongesædet var talerstolen rejst, og sønderjydernes ordfører trådte derop. Det var den unge lensgreve Schack, Schackenborg, han som ved krigens udbrud sammen med mange andre tillidsmænd brutalt blev fængslet og slæbt bort, men nu amtmand over det sydligste danske amt. Men han var ikke i guldstriber og fjerbusk. Han bar den samme festdragt som de andre bønder og borgere fra vælgerforeningens bestyrelse: Den sorte frakke og klaphatten. Med blottet hoved

så han op mod kongen, og fra brydsom begyndelse hævede han sig gennem sin tale til patos:

„Deres Majestæter, Deres kgl. Højheder, højtærede forsamling!

På Dybbøl banke, det dyrebareste sted Danmark ejer, hvor fortid og nutid fører et sprog, der stærkere end mennesketunger formår det, vidner om, at Herren har gjort store ting imod os, mødes Danmarks kongehus, regering og rigsdag – mødes Danmark selv i dag med sønderjyske landsmænd.

Så skal da det velkommen, der bydes af de tusinder, der fra det genvundne land er stævnedet hid i dag, lyde så varmt og hjerteligt, som det alene kan lyde fra befolkningen sønden å til Danmarks konge og Danmarks folk.

Genforeningen bragte os ikke den glædens dag, vi håbede på, og hvad der fylder vort sind og ikke kan glemmes, skal heller ikke glemmes i denne stund og på dette sted, men som en dyb og alvorlig tone klinge med i det store kor af løfter og tak, der fra Dybbøl banke vil lyde ud i fremtiden.

Men fortrøstning og taknemlighed må i dag bære frem over det, der tynger. Med inderlig tak vil vi mindes, at hvor Danmarks konge hin gang i nattens mørke besøgte de til død og undergang viede skanser i en tabt landsdel, der samles i dag i festdagens glans en dansk konge af samme navn med sit folk for at føre det tilbage til moderlandet.

Hvem turde have håbet dette, da for 6 år siden den tyske Dybbølfest skulle overtøje verden om, at dette land var tabt for Danmark for bestandigt? Men festsalutten fra den tyske flåde fik et grufuldt ekko, der rullede gennem verdenskrigen. Da kanontordenen forstummede, sang Dybbøllærken atter over vang. Og så dansk er dette land og folk hernede, at vi til trods for det vidunderlige, vi oplever, føler: Vort møde på Dybbøl er ligeså naturligt som den fugls kvidren, der for os står som et symbol på det danske folkesind; skal der fejres en

Kongeparret ruller ind til Schackenborg den 12. juli 1920.

fest på dette sted, da må det være et møde som vort i dag, hvor dansk møder dansk for ikke atter at skilles.

Og kommer vi hjem, færre og fattigere end vi drømte, og blandes der afskedssmerter i gensynets glæde på denne dag, der skiller slægt og samler slægt – der er dog noget, der er stærkere. Hvor hjertet er for fuldt til at tolke sine følelser i ord, dér sænker sig øje dybt i øje for at sige det uudsigelige, dér lyder kun velsignelsen, som rummer alt, anger og tilgivelse, tak og løfter for fremtiden, men først og fremmest kærlighed, kærligheden, som forener i adskillelsen, og som gør genforening hellig, kærligheden, der samler alt dansk, hvor det end findes på Jorden.

Gud velsigne dem dernede, der længes hen til os i dag!

Gud velsigne Dig og Dit hus, kong Christian!

Gud velsigne Danmark!

„Hver glans, hver plet vil jeg bære“

Det store budskab, genforeningen bringer til os sønderjyder, er, at vi nu ikke mere skal bære dette navn, men blive danske, ikke kun i sind, men også af navn. Det er med vemod, at vi giver afkald på dette navn, under hvilket vi har elsket Danmark og alt, hvad der er dansk, med en inderlighed og hengivenhed, som den ikke fandtes større i moderlandet, og det er med sorg, at vi siger farvel til det, fordi det endnu som hædersmærke må bæres af dem, vi ikke glemmer i denne stund og som vi vil bevare i troskab, så længe der banker et dansk hjerte hernede.

Men med inderlig tak og glæde tager vi imod Danmarks-navnet, mødes vi i dag til samarbejde for Danmarks vel og Danmarks fremtid. Den kærlighed, der spirede og plejedes i de lange og trange udlændigheds-år, skal nu bære frugt – lød det før med særlig varme i den sang, vi vel hyppigst har sunget hernede: „*Mig fryder din ros, din ære, mig knuger din sorg, dit savn*“, så skal det nu vise sig, om vor kærlighed var så stærk og ægte, at vi kan indfri vore løfter, at vi vil møde kravene og være med til at bære byrderne, at det er sandt, når vi synger videre: „*Hver glans, hver plet vil jeg bære, som falder på Danmarks navn*“, og at „*om trængsel og nød du frister, jeg elsker dig dobbelt ømt*“.

Vi skal være Dig gode og trofaste sønner og døtre, Danmark, det lover vi Dig i dag – det giver vi Dig håndslag på, kong Christian!

Ja, om kongen samler vi os i denne stund, den største vor slægt har oplevet. Når i svundne dage folket havde valgt sin konge, stævnedet det til tinge for at hylde ham under åben himmel. Den 10. februar, da vi sønderjyder stemte os hjem, kårede vi kong Christian af Danmark til vor konge. I dag løfter vi alle som én vor konge på skjold, som frie mænd og kvinder hylder vi Danmarks konge og dronning, nu også vor konge og dronning, idet vi samles i et tusindstemmig hyldestråb:

Kong Christian og dronning Alexandrine leve!“

Af udsmykningen ved Schackenborg fra kongebesøget den 12. juli 1920.

Kongens lensmand på Møgeltønder slot ramte med sine smukke ord det inderste i sønderjydernes sindelag; det djærve *Du* til kongen faldt med naturlig kraft fra hans læber – det var „*den lovlige og retmæssige konge*“, der var vendt tilbage. Og denne tankegang fandt den fulde genklang i kongens beskedenhed og slægtsfølelse, som den gang på gang ytrede sig i kongens svar på befolkningens hyldest: „*Jeg mindes min bedstefar og min far, hvem jeg ønsker kunne have holdt her i mit sted!*“ Ord, han havde sagt straks ved grænsen.

– Nogle af de slesvigske førere steg nu op ad den høje trappe og overrakte den sønderjyske befolknings hyldestgave til kongen, *de to store guldhorn*. „*De skal vidne om, at Sønderjylland altid har været dansk, og om vor glæde over atter at være forenet med Danmark!*“ lød ordene ved overrækkelsen. Af alle de mange fund er dette de mærkeligste oldtidsminder, der nogensinde er fremdraget af Danmarks jord. Det ene bærer indskriften: „*Jeg, Lægæst fra Holte, gjorde dette horn.*“ Det er de ældste ord, der er bevaret af dansk og nordisk tunge. Da de blev stjålet, skrev vor største digter, Adam Oehlenschläger, digtet „*Guldhornene*“, der lagde grunden til hans berømmelse.

Nu skænkede sønderjyderne kongen hornene i guld.

Efter musikken og sangen „*Slumrer sødt i Slesvigs jord*“, gik en gammel mand, en veteran fra 1864, langsomt op ad trinene til Kongeskansen fulgt af fire hvidklædte unge piger, der bar et gammelt flag udfoldet mellem sig – det sidste danske flag, der i 1864 var strøget i Sønderborg, trofast skjult i håbet om genoprejsningens time.

Og kongen bøjede hovedet og takkede:

„Dybt rørt takker jeg for de gamle veteraners flag, som de i så mange år har gemt til den dag, vi alle håbede på,“ – og så løftede han flagdugen og kyssede den: „Jeg modtager eders og vort flag, og idet jeg kysser dets gamle dug, kysser jeg jeres trofasthed. – Det er med bevægede hjerter, alle vi nordfra står blandt eder sønderjyder. Vor Herre har lønnet eders trofasthed, men en tak skal også rettes til de allierede magter, som forstod vor fælles hjertesag.“

Den jord, vi står på, er hellig for os alle; thi her gav fædrene livet som indsats, og det slægten før os kæmpede for og håbede på, sker fyldest for os i dag; netop her mindes vi derfor dem, der med uvisnelig hæder indskrev deres navne på Danmarks bavgasten.

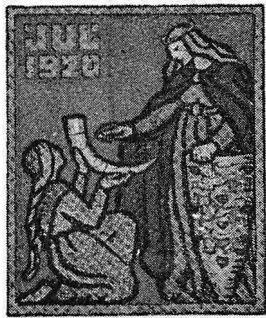
Vi mindes min bedstefar, hvis hjerte hang ved denne landsdel; vi mindes min far, hvis følelser ikke var mindre, og hvem det ikke blev forundt at stå her i dag i mit sted. Vi mindes alle dem, der blandt slægten hernede betegnedes som de ypperste.

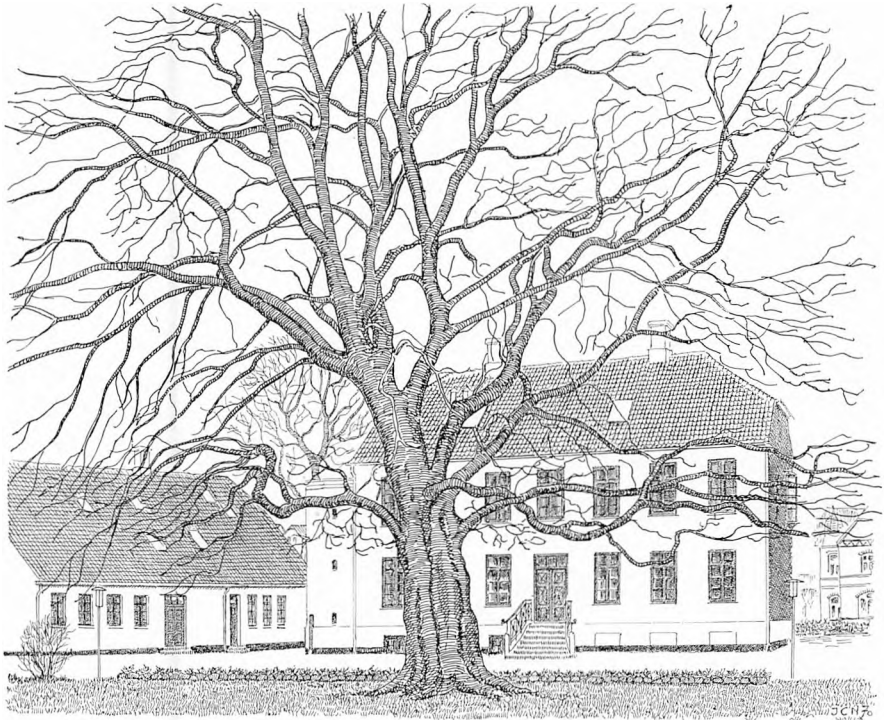
Sønderjyder, tag ved mig vort håndslag som tak for den trofasthed, hvormed I gennem de mange trange år bevarede kærligheden til Danmark, til vort sprog og til vore fælles minder. Indtag eders sæde blandt os, hvor eders plads så længe stod tom, og byg i fælleskab med os Danmarks fremtid.

Gud signe Danmark! Gud velsigne eder!“

Og til sidst fulgte de ord, som kong Christian X også sluttede sin tale med den 5. maj 1945:

*Guds fred med vore døde i Danmarks rosengård,
Guds fred med dem som bløde af dybe hjertesår!*

Marienlyst

Ejendommen *Marienlyst*, Åstrupvej 13 i Haderslev, som Sønderjyllands Kreditforening købte i maj 1920, er sikkert blevet bygget i 1827.

Af Haderslev Herreds Expeditionsprotocol fremgår det, at Catharina Sophia Juhl, der ejede et Kådnersted på den XX. parcel af det nedlagte krongods *Ladegård*, ved en kontrakt af 12. dec. 1826 solgte et jordstykke på $4\frac{7}{16}$ Skp. (3059 m²) af den „ved Ackerledet beliggende Toft fra den østre Side og til den østre Ledstolpe og derfra i lige Linie til Nør saa vidt Toften strækker“.

Køberen, second-lieutenant *Niels von Krogh* ved det Holstenske Landseneer-Regiment i Haderslev, betalte 320 Rigsbankdaler Sølv-

mønt for grunden, og i kontrakten bestemtes det, at han måtte tage den i besiddelse fra nytår 1827, og at han skulle bebygge den *forinden Aarsfrist*. Byggegrunden, som Niels von Krogh havde udset sig, lå lidt uden for Haderslevs bygrænse, som dengang gik ved Teaterstien og øst om Gammelting. Øst herfor var der åbent land ud ad Åstrupvej.

Det udsnit af et udskiftningskort fra 1773, som er gengivet side 333, viser en del af de nummererede parceller, der blev udstykket fra Ladegård I i Gl. Haderslev sogn. Ackerledet var det første areal på nordsiden af Åstrupvej, og derefter kom parcel XX, hvorfra Niels von Kroghs byggegrund blev udskilt.

Hvem var denne Niels von Krogh, der som secondløjtnant kunne tillade sig at bygge så stor en privatbolig som Marienlyst?

Slægtstavlen side 336 giver en oversigt over den ret udviklede slægtsforbindelse, der er imellem de i teksten nævnte personer.

Han blev født den 26. marts 1801 i Odense og var den yngste af en børneflok på 11. Hans far var kammerherre, major i kavaleriet *Stie Tønsberg Schøller von Krogh* (1763–1817) til Loitved og Kroghenlund på Sydfyn. Hans mor var *Christiane Margrethe Juel* (1764–1803), et oldebarn af søhelten *Niels Juel*. Niels von Krogh var kun 2 år, da moderen døde, og han blev ligesom sine lidt ældre søskende opdraget hos sin morbror, generalløjtnant *Frederik Juel* på Tåsinge.

I 1817, da Niels von Krogh var 16 år, døde også hans far, og i 1819 fik han ifølge Hans Majestæts allerhøjeste resolution bevilget en ekstraordinær årlig indtægt, hvilket kunne tyde på, at hans økonomiske forhold ikke har været så lette.

I 1821 blev han udnævnt til secondløjtnant ved Landseneer-Regimentet i Haderslev, og når han i 1827 som 26-årig ungkarl bestemte sig til at bygge en så fornem bolig, må det have været for at kunne byde sin tilkommende brud et passende hjem. Ved kongelig resolution af 2. maj 1830 tillodes det ham nemlig at indgå ægteskab med

komtesse Marie (Mary) Wilhelmine Caroline Charlotte Wedell, der var født den 20. maj 1804.

Hun var datter af greve *Hannibal Wilhelm Wedell*, Wedellsborg, og hustru *Louise*, den ældste af 3 døtre *von Warnstedt* fra det adelige gods Løjtmark i Svansen SØ for Kappel. I 1813 blev Maries forældre skilt, men i 1816 indgik hendes mor nyt ægteskab med Frederik Juel på Tåsinge, der var halvbroder til Niels von Kroghs mor.

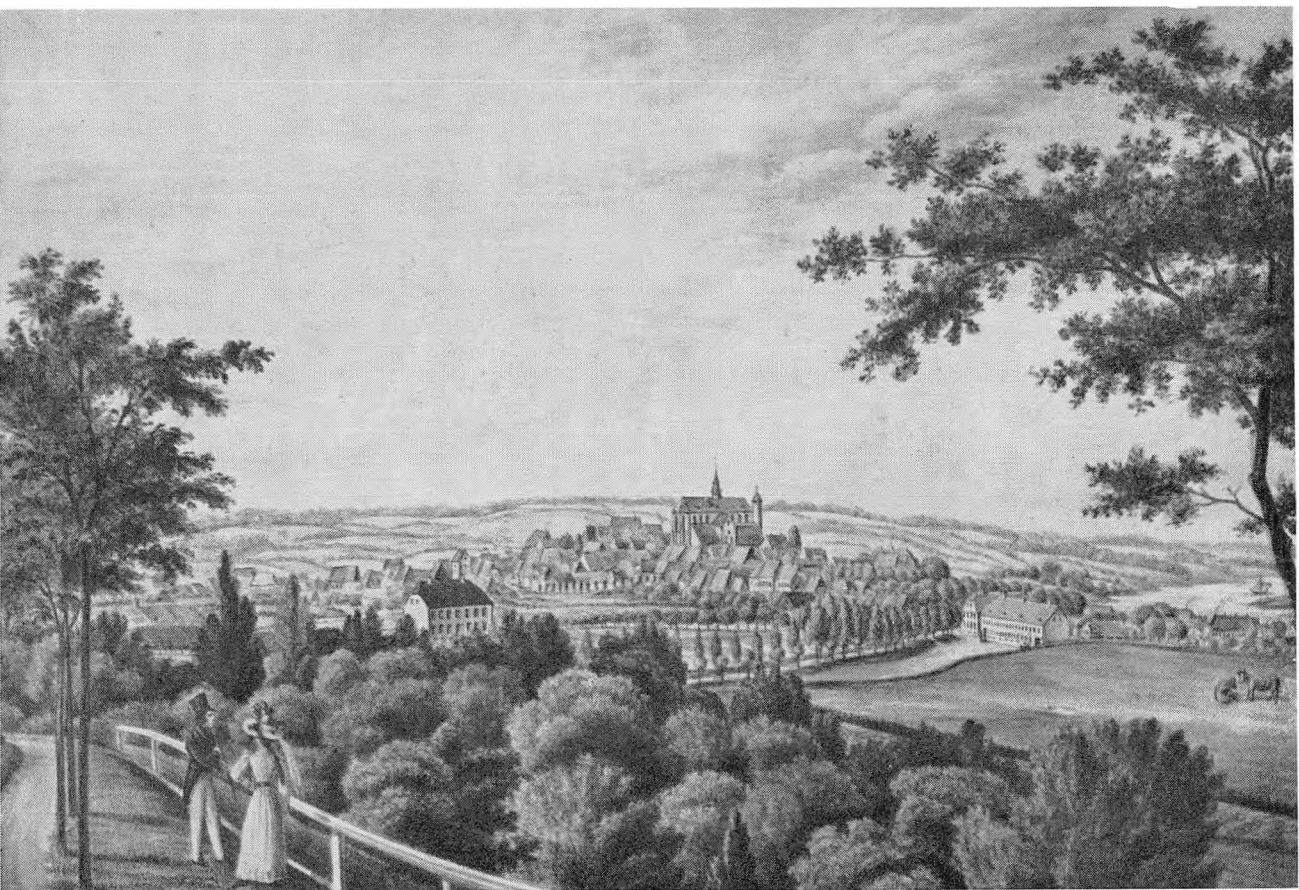
Om ikke før, må Niels von Krogh som 15-årig ved dette bryllup på Tåsinge have mødt den 12-årige Marie, som i 1830 skulle blive hans hustru.

Komtesse Marie Wedells far døde i 1828, og hendes stedfader døde i 1827, og det er meget sandsynligt, at hun med arvede midler har kunnet bidrage til opførelsen af det nye hjem ved Haderslev.

Om Niels von Krogh nåede at overholde den nævnte byggefrist på 1 år fra nytår 1827, vides ikke, men det er sikkert, at det unge nygifte par efter brylluppet den 20. maj 1830 har kunnet flytte ind i det nye hjem. Vi ved nemlig fra et dokument af 30. maj 1830, at Niels von Krogh forpligtede sig til ikke at sælge, pantsætte eller at behæfte med nogen gæld, det ham tilhørende, *tæt ved Haderslev beliggende hus, der i brandkassen er assureret for 5340 rigsbankdaler sølv*. Det skulle stå som sikkerhed for en del af den ekstraordinære årlige indtægt, han fik bevilget i 1819.

Endvidere findes der en litografi af Haderslev set fra nord, som er gengivet side 331. Dette billede er tegnet efter naturen af P. A. Diederichsen fra Haderslev og er litograferet af I. F. Fritz, Flensborg, 1830. Billedet viser Haderslev set fra højderne omkring vandtårnet, og Niels von Kroghs nyopførte bygning ses tydeligt i forgrunden til venstre med sine 7 fag og uden det senere opførte trappetårn på den solbelyste østgavl.

Haderslev set fra nord, 1830. Niels von Kroghs nyopførte ejendom ses lige over træerne i forgrunden.

Haderslev set fra nord, 1830

Trods omfattende undersøgelser er det desværre endnu ikke lykkedes at finde frem til kilder, der kan belyse, hvem der omkring 1827 har været arkitekt eller bygmester på denne smukke, stilrene bygning.

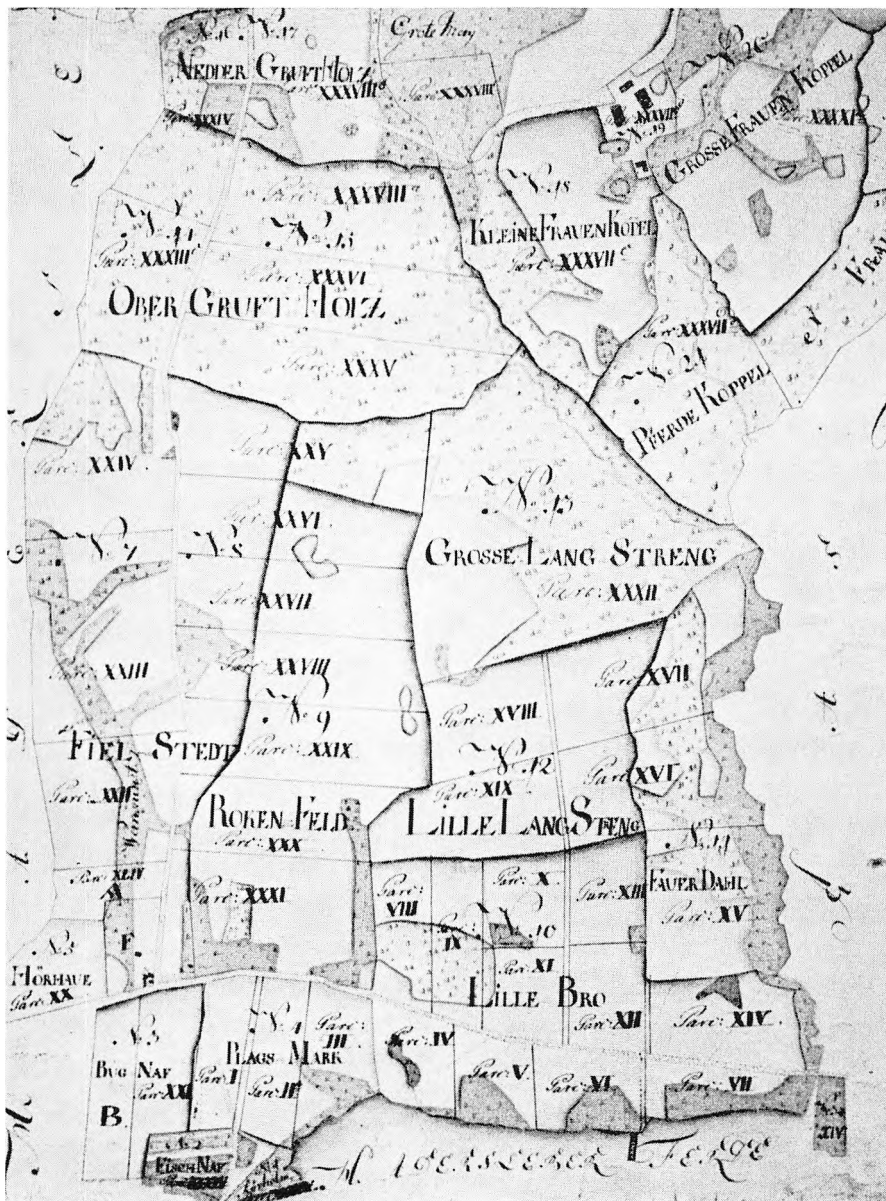
Da Niels von Krogh flyttede til Haderslev, kom han til en egn, hvor der var mange medlemmer af den sønderjyske gren af den store adelslægt von Krogh.

Niels von Kroghs bedstefar, kommanderende general i Norge *Georg Frederik von Krogh* (1732–1818) var 5 år ældre end den sønderjyske grens stamfader, geheimekonferensråd *Frederik Ferdinand von Krogh* (1737–1829), der i 1773 blev jægermester i Haderslev, Sønderborg og Nordborg amter, og som i 1781 købte Åstrupgård øst for Haderslev. Her fødtes de 8 yngste af hans ialt 14 børn.

Komtesse Marie Wedell havde også nær familie på egnen, idet hendes mor, Louise Wedell, der var født von Warnstedt, havde to yngre søstre, *Agnes* og *Johanne*, der begge blev gift med von Krogh-sønner fra Åstrupgård. Johanne von Warnstedt blev gift med *Frederik Ferdinand von Krogh* (1780–1844), og de kom til at bo på Nygård, der ligger østligere end Åstrupgård på nordsiden af Haderslev fjord. Nygård var i 1818 blevet solgt til Hans Majestæt Kongen og indrettet til embedsbolig for overførsteren og jægermesteren for det slesvigske distrikt, og i dette embede virkede efter *Frederik Ferdinand von Krogh* til Åstrupgård to af hans sønner, *Frederik Ferdinand* og *Caspar Hermann*.

På Nygård havde Marie Wedell to næsten jævnaldrende kusiner, *Rosa* og *Juliane Marie*, hvoraf den ældste i 1834 blev gift med Maries bror, greve *Carl Wilhelm Adam Sigismund Wedell*, der forøvrigt var født på Nygård 1806.

Der kan således ikke være nogen tvivl om, at Niels von Krogh og Marie Wedell i deres unge år før brylluppet er kommet meget på Åstrupgård og på Nygård, som er bygget henholdsvis 1781 og 1786, og ligheden i byggestilen imellem disse gårde og det hus, de byggede

Udsnit af udskiftningskortet for Ladegård 1773. Parcel XX, Hørhaue, hvorfra Niels von Kroghs byggegrund blev udskilt, ses i kortets sydvestre hjørne på nordsiden af Astrupvej.

på Åstrupvej, er så iøjnefaldende, at de og deres arkitekt sikkert har hentet inspiration derude.

Niels von Krogh avancerede 1832 til premierløjtnant og i 1841 til ritmester, men da Landseneer-Regimentet ved hærloven af 1842 ophævedes, blev han afskediget. Året før, i 1841, døde Marie von Krogh kun 37 år gammel. Ægteskabet var barnløst. Hun ligger begravet på Husby kirkegård på Fyn nær faderens gods Wedellsborg.

I 1839 solgte Niels von Krogh ejendommen til sin fars fætter, *Caspar Hermann von Krogh*, som i 1835 var blevet forst- og jægermester efter sin ældre bror på Nygård. I købekontrakten af 16. dec. 1839 støder vi for første gang på ejendommens navn *Marienlyst*, som altså har fået navn efter den første unge frue på ejendommen, Marie von Krogh.

Om Niels von Kroghs senere skæbne vides det kun, at han i 1848 meldte sig til tjeneste i hæren. I 1851 stiftede han et familielegat, og den 29. april 1873 døde han i København. Han blev bisat fra Garnisonskirken og ligger begravet, ligesom Marie von Krogh, på Husby kirkegård.

Marienlysts nye ejer Caspar Hermann von Krogh var født på Åstrupgård 25. april 1784 og blev gift i 1807 med *Sara Marie Meincke* fra Trondhjem. Han var ligesom faderen og den ældre bror udannet i forstværnenet og ejede og boede i flere år på Tågerup, som han solgte i 1855.

Af folketællingslisten fra Gl. Haderslev sogn 1. februar 1840 fremgår det, at Caspar Hermann og Sara von Krogh boede på Marienlyst med 3 af deres børn, *Louise* 29 år, *Heinrich* 26 år og *Juliane Marie* 21 år. Man havde rigelig hushjælp dengang, for udover familien boede der også en sekretær, en jæger, en gartner, en husholderske, en stuepige og en kokkepige i hovedbygningen, og i en sidebygning ved gårdspladsen boede deres kusk med kone og barn.

Af en anden håndskrevet liste fra Gl. Haderslev sogn fremgår det, at Niels og Marie von Krogh endnu boede i sognet, men det kan ikke konstateres, hvor de er flyttet hen fra Marienlyst.

*Marie von Krogh, født Wedell,
1804–1841, gift 1830 med
Niels von Krogh. –
Fra hende hidrører
ejendommens navn
MARIENLYST*

De store forhold, Caspar Hermann var vant til på et gods som Tågerup, har nok bevirket, at han ikke har været tilfreds med det beskedne areal, der ved købet hørte til Marienlyst. I årene fra 1847 til 1863 købte han forskellige tilstødende arealer op således, at Marienlyst dermed kom op på en størrelse af 19,5358 ha.

Der kan næppe være tvivl om, at det er forst- og jægermesteren Caspar Hermann von Krogh, der har sat sit præg på den smukke park, der stadig hører til Marienlyst. Det springvand, der ligger foran hovedbygningen, springer stadig i dag med vand, der i rør tilledes fra

et vandløb i den øverste ende af de arealer, som han havde lagt ind under Marienlyst, og mange af de sjældne træer, som fandtes endnu, da Sønderjyllands Kreditforening købte ejendommen, er plantet i hans periode.

I ægteskabet var der 7 børn, som alle blev født på Tågerup. Måske har hans ældste søn, *Frederik Ferdinand Sigismund von Krogh*, boet på Marienlyst. Han var indtil sin afsked 1848 ridefoged i Gram og Haderslev herreder og gift med amtmand Johannsens datter *Gustave*. Deres datter *Ida von Krogh* blev i hvert fald født på Marienlyst i 1848, og hun kom senere til at bo som frue på Marienlyst, idet hun i 1876 giftede sig med sin 26 år ældre farbror, herredsfoged i Haderslev, *Hermann von Krogh*.

De nationale brydninger i Sønderjylland gav ofte skarpe skillelinier gennem familier, og i denne henseende er familien von Krogh et typisk eksempel, og man kan levende forestille sig, hvordan de politiske diskussioner har genlydt i Marienlysts gemakker.

Op mod 1848 tilspidsedes situationen. Da amtmand Fr. Johannsen i Haderslev, som var svigerfar til Caspar Hermanns ældste søn, to dage efter dannelsen af den provisoriske slesvig-holstenske regering havde gjort det klart for sine embedsmænd, at det ikke var foreneligt med troskabseden til kongen at adlyde oprørsregeringen, nedlagde den yngste af Caspar Hermanns brødre, amtsforvalter for Haderslev vesteramt, *Georg Frederik von Krogh* (1793–1864), Åstrupgård, sit embede og blev senere af den provisoriske regering udnævnt til amtsforvalter i Pinneberg.

Caspar Hermann von Kroghs et år yngre bror stod derimod på den danske side. Det var den danske hærs overgeneral, sejrherren ved Isted, *Gerhard Christopher von Krogh* (1785–1860).

Sara Marie von Krogh døde på Marienlyst den 15. marts 1866, og samme år den 29. dec. døde Caspar Hermann. Marienlyst gik derefter den 2. januar 1868 i arv til den ugifte datter *Louise Juliane Christine von Krogh*, der var født 14. april 1810, og hun boede her i 26 år indtil sin død 27. februar 1893. Den store to-etages bygning har

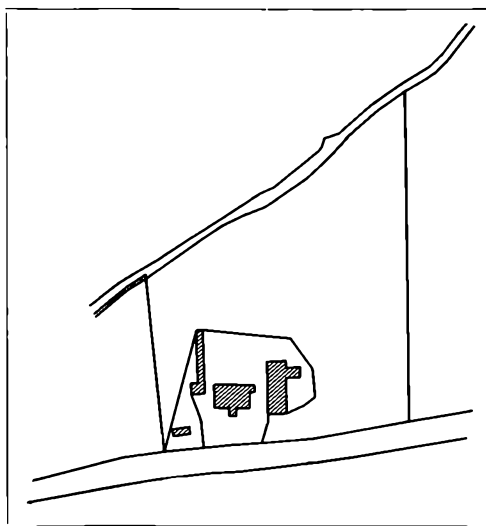
sikkert været rigelig stor til hende. Af en vejviser fra 1868 fremgår det, at der foruden hende også boede en gendarmhauptmann på Marienlyst.

I 1872–73 blev de første matrikulskort optegnet efter nye opmålinger. Herfra har vi den første gengivelse af ejendommens arealer og de tilhørende bygninger. Jorderne strakte sig fra Bygnaf og Teaterstien til Kongevej. Nedenfor er vist et udsnit af matrikulskortet fra 1873 af Marienlysts hovedparcel på nordsiden af Åstrupvej.

Bygningerne bestod dengang af den 2-etages hovedbygning med det tilbyggede trappetårn, men uden den senere opførte lave tilbygning ved østgavlen. Sidebygningen mod øst med staldene og en 31 m lang sidebygning mod vest indrammede gårdspladsen, hvorpå der midt for hovedindgangen var plantet det store bøgetræ, som den dag i dag dominerer parken.

I årene 1877–91 solgte Louise von Krogh flere grundstykker fra, bl. a. et stort areal til sin yngste bror, herredsfoged Hermann von Krogh, der i 1894, efter Louise von Kroghs død, købte selve Marienlyst.

Formindsket gengivelse af det første matrikulskort, optegnet efter nyopmålinger 1873. Man ser de bygninger, der dengang hørte til Marienlyst, og grunden, der strækker sig fra Åstrupvej til stien gennem Kløften.

Muligvis har Hermann og Ida von Krogh allerede boet på Marienlyst i Louise von Kroghs sidste leveår; det er i hvert fald sikkert, at Ida von Krogh døde på Marienlyst den 20. dec. 1889.

I ægteskabet var der fire børn, hvoraf de to døde som børn, og to som unge.

Hermann von Krogh døde 6. dec. 1902, og i 1906 blev Marienlyst købt af gårdejer Wilhelm Mussmann.

Af vejvisere fra 1904 og 1911 fremgår det, at Marienlyst igen i en årrække har tjent som hauptmannbolig, og ved de to indkørsler var der placeret skildvagter. Men i 1916 købte hestehandler Johan Georg Carstens ejendommen, som nu var skrumpet ind til 7,8831 ha.

I 1911 var området blevet indlemmet i Haderslev by, som nu var ved at udvikle sig mod øst ud langs Åstrupevej. Så fulgte genforeningen 1920 med Christian X's ridt over grænsen, og efter denne historiske begivenhed blev hans hvide hest opstaldet på Marienlyst i staldbygningen, hvor Sønderjyllands Kreditforening nu har sin repræsentantskabssal.

Kort efter Sønderjyllands Kreditforenings oprettelse den 6. maj 1920 købte foreningen Marienlyst, og straks efter flyttede direktør P. A. Callø med sin familie ind i lejligheden på 1. sal, medens stuelejligheden blev indrettet til kontorer.

I de 50 år, Sønderjyllands Kreditforening har haft til huse på Marienlyst, er der sket en gradvis udbygning af lokaliteterne, efterhånden som det stigende krav om plads meldte sig, men altid med pietet overfor bygningen, som er fredet i klasse B.

Til ejendommen hører der nu et areal på 1,5526 ha.

I staldbygningen mod øst blev der indrettet repræsentantskabssal og pedellejlighed, og i 1934 blev denne bygning udvidet med en sidefløj, som rummer direktions- og ekspeditionskontorer, medens boghol-

Sønderjyllands Kreditforenings bygning Marienlyst, mens der endnu var stald i sidebygningen.

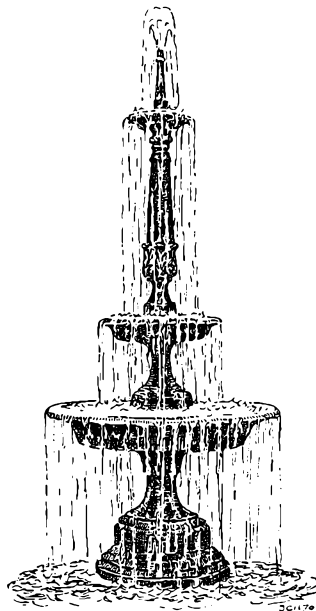
Marientlyst omkr. 1920

deriet overtog hele stueetagen i hovedbygningen. I dennes kælder er der brandsikre arkiver og boxrum, som i tidens løb er blevet udvidet.

I 1953 skabtes der en intern underjordisk forbindelse mellem de to bygninger med nedstyrtnings sikrede arkiver. I 1960 moderniseredes direktørlejligheden og i 1966 blev der bygget et stort boxanlæg under gårdspladsen. Uanset denne stadige udbygning af det indre fremtræder den gamle adelsbolig stadig som en af byens smukkeste bygninger.

Og herfra er der i 50 år udført det betydningsfulde økonomiske genforeningsarbejde, som for de første 40 års vedkommende blev direktør P. A. Calløs livsværk.

Holger Bayer.

P. A. Callø

24. januar 1882 – 10. april 1960

Man har ønsket, at jubilæumsbogen skal slutte med et billede af direktør P. A. Callø, hvis virke var af afgørende betydning for tilblivelsen og udformningen af Sønderjyllands Kreditforening og for dens ledelse i de første 40 år, fyldt med vanskelige overgangsår og kriser.

Stedet er ikke her til at bringe en biografi af P. A. Callø, dertil vil pladsen være alt for snæver.

Et udmærket billede får man imidlertid både af mennesket P. A. Callø og af de specielle forhold, der var baggrunden for den økonomiske genforening, af et interview fra 1935.

I månedsskriftet „Tilskueren“, oktober 1935, har redaktør Svend Thorsen, kendt også som forfatter af adskillige bøger med sønder-

jyske emner, optaget et interview med direktør P. A. Callø; dette giver et værdifuldt bidrag til såvel Sønderjyllands Kreditforenings som landsdelens historie.

Af samtalen fremgår, hvorledes direktør Callø tænkte og handlede på sit livs højde, der netop faldt i midten af 1930'erne, da såvel økonomiske som nationale opgaver kaldte på alle hans evner og lod ham udfolde sit stærke temperament.

Man fornemmer også tydeligt hans varme hjerte for de landsmænd, hvis skæbne han kæmpede for. Først med tiden erkendte hans modstandere, at målet for hans stræben bestandig var at tjene sønderjydernes vel, også når den antog former, som de ikke syntes om.

Svend Thorsen indleder sit interview med en karakteristik af direktør Calløs personlighed og placering i tiden efter genforeningen:

Det er ikke uden uro man betænker, hvad der kunne være hændt i disse sidste år, hvis direktørstolen i den ved genforeningen oprettede „Sønderjyllands Kreditforening“ var blevet besat med en regulær kontorchef fra en af de store kreditforeninger i det gamle Danmark. Hvor ferm den pæne mand end havde været i vurderingsteknik og obligationskundskab, ville hatten dog være røget ham af hovedet allerede i 1926. – En gunstig skæbne formede det således, at Sønderjylland selv havde en søn, P. A. Callø, der ved sin økonomiske indsigt og dybe fortrolighed med sønderjyske bønders kår og tankegang var egnet til at være kreditforeningsleder i Haderslev. En endnu gunstigere skæbne formede det endvidere således, at denne samme mand var en af landsdelens bedste skribenter, en mand hos hvem sikker akademisk dannelse var forenet med en temperamentsfuld kampglæde af den art, der bevirker, at man villigt lægger jakken og gør lyst omkring sig.

Det ville have været en ulykke, hvis i 1919 en mand, der *kun* var økonom, var blevet „Sønderjyllands Kreditforening“s direktør. I så

fald ville den store, hvide bygning på Åstrupvej have syntes de krisetyngede nordslesvigske bønder at være en tavs „røverborg“. Det har – lokalt og nationalt – haft en betydning, der vanskeligt kan overdrives, at der lød en menneskelig røst inde fra denne vor yngste kreditforening, en røst, der – farvet af Sønderjyllands eget mål – altid røbede medhu, også når den tugtede. Det må i sandhed have været meget vise mænd, der i 1919 ansatte økonomen og journalisten P. A. Callø som administrerende direktør i kreditforeningen i Haderslev!

Fra en økonomikreds til en anden.

Under en samtale med direktør Callø på hans kontor på Åstrupvej, spørger jeg ham: Hvorledes forklarer De den stærke økonomiske nedgang i de første 5–6 år efter genforeningen inden for landbruget i Sønderjylland?

– Krigens eftervirkninger har strakt sig langt frem i tiden. Ligesom det koster mere, end køberen plejer at regne med, at bringe en forsømt gård på fode, således har genrejsningen af det sønderjyske landbrug efter krigens rovdrift og vanrøgt krævet en overordentlig stor indsats af kapital. Og denne indsats måtte gøres under et abnormt højt prisniveau, efterfulgt af et dybt prisfald på landbrugets produkter. De anskaffede driftsmidlers værdi faldt, men gælden forblev. Virkningerne af prisfaldet blev endnu mere skæbnesvangre, fordi det foregik under store, af bevægelserne i valutaen betingede prissvingninger, der gjorde alle dispositioner usikre. – Dertil kommer endelig et helt kompleks af psykologiske årsager. En grænseflytning er en i befolkningens liv dybt indgribende begivenhed, som ikke går af uden gnidninger. En befolkning er altid konservativ i sine livsvaner, og det volder den vanskelighed at indstille sig på nye forhold og indretninger, uden hensyn til, om disse er bedre eller ringere end det, man er vant til. Ganske særlig besværligt er det at skifte fra en økonomikreds til en anden. Af de mænd, der i 1920 stod som ledere af bedrifterne, var en stor del i en

fremrykket alder. Mange af dem var dygtige landmænd i den tyske tid, men de havde ikke bevægelighed til at omstille sig på nye produktions- og afsætningsvilkår. Det er der ikke meget at sige til. Det er som bekendt ikke let at lære gamle hunde nye kunster. Og den kunst, som her forlangtes, var af en ganske særlig art. Det nye var ikke alene anderledes, men tillige langt mere krævende end det landbrug, de hidtil havde drevet, og som for mange i hovedsagen havde bestået i kornavl og studedefning. Nu skulle de til tyske markedsforhold og driftsformer vænne, af den tyske toldbeskyttelse forvænnede landbrugere pludselig konkurrere med verdens dygtigste, gennem lange tider i smør- og flæskeproduktion specialiserede landmænd. At et sådant skifte i første omgang måtte gå ud over det sønderjyske landbrugs jordrente, er ikke vanskeligt at forstå. Jeg har oplevet mange tragedier, som har deres rod i dette forhold. I det ser jeg den bedste begrundelse for kravet om hjælp fra staten til overvindelse af økonomiske vanskeligheder, som de sønderjyske landmænd mere eller mindre uforskyldt er kommet ud for.

Optimismen fra fortiden.

– Føles krisen ikke *særlig* stærkt, fordi det sønderjyske landbrug jo netop havde gode kår i den sidste halve menneskealder før krigen?

– Jo! Årene før krigen står for vor erindring i et festligt skær. Der var stærk økonomisk opgang, og denne gjorde det muligt for mange nordslesvigske bønder at ofre sig for de nationale opgaver i en tidligere ukendt grad. Der var fremgang over hele linien, også i kampen om jorden, som netop krævede en betydelig indsats af kapital. Denne kapital fremskaffedes for en væsentlig del ved et net af kautioner. Under fremmedherredømmet var den gensidige hjælpsomhed stor. Vi var næsten alle i kaution for mere, end vi ejede, og slemme ting kunne være sket, hvis tiderne var gået imod. Det syn på kautionsforpligtelser, som vi dengang tilegnede os, har, da prisfaldet midt under gen-

rejsningsarbejdet kom, hævnet sig bittert på tusinder af landmænd og bidraget til at sprede virkningerne af landbrugskrisen til alle kredse af befolkningen.

Direktør Callø fortsætter:

– Iøvrigt har selve den stærke optagethed af nationale og offentlige anliggender, som folk før krigen havde råd til, kostet mange mænd af den generation, jeg tilhører, betydelige ofre af penge og tid. Meget stort og godt blev udrettet dengang, det skal indrømmes; men de forhold, vi levede under, fremkaldte næsten *for* mange interesser, og der opstod en type af landmænd, som mente at måtte være med til alle møder og foretagender i miles omkreds. Alt i alt kan man sige, at den generation af sønderjyske bønder, som oplevede genforeningen, fra opgangstiden var befængt med en økonomisk optimisme, det ikke har været let at få bugt med.

– Havde krigsårene og overgangstiden dog ikke en stærk nedstemmende virkning?

– Nej, slet ikke i denne henseende. Mod slutningen af krigen og navnlig efter våbenstilstanden fremkaldte markens værdifald jo en kunstig pengerigelighed, som måtte forvirre vore begreber og svække sansen for penges værd. Krigstidens mange forbud, som ikke kunne overholdes, skabte dertil en demoralisation, som tidligere havde været den lovlydige sønderjyske befolkning fremmed. Mange bønder anså det næsten som en national opgave at unddrage den tyske krigsøkonomi de levnedsmidler, som de lå inde med, og som de ofte ved hjælp af bestikkelse fik lov at beholde. De fleste landmænd kærnedede hjemme, skønt det var forbudt, og levede højt på smør og flødeskum, medens store dele af den øvrige befolkning halvsultede og navnlig led under fedtmangel. Når min kone fik et lys, kunne hun ikke have det i fred for børnene. Mærkerne af børnetænder i stearinlyset er et af de minder fra krigen, som huskes. Fra den tid stammer det store hjemmeforbrug af smør på landet i Sønderjylland. Endnu i 1931 var de sønderjyske mejeriers smørforbrug pr. andelshaver over 6 gange så stort som i Ringkøbing amt.

De økonomiske forudsætninger, med hvilke vi gik ind til genforeningen, var altså ikke de bedste. Det forklarer en del af, hvad der senere er sket.

Under en ulykkelig stjerne . . .

– Men det var dog mægtige kræfter, der fra Danmark og ikke mindst fra Sønderjylland selv blev sat ind på genrejsningsarbejdet efter 1920 . . .

– Ja, men den økonomiske genforening har i mange måder stået under en ulykkelig stjerne. Meget af det, som var tænkt rigtigt og godt, vendte sig til fordærv.

Da vi skulle igang med genrejsningen og omlægningen af bedrifterne, var de fra krigen hjemvendte sønderjyske landmænd besjælede af et godt mod til at tage fat, og landbrugskonsulenterne opfordrede dem til hurtigt at komme op på siden af det danske landbrug. Dette råd var faglig set rigtigt, men blev dog en kilde til store tab. Det har konsulenterne fået meget at høre for, efter min mening med urette, da de ikke kunne forudse prisfaldet.

Et andet eksempel frembyder valutareguleringen. Når man lagde markkursen den 10. februar 1920 til grund for formueopgørelsen pr. 1. januar 1920, så var det ikke af honnør for afstemningsdagen, men for at give markejerne en lille favør ved beregningen af valutaerstatningen, der jo ville blive større, jo mindre marken var ansat til. En favør, siger jeg, for den 10. februar noteredes tyske mark kun til 7,25; men på statusdagen, den 1. januar, havde marken stået i 10,65, og ved lovens ikrafttræden den 28. juni 1920 var markkursen endda 16,30. Men den gode hensigt, nemlig at give os en lille ekstra kapitalreserve, blev til skamme. Sønderjyderne købte ikke reelle værdier for deres mark, de holdt fast ved de tyske penge, til de intet var værd. Hvis man havde pålagt markejerne at aflevere deres kontante mark og overdrage deres tilgodehavender til staten, f. eks. således, at hver

mark blev sat til 10 øre, så ville det have sparet Sønderjylland for den sidste ende af marktabet, eller for et tab på over 20 millioner kroner. Men *det* ville sønderjyderne unægtelig have følt som en blodig uret; de fik deres vilje og klamrede sig til marken, indtil den var fuldstændig værdiløs.

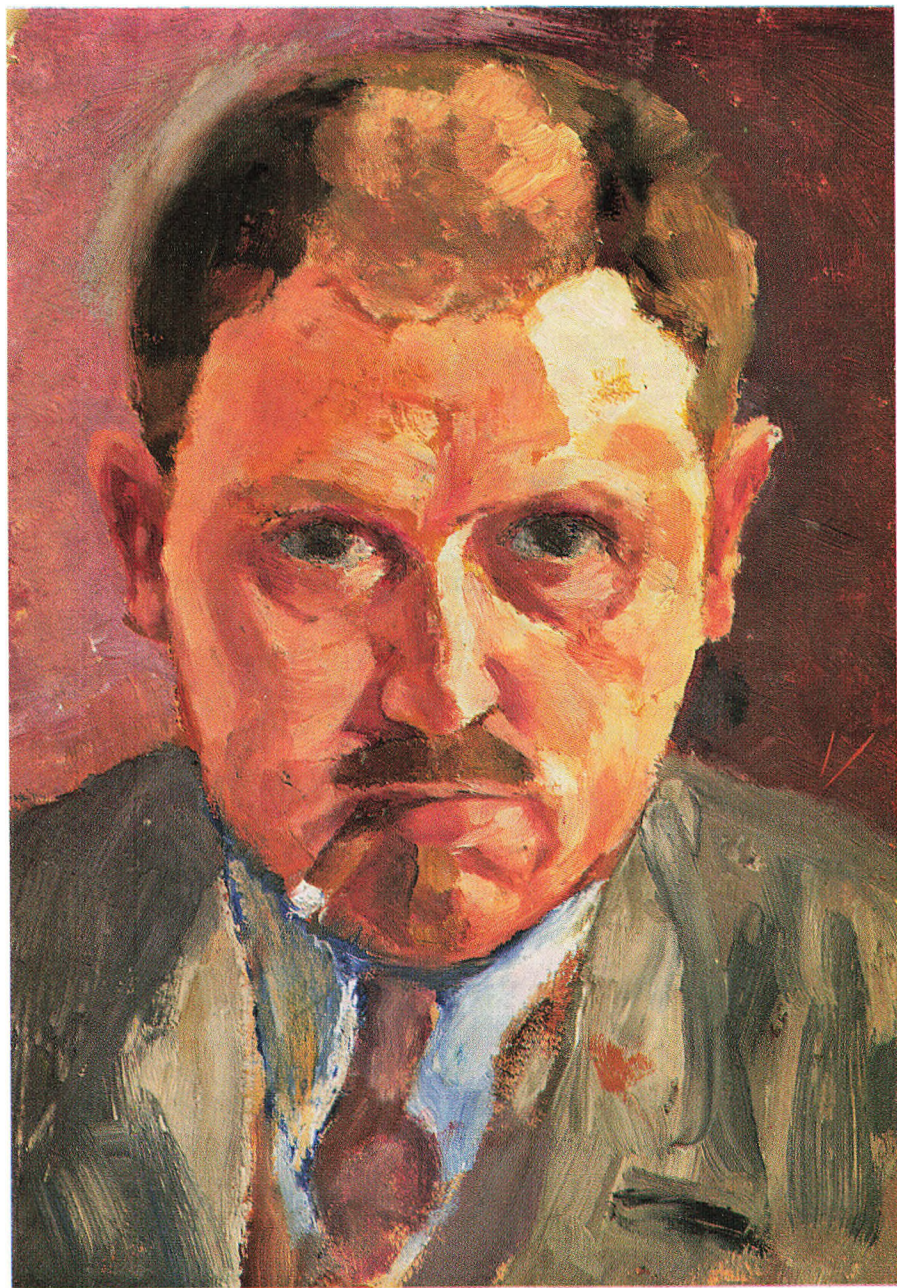
Skæbne forveksles med skyld.

– Er de økonomiske vanskeligheder, der blev en følge bl. a. af den almindelige konjunkturedgang, kommet til at stå som et resultat af det nye statstilhørsforhold?

– Man søger i hvert fald efter skyld, hvor der kun er tale om skæbne. De tragiske træk i den økonomiske genforening afgiver navnlig for de agitatorer, der vil udnytte bitterheden, et kærkomment stof til historiske spekulationer.

Bagklogskaben har fejret sande triumfer. Rekorden i historieforfalskning er sat af den hjemmetyske dr. Lorenz Christensen. Han vil for ramme alvor have folk til at tro, at det ikke var de nordslesvigske landmænd selv, der i 1919 med gevalt ville have de kronelån til konvertering af markgælden, som senere umuliggjorde en virkelig valuta-regulering, men at det var de danske banker, der fristede og narrede bønderne til at tage disse lån!

Denne tilbøjelighed til at konvertere skæbne til skyld, til at pådutte det danske styre og den danske finansverden en skyld, som skal danne grundlaget for erstatningskrav på flere hundrede millioner kroner, har jeg gang på gang gjort front imod, og jeg har ikke lagt fingrene imellem! De herrer kritikere skal vide, at der, så længe jeg kan røre en pen, er risiko ved at ville gøre Danmark ansvarlig for følgerne af deres egne fejlslagne spekulationer. Jeg ser en opgave i at pille vrangforestillinger ud af mine landsmænds hoveder og fremlægge et materiale, som gør det muligt for historikerne at anlægge en retfærdig bedømmelse af dette bevægede afsnit af vor landsdels økonomiske historie.

Hele denne kamp har i de senere år antaget karakteren af et opgør mellem dr. Lorenz Christensen og mig. Ved juletid i fjor åbnede han generaloffensiven mod de danske stillinger med bogen „Nordslesvig venter“. Jeg svarede med en modoffensiv i en række artikler i „Hejmdal“, der som særtryk er tilstillet regeringens og rigsdagens medlemmer og hele den danske presse. Doktoren bebudede straks et gensvar; men det er endnu – 7 måneder efter – ikke kommet. I denne tavshed ser jeg en indrømmelse af svagheden i angriberens stilling.

– Deres skribent-virksomhed gjorde Dem vist en tid meget upopulær . . .

– Jeg kan sige uden pral, at jeg har været den bedst hadede mand i Sønderjylland. Men det er interessant at lægge mærke til, hvor svært bønderne har haft ved at holde galden flydende. Sagen er, at de ikke varigt har kunnet lukke sig for den erkendelse, at al min stræben tjener deres vel, også når den antager former, som de ikke synes om. Vi er en kreds af mænd, som i mange år har dyrket den sport at udnytte enhver mulighed for sanering af nødstedte landmænd, og sporene af dette arbejde er så tydelige, at de selv med den bedste vilje ikke kan overses. Den første mand på dette område er gårdejer Chr. Iversen, Sønderballe, hvis enestående evne til at finde udveje af vanskelige økonomiske situationer jeg utallige gange har haft lejlighed til at beundre.

Bevægelsernes psykologi.

– Hvorledes forklares den danske deltagelse i de mange „bevægelser“, der har været i Sønderjylland?

– Jeg synes ikke, man kan undres over, at sindene bliver syge under det stærke økonomiske tryk. Intet er så nedbrydende for en landmand som økonomiske bekymringer. „Vi kan ikke sove om natten,“ står der i mange af de breve, vi får her i kreditforeningen. Bønder hænger ved deres hjem på en anden måde end vi andre, og en landmand, som går fra gården, er mere at beklage end en forretningsmand,

der går i stykker, fordi han har vanskeligere ved at komme igang igen. Det er da ikke til at undres over, at nødstedte landmænd undertiden hengiver sig til spekulationer af næsten magisk art. Det har også kunnet mærkes, at vi var mindre skolede i offentlige anliggender, fordi vi i to generationer har været umyndige borgere i et fremmed land. Sønderjyderne har været særdeles tilgængelige for „bevægelser“. Men i de senere år har initiativet dog været hos nørrejyderne. Både LS og JAK er kommen til os nordfra.

Når der tales så meget om de mange sønderjyske landmænd, som har mistet deres hjem, så er det iøvrigt en overdrivelse, fortsætter direktør Callø. Det er betegnende, at den fra mange „bevægelser“ kendte landbrugskandidat Kr. Nissen-Ellum, da han nylig offentligt udtalte sig i egenskab af medlem af bestyrelsen for „Foreningen til erhvervelse af tabte hjem“, undertegnede sig „gårdejer“. Bortset fra, at denne betegnelse ikke er helt korrekt, eftersom det er hans kone, der ejer gården, så er det rigtigt nok, at Kr. Nissen og familie i dag sidder på en gård i Vollerup, som for øvrigt er ikke så lidt bedre end den, han gik fra i Ellum.

Hvis det store skred skal undgås . . .

– Mener De, at man i det hele bedømmer den økonomiske stilling i Sønderjylland for mørkt?

– Nej, det mener jeg ikke. Men man må dog huske, at i ethvert erhverv er der til enhver tid folk, der ikke kan klare sig. De dårlige landmænd har, takket være de dårlige tider og hjælpeforanstaltningerne, haft en mulighed for at hævde sig i besiddelsen af deres ejendomme og i deres standsfællers omdømme, som de ellers ikke ville have haft. Og det har ikke kunnet undgås, at der er løbet en del dansk øllebrød med i saneringsarbejdet. Når betingelserne for økonomisk genrejsning af en familie foreligger, f. eks. ved overdragelse af ejendommen efter tvangsauktion til hustruen eller ved køb af en anden

ejendom til sønnen, så er det, selv om man har vanskeligt ved at vinde tro på ordningens holdbarhed, rent menneskeligt set svært at nægte familien den sidste chance for at stå krisen igennem.

Indtil 1925, da kronen gik i pari, kunne landmændene selv tage stødet, siden har vi søgt at holde den gående med lån, akkorder og henstandsordninger; men både økonomisk og psykologisk er krisen nu så langt fremskreden, at enkeltmandsordninger ikke længere kan klare det. En yderligere belastning kan ikke tåles, hvis man ikke vil risikere det store skred. Landbrugets rentabilitet må genskabes ved hævnning af produktpriserne og ved lettelse af byrderne. Og hvis en sådan sanering ikke kan gennemføres i den dybde, som forholdene i vor landsdel kræver, så må den suppleres med særlige foranstaltninger for Sønderjylland.

På vej til at blive pæredanske . . .

– Tror De, at de økonomiske vanskeligheder har været en alvorlig hemning for genforeningens virkeliggørelse?

– Ja – men for hvert år, der går, rykker vi trods alle vanskeligheder målet et skridt nærmere. Genforeningen er en vækst i danskhed, som foregår umærkeligt fra dag til dag. Til at begynde med kunne det ikke undgås, at den af 56 års adskillelse betingede forskel i indstilling af-fødte visse vanskeligheder for indlevelsen i Danmark. Men nu har vi indåndet så megen dansk luft, at vi ikke kan undvære den. Det mærker vi bedst, når vi kommer syd for grænsen. Og jeg er lige ved at tro, at det går mange af vore tysksindede medborgere ligeså. En kendt hjemmetysker har fornylig udtalt, at hvis grænsen blev flyttet nordpå, så flyttede han med.

Danske har vi altid været af natur og overbevisning; men først efter de 15 års genforening har vort væsens danskhed fået sin rette runding. Vi er ikke de samme som i 1920, vi er godt på vej til at blive pæredanske. Vanen er det halve liv, og vi har allerede i den grad *vænn*et os til

de danske livsformer, at selv skavankerne ved disse begynder at forekomme os hjemlige. En institution som dommerfuldmægtigenes privatpraksis, der i 1920 vakte min dybeste indignation, havde jeg næsten affundet mig med, da den nylig blev afskaffet. Men der er to ting i dansk styre, som vi har meget vanskeligt ved at forsones os med, nemlig den langsomhed, som er et særkende for visse grene af den stærkt centraliserede danske administration, og den sammenblanding af lovgivning og forvaltning, som gennemsyrrer dansk offentligt liv. Jeg har i den anledning sendt Montesquieu mangan en venlig tanke.

Forligets lykkelige land.

– Hvilket træk i dansk væsen har man navnlig lært at værdsætte?

– Vi har måttet erkende, at den danske måde at tage tingene på i mange henseender er den tyske overlegen. En af mine skolekammerater, som før krigen var tysk embedsmand og ved genforeningen gik over i dansk tjeneste, har engang sagt: „Det, som har gjort det dybeste indtryk på mig i Danmark, er danskernes evne til at snakke sig til rette om tingene. Tyskerne er af naturen tilbøjelige til at gå til de yderste konsekvenser. Der hedder det: „Biegen oder brechen!“ Men når modsætningerne i Danmark begynder at antage en faretruende karakter, kan man være sikker på, at forliget ikke er langt borte.“ Jeg vil håbe, at denne høje vurdering af dansk samfølelse og forhandlingsevne ikke må blive gjort til skamme i den foreliggende kritiske situation.

En af de førende tyskere i Haderslev har engang med henblik på nu afdøde stiftamtmand Haarlov sagt, at den danske amtmand er den tyske landråd langt overlegen i menneskebehandling. Ordene faldt omtrent således: „Når man i gamle dage kom ind til landråden og forebragte et ønske, som „der Allgewaltige“ ikke ville eller kunne imødekomme, så sagde han nej. Og eftersom et sådant svar ikke er til at tage fejl af, blev han meget unådig, når man prøvede på at snakke videre om sagen. Men når kammerherre Haarlov er i den samme si-

tuation at måtte sige nej, så gør han det med så mange beklagelser og så megen deltagelse, at manden går næsten lige så tilfreds derfra, som hvis han havde fået sit ønske opfyldt.“ – Ja, dansk jævnhed og dansk hjertelighed er embedsmandens styrke i Sønderjylland.

Da genforeningskonjunktursens bølge kom.

– Hvorledes har forholdet til landsmændene fra det gamle land efter Deres mening udviklet sig?

– Derom kan jeg udtale mig med den største optimisme. Modsætningen mellem sønderjyder og „rigsdanske“ spiller en meget større rolle i sønderjyske situationsbetragtninger end i virkeligheden. Det er et spørgsmål, som passende kan sættes af dagsordenen. De rester, der er tilbage af dette modsætningsforhold, kan vi roligt overlade tiden at gøre kål på. – Men det er naturligt, at denne spænding måtte opstå. Forskellen i forudsætninger gjorde sig ikke alene gældende i opfattelsen af spørgsmålene, men havde tillige til følge, at sønderjyderne i første omgang på mange måder var handicappet. Indførelsen af dansk lovgivning på de områder, hvor befolkningen skulle medvirke, navnlig af det kommunale selvstyre, gik over forventning let. Men det store genforeningsarbejde, som faldt inden for den egentlige administration, var vi sønderjyder – på enkelte undtagelser nær – afskåret fra at deltage i. Det måtte virke pinligt, at vi *efter* 1920 som *før* var udelukket fra embedsvirksomhed i vor egen landsdel, fordi vi på grund af fremmedherredømmet savnede adkomsten. Dog, også denne kilde til misstemning forsvinder af sig selv, efterhånden som vore sønner og svigersønner rykker ind i de stillinger, som var spærrede for os. Men det var slet ikke så let for de mænd, som havde båret dagens byrde og hede under fremmedherredømmet, at vige for dem, der kom nordfra, båret af genforeningskonjunktursens bølge. Jeg har selv oplevet noget af dette, idet det en tid lang så ud, som om der ikke var brug for mig i Sønderjylland. Men jeg fik alligevel en stor og betydningsfuld opgave at røgte, og når jeg ser mig omkring i landsdelen, må

jeg sige, at det i stort omfang er lykkedes at gøre sønderjyderne af den generation, der stemte sig hjem, delagtige i genforeningsarbejdet.

I hver sit hjørne . . .

–Man har undertiden indtryk af nogen uenighed med hensyn til det økonomiske genforeningsarbejde.

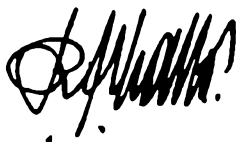
– Ja, vi ser delvis forskelligt på midlerne til denne vigtige opgaves løsning. Når H. P. Hanssen for eksempel kritiserer, at der er købt så megen jord af jordlovsudvalget i Haderslev amt, så er jeg uenig med ham. Jeg kan ikke dele den opfattelse, at opgaverne skal forsømmes i de nordlige egne af landsdelen for des bedre at kunne løses i de sydlige distrikter. Det er desuden ikke rigtigt, at der ikke er købt jord i grænseegnene, fordi midlerne til jordkøb er beslaglagt i Haderslev amt. Det er ikke af mangel på midler, men af mangel på initiativ, at statens jordkøb har været så beskedne i sognene ned mod grænsen, og så på grund af det besynderlige forhold, at de priser, jordlovsudvalget kan give, bestemmes ikke af jordens værdi, men af „jordværdien“. Størstedelen af den jord, der er solgt til staten i Haderslev østeramt, er tilbudt af amtsudvalget, idet vi har søgt at udnytte de chancer for individuel sanering, som ligger i salg af udlodder. Men i Tønder amt har disse chancer som følge af den lave grundskyld været mindre, og det samme gælder om viljen til at udnytte dem. Men H. P. Hanssen har ret, når han i denne forbindelse taler om forspildte chancer. Det gælder navnlig om marsken ved Tønder. Her er der forspildt store chancer, fordi hverken jordlovsudvalget eller landeværnet havde forståelse for opgaven, dengang jorden kunne fås til billige priser. Nu er det for sent.

Direktør Callø slutter:

– Vi sidder i hver sit hjørne af Sønderjylland, H. P. Hanssen og amtmand Thomsen i Åbenrå, Hammerich i Tønder, H. Jepsen Christensen i Høgsbro, I. P. Nielsen i Dynt og vi heroppe i Haderslev amt, og forskellen i opfattelsen af opgaverne gør afstanden mellem os end-

nu større. Ifølge et referat i „Jydske Tidende“ har direktør Hammerich fornylig ved et kursus på Rønshoved højskole udtalt, at når der skal hjælpes hernede, så skal der hjælpes grundigt, „og dertil behøves der 100–200 millioner kroner fordelt på forskellige ejendomme“. Når jeg hører sådan noget, så trækker jeg mig endnu dybere ind i min krog. – Dog, det afgørende er, at hver især på den post, hvor han står, gør et ærligt arbejde i genforeningens tjeneste. Så skal der nok, som det hidtil har været tilfældet, ske, hvad der til enhver tid er nødvendigt. Forøvrigt sætter jeg mit håb til *tiden!* Tidsmomentet må aldrig glemmes i de store spørgsmål. Tiden vil modne genforeningens frugter. Genforeningens vej er lang og trang, men et stort stykke af vejen er lykkeligt tilbagelagt, og jeg ser, trods vanskelighederne, fremtiden i møde med fortrøstning.

Ved *Svend Thorsen.*

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'P. A. Callø', written in a cursive style with a large initial 'P'.

*Signaturen P. A. Callø er egenhændigt sat under
cø. en kvart million obligationer.*

Billedfortegnelse

I. FOTOGRAFIER

Billederne er optaget af følgende fotografer eller stillet til rådighed af nedenævnte institutioner og personer:

Nationalmuseets 1. afdeling: 28, 29, 33, 42, 45–47, 50, 290.

Nationalmuseets 2. afdeling: 74, 75.

Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum: 64, 66.

Tøjhusmuseet: 136 (foto: Lennart Larsen).

Haderslev Museum: 23, 27.

Tønder Museum: 143, 145.

Fhv. godsinspektør H. C. Davidsen, Møgeltønder: 201, 203, 206, 209, 211, 223, 261, 267, 269, 271, 274, 277, 280, 283, 285, 292, 301, 303, 304, 307, 311, 315, 318, 323, 325.

Fotograf J. Th. Hildebrandt, Vojens: 76, 81, 85, 87, 238, 244.

Fotograf Jonals Co.: 343.

Fotograf Bram van Leeuwen, Danfoss: 156, 179, 229.

Fotograf Lund, Haderslev: 339.

Professor P. V. Glob: 13.

Pastor H. Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup: 237.

Typograf Alfred Thomsen, Haderslev: 163.

Fhv. gårdejer Jacob Friis, Styding: 255, 257.

Lærer Andreas Michaelsen, Vojens: 91, 183.

II. MALERIER

Statens Kunsthistoriske Fotografisamling, Charlottenborg, har venligst stillet fotografier af følgende kunstværker til rådighed:

Fra Den Hirschsprungske Samling:

Jul. Exner: 193.

J. V. Sonne: 131.

Billedfortegnelse

Fra Statens Museum for Kunst:

Christen Dalsgaard: 164, 241.

C. D. Gebauer: 175.

H. J. Hammer: 191.

Otto Haslund: 219.

P. J. Larsen: 187.

J. Th. Lundbye: 37.

Hans Smidth: 194, 233.

Fra Ålborg Museum:

Hans Smidth: 172.

Fra privateje (fru Eva Bayer, f. Callø) er lånt:

P. A. Callø. Selvportræt: 349.

III. TEGNINGER ETC.

R. Mejborg: 59, 92, 98, 132, 139, 141, 147, 151, 153, 160, 167, 181, 189, 195, 199, 210, 213, 235, 239, 242, 265, 295.

J. Th. Lundbye: 108, 155, 159, 166.

Direktør F. E. Jørgensen: 320.

Fhv. professor Johan Frederik Steffensen: 217.

Maler Tønder: 263.

Lærer Jens Uldall: 39.

Vilhelm Boye: 20, 49.

Otto Fikentscher: 202, 204, 212.

J. F. Fritz, Flensborg: 331.

A. Hansen: 83 (fra Magazin for Natur- og Menneskekundskab d. 24. 3. 1847).

Gustav Holgersen: 109.

Svend Ihle: 67, 251.

Carl Jensen: 341.

J. Kornerup: 35.

A. P. Madsen: 11, 16, 17, 51, 53.

Louis Moe: 112.

Sophus Müller: 54.

Johs. Chr. Nielsen, Haderslev: 328, 340.

Magnus Pedersen: 56-57.

Johs. Wilh. Zillen: 70, 94.

Dansk Adelskåender: 72, 79.

Julemærket 1920: 327.

Pinacotheca Dano Norvejja (Det Kongelige Bibliotek): 135.

Caspar Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer
Schleswig und Holstein, 1652: 154.

Rigsarkivet, Kielerafleveringen, Des. 29: 333.

Det Kgl. Bibliotek, Litografisamlingen: 335.

Amtslandinspektørkontoret, Haderslev: 337.

1. 1. 1. 1.